

TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKAND

Muhlis TAKA

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Dr. Öğr. Üyesi Gürsoy SOLMAZ

2021

Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Muhlis TAKA
ORCID ID 0000-0001-8579-517X

TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKAND

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Gürsoy SOLMAZ

ERZURUM-2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DAİR.....	1
I. KAYNAKLAR	1
I.I. Coğrafi Kaynaklar	1
I.II. Arapça Kaynaklar.....	7
I.III. Farsça Kaynaklar.....	8
I.IV. Türkçe Kaynaklar	11
I.V. Seyahatnâmeler	12
II. ARAŞTIRMA ESERLER.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM

SEMERKAND'IN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1.SEMERKAND DÂHİLİNDE MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİ	15
1.2. SEMERKAND DÂHİLİNDE SOĞD BÖLGESİ.....	17
1.2.1. Soğd Adı ve Anlamı	18
1.2.2. Soğd'un Sınırları	19
1.2.3. Soğd'un Coğrafi Özellikleri	21
1.3. SEMERKAND	23
1.3.1. Semerkand Adı ve Anlamı	24
1.3.2. Şehrin Kuruluşu.....	26
1.3.3. Semerkand'ın Bölgeleri.....	29
1.3.4. Soğd (Zerefşân) Nehri	34
1.3.5. Semerkand'ın İklim Özellikleri.....	37
1.3.6. Semerkand'ın Ticaret Yolları Üzerindeki Önemi	39
1.3.7. Moğol İstilasında Semerkand Şehri	43

İKİNCİ BÖLÜM

TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKAND

2.1. EMİR TİMUR DEVRİNDE SEMERKAND ŞEHİRİ.....	48
2.1.1. Emir Timur'un Şehre Getirttiği Sanat ve Zanaat Erbabı.....	48
2.1.2. Emir Timur Tarafından Semerkand'a Getirilen Din Adamları	51
2.1.3. Semerkand'daki Sohbet Meclislerinde Yapılan İlmî Münazara ve Münakaşalar	57
2.1.4. Elçi Kabulü ve Ağırlanması	60
2.1.5. Toy ve Eğlence Meclisleri.....	66
2.1.6. Emir Timur'un Semerkand Şehrinde Uyguladığı Cezalar	72
2.2. EMİR TİMUR'UN ÖLÜMÜNDEN SONRA YAŞANAN TAHT MÜCADELELERİ.....	75
2.3. ŞAHRUH DEVRİNDE VE ULUĞ BEĞ'İN HÂKİMLİĞİ SIRASINDA SEMERKAND MERKEZLİ MÂVERÂÜNNEHİR'İN DURUMU	79
2.3.1. Şahrüh'un Ölümü ve Yaşanan Mücadeleler.....	81
2.4. ULUĞ BEY DEVRİ SEMERKANDI'NA GENEL BİR BAKIŞ	85
2.5. ABDÜLLÂTİF DEVRİNDE SEMERKAND	90
2.6. MİRZA ABDULLAH'IN SEMERKAND TAHTINA GEÇMESİ VE DİĞER MİRZALARLA MÜCADELESİ	92
2.7. EBU SAİD'İN MÂVERÂÜNNEHİR HÂKİMİYETİ VE SONRASINDA YAŞANANLAR.....	93
2.7.1. Ebu'l Kasım Babür'ün Semerkand Kuşatması.....	93
2.7.2. Mirza Muhammed Cuki'nin İsyanı ve Semerkand'a Yürümesi	95
2.8. HÜSEYİN BAYKARA'NIN TAHTA GEÇMESİ, YAŞANAN MÜCADELELER VE SEMERKAND'IN DURUMU	97
2.8.1. Semerkand Hâkimi Sultan Ahmed Mirza'nın Ölümü ve Sonrasında Yaşananlar (1494-1500).....	98
2.8.2. Semerkand'ın Özbeklerin Eline Geçmesi ve Babür'ün Şehri Geri Alması....	102
2.8.3. Semerkand'ın Yeniden Özbeklerin Eline Geçmesi.....	104

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEMERKAND MİMARİSİ

3.1. SEMERKAND KALESİ VE GÖK-SARAY	106
3.2. CAMİ VE MESCİDLER	107
3.2.1. Bîbî Hanım Camisi	107
3.2.2. Mescid-i Mukatta	108
3.3. ULUĞ BEY MEDRESESİ.....	109
3.4. TÜRBELER	111
3.4.1. Şah-ı Zinde	111
3.4.2. Gûr-ı Emîr (Emir Timur Türbesi)	115
3.5. KÖŞK (KASR), BAĞ VE BAHÇE MİMARİSİ	119
3.5.1. Bağ-ı Şimal (Kuzey) Köşkü	119
3.5.2. Dilguşâ Bağı	120
3.5.3. Bağ-ı Nev (Yeni) Köşkü.....	120
3.5.4. Taht-ı Karaca Köşkü	121
3.5.5. Bağ-ı Meydan	121
3.6. SEMERKAND RASATHANESİ	122
3.7. ÇADIR MİMARİSİ.....	124
3.8. SEMERKAND ÇARŞISI.....	125
3.9. MİRZA HAMAMI	126
SONUÇ.....	127
KAYNAKLAR	129
EKLER.....	140
ÖZGEÇMİŞ.....	175

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKAND
MUHLİS TAKA
DANIŞMAN: Dr. Öğr. Üyesi Gürsoy SOLMAZ
2021, Sayfa: 175
JÜRİ: Dr. Öğr. Üyesi Gürsoy SOLMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Ensar MACİT
Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÖZER

Mâverâünnehir coğrafyasında bulunan ve günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Semerkand şehri gerek coğrafi konumu gerekse Soğd (Zerefşân) Nehri'nin topraklarına hayat vermesi sayesinde, tarih boyunca birçok medeniyete kucak açmıştır. Semerkand, Müslümanlar tarafından fethedilene kadar birkaç defa yağma ve istilaya uğramış, fakat İslâm hüviyetini aldıktan sonra 617/1220 Moğol istilasına kadar iki asırdan fazla bir yükselme devri yaşamıştı. Şehir bu tarihten sonra, 772/1370 yılında Timurlu Devleti'nin kurucusu Emir Timur tarafından başşehir ilan edilip yeniden kurulana kadar sürekli tekrarlanan bir kargaşa dönemi geçirmiştir.

Emir Timur, kuracağı imparatorluğun başşehri olarak Semerkand'ı seçtikten sonra yeniden o eski ihtişamına kavuşması için, ölümüne kadar yaklaşık 36 sene boyunca Semerkand'ı her yönden geliştirmeye gayret göstermiş ve “Timurlu Rönesansı” tabirinin doğmasına sebep olmuştur. Hattâ, onun döneminde elçilik vazifesi için başşehir Semerkand'a gelen Ruy Gonzales Clavijo, bu ihtişama bizzat tanıklık etmiş ve İspanya'ya döndükten sonra kaleme almış olduğu Seyahatnâmesinde, Semerkand'da görmüş olduklarını oldukça geniş bir biçimde anlatmıştır.

Emir Timur'un ölümünden sonra da şehir bu özelliğini uzun yıllar korumayı başarmıştı. Özellikle onun torunu Uluğ Beğ'in 40 senelik hâkimliği süresince Semerkand şehri, Timurlular devrindeki ikinci bir refah ve yükselme dönemini yaşamıştır. Ayrıca Emir Timur ve Uluğ Bey zamanında, Semerkand'da mimarisiyle göz dolduran ve bazıları günümüze kadar ulaşan birçok eser vücuda getirilmiş, bunlar araştırmacılar için ilgi odağı olmuştur. Uluğ Beğ'in ölümünden sonra Semerkand merkezli Mâverâünnehir, Timurlu mirzaları arasındaki hâkimiyet mücadelelerinden dolayı o eski ihtişamını yitirmiş ve XVI. yüzyılın başlarında Horasan bölgesi ile birlikte Özbek hâkimiyetine girmiştir.

Anahtar Kelimeler: Soğd, Semerkand, Zerefşân Nehri, Moğol istilas, Emir Timur ve Uluğ Bey Zamanı, Mimari.

ABSTRACT
MASTER THESIS
SAMARKAND IN THE TIMURIDS PERIOD

Muhlis TAKA

Advisor: Assist. Prof. Dr. Gürsoy SOLMAZ

2021, Page: 175

Jury: Assist. Prof. Dr. Gürsoy SOLMAZ

Assist. Prof. Dr. Ensar MACİT

Assist. Prof. Dr. Serkan ÖZER

The city of Samarkand located in the region of Mâverâünriver and now within the borders of Uzbekistan, has embraced many civilizations throughout history, thanks to its geographical location and its way to life in the territory of the Soğd (Zerefşân) River. Samarkand was looted and invaded several times until it was conquered by Muslims, but after receiving Islamic government, it experienced a period of elevation for more than two centuries until the 617/1220 Mongol invasion. After that date, the city had a period of repeated turmoil until it was declared the city of its city and re-established in 772/1370 by Emir Timur, the founder of the Timurlu State.

Emir Timur, after choosing Samarkand as the capital of the empire he founded, tried to see Samarkand from all sides for about 36 years until his death, to regain its former glory, and led to the so-called “Renaissance of Timurlu”. In fact, Ruy Gonzales Clavijo, who came to the prime city of Samarkand for the embassy mission during his time, witnessed this grandeur personally and explained quite widely what he had seen in Samarkand in his travel, which he wrote after returning to Spain.

After Timur’s death, the city managed to preserve this feature for many years. Especially during his 40-year reign of his grandson Uluğ Beğ, the city of Samarkand experienced a second period of prosperity and promotion during the Reign of Timurlular. In addition, during the time of Emir Timur and Uluğ Bey, many works in Samarkand, some of which have reached the present day, have been brought to the body with its architecture, they have been the center of attention for researchers. After the death of Uluğ Beg, Samarkand centered Transoxiana lost its former glory due to the dominance struggles between the Timurid mirzas and XVI. At the beginning of the century, together with the Khorasan region, it came under Uzbek rule.

Keywords: Soğd, Samarkand, Zerefşân River, Mongolian invasion, Emir Timur and Uluğ Bey Time, Architecture.

KISALTMALAR

TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDK	: Türk Dil Kurumu
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Yay.	: Yayınları
Haz.	: Hazırlayan
Nşr.	: Neşreden
İA.	: İslam Ansiklopedisi
İSAD.	: İslam Araştırmaları Dergisi
İTED.	: İslam Teknikleri Enstitüsü Dergisi
TAD.	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TÜBA.	: Türkiye Bilimler Akademisi
GEFAD.	: Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi
AÜDTCF.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜ.	: Atatürk Üniversitesi
İÜ.	: İstanbul Üniversitesi
Çev.	: Çeviren
Trc.	: Tercüme eden
Bkz.	: Bakınız
Ed.	: Editör
Km.	: Kilometre
vb.	: ve benzeri
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
H.	: Hicri
M.	: Miladi
c.	: Cilt
s.	: Sayfa

ÖNSÖZ

Orta Asya'nın en önemli bölgelerinden biri olan Mâverâünnehir, insanlık tarihi açısından da önemli bir yere sahiptir. Bunun ana nedeni, tarih boyunca birçok medeniyetin kuruluşuna ve gelişimine katkıda bulunmuş verimli bir bölge olmasıdır.

Bu bölge içerisinde yer alan Soğd ve onun da yönetim merkezi olan Semerkand gerek siyasî gerekse kültürel ve ekonomik yönden büyük önem arz etmektedir. Nitekim Semerkand, Müslümanlar tarafından ele geçirildikten sonra gelişimini sürdürmüş ve özellikle Timurlular devrinde her yönden zirveye ulaşmıştır. Son dönemlerde ise, Mâverâünnehir sınırları içerisinde yer alan şehirler hakkında önemli çalışmalar yapılmış, fakat Emir Timur devrinde ve sonrasında Semerkand'ın durumu ile alakalı kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Biz de yapmış olduğumuz çalışmamız ile bu boşluğu bir nebze olsun doldurmaya çalıştık.

Çalışmamız sırasında faydalandığımız kaynakları başta coğrafi eserler olmak üzere, Arapça, Farsça ve Türkçe gibi çeşitli başlıklara ayırdık. Çalışmamızı ise giriş kısmından başlatmak suretiyle üç ana başlık altında düzenledik.

Giriş kısmında, konumuz açısından önemli gördüğümüz ana kaynaklar ile yerli ve yabancı araştırmalar hakkında, tanıtım mahiyetinde bilgiler verdik.

Tezimizin birinci bölümünde, Semerkand ve içinde bulunduğu Soğd ile birlikte, Mâverâünnehir bölgesinin coğrafi özelliklerine, Semerkand'ın fiziki yapısına ve topoğrafyasına değindik. Bu bölümde son olarak, Semerkand'ın Moğol istilasını sırasında geçirmiş olduğu süreç hakkında bilgiler vermeye çalıştık.

İkinci bölümde, Semerkand'ın özellikle Emir Timur devrindeki durumu hakkında ayrıntılı bilgiler verip, onun ölümünden sonra devletin yıkılışına kadar geçen süre zarfında, Mâverâünnehir merkezli Semerkand'daki siyasî mücadelelerden ve yaşanan gelişmelerden bahsettik.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde ise, Timurlular devri Semerkand'ının mimarisi hakkında bilgiler vermekle beraber, tüm bu süreci “sonuç” kısmında kısaca özetlemeye çalıştık.

Yapmış olduğumuz bu çalışmada hatalarımızın olması ihtimalinin göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtip, bir emek neticesinde hazırlanan tezimizin Timurly Devri Semerkand'ı hakkında mevcut olan boşluğu doldurmasını ümit ediyoruz.

Başta çalışma konusunu belirlememde bana yol gösteren ve kaynakların tespitinden teminine kadar her konuda destek olan değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Gürsoy SOLMAZ'a teşekkür ederim. Kaynak tespiti için ayrıca bana yol gösteren değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Hasan GEYİKOĞLU başta olmak üzere, çalışmalarım sırasında gerek bilgisiyle gerekse kaynak temini ve tespitinde sürekli yardımcı olan büyüğüm ve saygı değer hocam Dr. Öğr. Üyesi Ensar MACİT'e ve konu seçimimde bana fikir veren Arş. Gör. Kerra ALTUĞ'a da teşekkür ederim. Ayrıca bazı kitapların temininde bana yardımcı olan Öğr. Gör. Fatih KORKMAZ ile Doktora öğrencisi Kadir ŞAHİN'e de minnettarım. Son olarak beni yetiştiren ve bu zorlu süreçte maddi manevi her daim yanımda olan annem ve babam başta olmak üzere, desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili Ailem'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Erzurum-2021

Muhlis TAKA

GİRİŞ

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DAİR

Günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde yer alan ve tarih boyunca da önemli bir yerleşim yeri olan Semerkand şehri hakkında edinilen bilgiler, daha çok İslâm coğrafyacılarının eserlerinde yer almaktadır. İslâm coğrafyacılarının eserlerinin ışığında, Semerkand’da yaşamış toplumların, siyasi, iktisadi ve kültürel tarihleri hakkında önem arz eden bilgilere ulaşmaktayız.

Semerkand şehri ile alâkalı yapılan arkeoloji çalışmaları hakkında elimizde bazı bilgiler varsa da, daha önceden de belirttiğimiz üzere Semerkand coğrafyası ile ilgili edindiğimiz bilgiler çoğunlukla İslâm coğrafyacılarının eserlerinde geçmektedir.

İslâm coğrafyacılarının vermiş oldukları bilgiler dışında asıl konumuzu oluşturan, “Timurlular Devrinde Semerkand” ile alâkalı bilgileri ise ya seyahatnâmelerden ya da devrin tarihçilerinden edinmekteyiz.

Semerkand tarihi ile alâkalı yaptığımız, “*Timurlular Devrinde Semerkand*” adlı çalışmamıza başlamadan evvel, çalışmamız sırasında yararlandığımız ve de önemli bir yere sahip olan kaynak ve araştırma eserler hakkında bilgi vermemiz yerinde olacaktır.

I. KAYNAKLAR

I. I. Coğrafi Kaynaklar

İslâm coğrafyacılarının en önemli temsilcilerinden olan ve eserleri günümüze ulaşan müelliflerden biri *Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh b. Hurdâzbih* (ö. 300/912-13)’tir.¹ Hurdâzbih *El-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Yollar ve Ülkeler Kitabı)² adlı eseriyle coğrafyacıların babası unvanını almıştı.³ İbn Hurdâzbih, adını zikrettiğimiz bu eseri, muhtemelen Abbasî saray teşkilâtına mensup birinin isteği üzerine yazmıştı.⁴ Hurdâzbih, coğrafya ile alâkalı olan bu eserinin ilk nüshasını H. 232 (M. 846/847) yılında

¹ Sayyid Makbul Ahmad, “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, c. XX, İstanbul 1991, s. 78.

² İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı- el- Mesâlik ve'l-memâlik*, (Çev. Murat Ağarı), (2. Baskı), Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2019.

³ Yusuf Ziya Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler –Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler (İbn Hurdazbih, Ya'kûbî, İbn Rusteh, İbn Fakîk el-Hemedânî, Kudame b. Ca'fer, İstahrî, İbn Havkal)-*, (2. Baskı), Ötüken Yay., İstanbul Kasım 2013, s. 35; Ahmad, “İbn Hurdâzbih”, s. 79; Ayrıca bkz. Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 5.

⁴ Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 5; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 35.

tamamlamış,⁵ son şeklini ise H. 272 (M. 886) yılında vermiştir.⁶ Müellif, söz konusu bu eserde Semerkand'ın fiziki yapısına değinmemiş, fakat şehre uğrayan yollar ve bu yollar vasıtası ile diğer bölgelerin arasındaki uzaklıklar ile bunlara benzer konular hakkında istatistiki ve ayrıntılı bilgiler vermiştir.⁷

Konumuz ile alâkalı pek fazla bilgi mevcut olmamasına rağmen, *Kitâbü'l-Buldân* (Ülkeler Kitabı)⁸ adlı eserin sahibi Ya'kûbî'yi (ö. 292/905'ten sonra) de zikretmemiz yerinde olacaktır. Bağdad'da doğmuş olan Ya'kûbî'nin, ne zaman doğduğu ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.⁹

Ya'kûbî, dedesi ve babasının Abbasî Devleti'nde görevde bulunmaları sayesinde, posta teşkilatında görevli olarak birçok bölgeyi tanıma fırsatı bulmuş ve bu seyahatleri neticesinde, konumuz hakkında da çok kısa bilgilerin geçtiği *Kitâbü'l-Buldân* adlı eserini yazmıştı.¹⁰

Çalışmamızda Semerkand'ın coğrafi yapısı ile alâkalı en geniş bilgiyi “İstahrî” (346/957)'den öğrenmekteyiz. Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmayan İstahrî, muhtemelen adını İran'ın İstahr şehrinden almıştır.¹¹ İstahrî, eseri olan *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'te (Ülkelerin Yolları)¹² her ne kadar *Ebu Zeyd el-Belhi*'nin¹³ yenilikçi üslubunu yansıtsa bile birçok bölgeyi gezip görme fırsatı bulduğundan, bu bölgelerle

⁵ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul Mayıs 2017, s. 19.

⁶ Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 6; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 35; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 19.

⁷ Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 32; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 35; Osman Aydın, *Semerkant Tarihi –Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar- (93-389/711-999)*, İsam Yay., (2. Baskı), İstanbul Aralık 2018, s. 19; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 19.

⁸ El- Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı -Kitâbü'l-Buldân-*, (Çev. Murat Ağarı), (2. Baskı), Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2019.

⁹ El- Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı* s. 5-6; Ayrıca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 36; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 20; Murat Ağarı, “Ya'kûbî”, *DİA*, c. XLIII, İstanbul 2013, s. 287.

¹⁰ El- Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 5; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 36; Ağarı, “Ya'kûbî”, s. 287; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 20.

¹¹ Marina Tolmacheva, “İstahrî”, *DİA*, c. XXIII, İstanbul 2001, s. 203; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2002, s. 337; Revşen Hudayberganov, “Önemli Bir Tarihî Kaynak Olarak İstahrî'nin Mesâlik el-Memâlik İsimli Eseri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, Sonbahar 2014, s. 2; Ayrıca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 43.

¹² İstahrî, *Ülkelerin Yolları -Değerlendirme-Metin-*, (Çev. Murat Ağarı), (2. Baskı), Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2019.

¹³ Müellif hakkında bilgi için bkz. İlhan Kutluer, “Belhî, Ebû Zeyd”, *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 412-414.

alâkalı bilgileri detaylandırarak kitabına eklemiştir. Bu bölgelerden Semerkand ve civarı hakkında vermiş olduğu bilgiler de konumuz açısından son derece önemlidir.¹⁴

İstahrî, bölgelerin tanımını geniş bir biçimde ele almış ve bazı yerlerin de topografik ayrıntılarına değinmiştir.¹⁵ İstahrî'nin bizim için önem arz eden taraflarından biri, günümüze kadar ulaşmış olan Mâverâünnehir haritası çizmiş olmasıdır.¹⁶

Konumuz açısından önemli bilgiler veren coğrafyacılarından birisi de *Ebü'l-Kāsım Muhammed b. İbn Havkal'dır*. Havkal'ın doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemekle beraber, Bağdad şehrinde tanık olduğu bir olayı daha sonra anlatacak kadar hatırlıyor olması ve H. 320'de (M. 932) Medâin şehrinde şahit olduğu bir konuşmayı nakletmesi, bu tarihten önce doğduğunu göstermektedir.¹⁷ İbn Havkal, katıldığı ticaret kervanları sayesinde İslâm coğrafyasını dolaşarak meşhur *Sûretü'l-Arz* (Yerin Haritası) adlı eserini yazmıştır. Bu kitap daha sonra Ramazan Şeşen tarafından, *10. Asırda İslam Coğrafyası*¹⁸ başlığı altında tercüme edilmiştir.

Kitap iki bölümden oluşup ilk bölümde eserin telifinde takip edilen metot ve dünya haritası ile ilgili bilgiler verilirken, ikinci kısımda İran, Azerbaycan, Horasan, Sind, Sicistan, Hazar Denizi ve Batı Türkistan ile alâkalı bilgiler verilmektedir.¹⁹

İbn Havkal, Semerkand ve civarı hakkında da bilgi verdiği bu eserinde İstahrî'den daha geniş malumat vermektedir.²⁰

Semerkand'ın coğrafi yapısı hakkında geniş bilgiler veren İslâm coğrafyacılarından bir diğeri de Mukaddesî adıyla bilinen *Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî* (ö. 375/985'ten sonra)'dır. Kendisine verilen bu ismi doğduğu (H. 335/M.946) yer olan Kudüs şehrinden almıştır.²¹ Mukaddesî,

¹⁴ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 20-21; Ayrıca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 43.

¹⁵ Tolmacheva, "İstahrî", s. 204; Ayrıca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 43-44.

¹⁶ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 21.

¹⁷ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, c. XX, İstanbul 1999, s. 34.

¹⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Trc. Ramazan Şeşen), (2. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul Eylül 2017.

¹⁹ Şeşen, "İbn Havkal", s. 34-35; Ayrıca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 44; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 21.

²⁰ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 21; Ayrıca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 48.

²¹ Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 48; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 21; Marina Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, c. XXVII, Ankara 2003, s. 431.

Ahsenü't-Tekâsim (İslâm Coğrafyası) adlı eserinde²² coğrafi bilgilerin yanında Semerkand ve çevresinin iktisadi hayatıyla ilgili bilgiler de verir.²³

Mukaddesî'nin söz konusu bu eserin en önemli özelliklerinden birisi ise, bölgeleri detaylı bir biçimde anlattıktan sonra bölgeyle alâkalı istatistiki bilgilere yer vermesi ve her bölge ile ilgili haritalar çizmiş olmasıdır.²⁴

İslâm coğrafyacılarından *Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî* (ö. 279/892-93) ise, kaleme aldığı *Fütûhu'l Büldân*²⁵ adlı eserinde, Semerkand'ın İslâmi fetihler dönemindeki durumu hakkında önemli bilgiler vermiştir, fakat eserde konumuz açısından pek fazla bilgi mevcut değildir.²⁶

Belâzürî, Arapça'ya Farsça'dan bazı tercümelemler yaptığı için, araştırmacıların çoğu, onun aslen İran coğrafyasından olduğunu düşünmektedir.²⁷

Kaynak seçimiyle, konulara yaklaşımıyla, olayları kronolojik olarak ele almasıyla kendi dönemindeki Arap coğrafyacılarından ayrılan müellif, *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde Hz. Peygamber zamanından hicrî III. yüzyıla kadarki ilk İslâm fetihlerini, bölge ve şehir esasına göre anlatarak bu fetihlerden sonra gerçekleştirilen imar, iskân ve kültürel faaliyetlerde yer vermiştir.²⁸

Bir diğer coğrafyacı ise *Yâkût El-Hamevî* (ö. 626/1229)'dir. Anadolu'da dünyaya gelmiş olan müellif, Bağdad'da yaşadığı için Bağdadî nisbesiyle; kendisini köle olarak alan efendisinden dolayı da Hamevî ismiyle tanınır.²⁹

Hamevî, yer isimlerini alfabetik olarak verdiği *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eserinde Semerkand ile ilgili coğrafi bilgilere de yer vermiştir.³⁰

Müellifi bilinmemekle beraber, Vilademir Feodoroviç Minorsky tarafından İngilizce, daha sonra da Abdullah Duman ve Murat Ağarı tarafından Türkçe çevirisi

²² El- Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası -Ahsenü't - Tekâsîm-*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2015; Mustafa L. Bilge, “*Ahsenü't-tekâsim*”, *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 179-180.

²³ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 21.

²⁴ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 11.

²⁵ Ahmed b. Yahya el-Belâzuri, *Fütûhu'l Büldân -Ülkelerin Fetihleri-*, (Çev. Mustafa Fayda), (1. Baskı), Siyer Yay., İstanbul Ocak 2013.

²⁶ Saadettin Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *A.Ü.D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31, Ankara 2000, s. 82; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 23.

²⁷ Mustafa Fayda, “Belâzürî”, *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 392.

²⁸ Belâzuri, *Fütûhu'l Büldân*, s. 5; Mustafa Fayda, “Fütûhu'l-Büldân”, *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, s. 258.

²⁹ Casim Avcı, “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, c. XLIII, İstanbul 2004, s. 288.

³⁰ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 22.

yapılan *Hudûdü'l-âlem -mine'l Meşrik ile'l-Magrib*³¹ adlı kaynakta da Semerkand ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur.³² Minorsky, müellifi belli olmayan bu eserin, Ferîgunîler'den İbn Ferîgun tarafından yazıldığını ileri sürmüştür.³³ Bu eser H. 372/M. 982-83 yılında tamamlanmıştır.³⁴

*Kudâme İbn Ca'fer*³⁵ tarafından yazılan ve içinde coğrafi bilgilerin de geçtiği *Kitabü'l Harac*³⁶ adlı eser de önem arz etmektedir.

Semerkand hakkında bilgiler veren³⁷ bir başka müellif ise, *İbnü'l Fâkih*'(ö. 300/913'ten sonra)'dir. Günümüze kadar ulaşabilen tek eseri olan *Kitabü'l-Büldân*'da Arap yarımadası, Mısır, Mağrib, Suriye, Filistin, Anadolu, Irak, İran, Azerbaycan, İrmîniye, Mâverâünnehir, Türkistan ve Yedisu bölgeleri hakkında coğrafi ve benzeri bilgilerin yanında fetihler, şehirlerin kuruluşu ve vergi gibi konular yer almaktadır.³⁸ Ayrıca *Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkîlî*'nin,³⁹ (ö. 560/1165) *Nüzhetü'l-Müşâk fi'htirâkı'l-Âfâk* adlı eseri de önemli bir kaynak niteliğindedir. İdrisi bu eserinde diğer bazı coğrafyacıların yanında, *Batlamyus'un*⁴⁰ *Kitabü'l-Cografya* adlı eserinden de yararlanmış ve önemli coğrafi bilgilere yer vermiştir.⁴¹

Endülüslü meşhur bir coğrafyacı olan *Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî* de (ö. 487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde yer verdiği her ülkenin, sınırları, yolları, nehirleri, iklim durumları ve şehirleri hakkında

³¹ Daha geniş bilgi için bkz. *Hudûdü'l-Âlem -Mine'l Meşrik ile'l-Magrib-*, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), (2. Baskı), Ayışığıkitapları, İstanbul 2018.

³² Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 21.

³³ Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 304. Bu eser hakkında ayrıca bakınız. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 49-50; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 22.

³⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. IX; Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", s. 304; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 49; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 22.

³⁵ Müellif hakkında daha geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Kudâme b. Cafer", *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, s. 311-312.

³⁶ Eser hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kudame İbn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul Ekim 2018; Cengiz Kallek, "Kitabü'l-Harâc", *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, s. 104-106.

³⁷ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 20.

³⁸ Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakih", *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000, s. 39.

³⁹ Müellif hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "İdrisî, Şerif", *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000, s. 493.

⁴⁰ *İslâm astronomisi üzerinde önemli etkileri olan İskenderiyeli astronom, matematikçi, coğrafyacı ve müzik bilginidir*. Daha geniş bilgi için bkz. Cengiz Aydın, Gülseren Aydın, "Batlamyus", *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 196-199.

⁴¹ Şeşen, "İdrisî, Şerif", s. 493.

önemli bilgiler vermektedir. Bu da kitabın geniş bir coğrafi kaynak olmasını sağlamıştır.⁴²

Orta Çağ'ın en büyük ve en güvenilir tarihçilerinden biri olarak gösterilen *İbnü'l Esir'in el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eseri de çalışmamızda önemli bir yer tutmaktadır.⁴³ Müellif, 4 Cemâziyelevvel 555'te (12 Mayıs 1160) Cizre'de doğmasından dolayı Cezerî nisbesiyle, babasının Esîrüddin lâkabını taşımasından dolayı da İbnü'l-Esir ismiyle bilinir. Müellif, 5 Şâban 630'da (6 Haziran 1233) Musul'da vefat etmiştir.⁴⁴

Tarihte önemli bir yer edinen İbnü'l-Esir'e asıl ününü, zikretmiş olduğumuz *El-Kâmil fi't-Tarih* adlı eseri kazandırmıştır. Müellif söz konusu bu eseri, Zengiler'in şahsına, ailesine ve tüm İslâm dünyasına yapmış oldukları iyilikleri dile getirmek maksadıyla kaleme almıştır.⁴⁵ Müellifin on büyük cilt halinde yazmış olduğu eserde, Selçuklular, Haçlı seferleri, Abbasiler ve Moğol istilasları sırasında Semerkand'ın durumu ile alâkalı önemli bilgiler mevcuttur.⁴⁶

Çalışmamızda Semerkand hakkında bilgiler edindiğimiz *Âsâru'l-Bilâd*⁴⁷ adlı eserin müellifi olan *Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvinî* (ö. 682/1283) de önemli bir yer tutmaktadır.

Kazvinî, Rebiülâhîr 598 (Ocak 1202)'de Kazvin'de doğdu. Bu şehre nispetle, Kazvinî nisbesi ile tanınır. Ayrıca Ensârî ve Enesî nisbeleriyle anılmasından dolayı, soyunun ensardan Enes b. Mâlik'e dayandığı anlaşılmaktadır. Gençlik yıllarında tahsil için Dimaşk'a gitmiş olan Kazvinî,⁴⁸ *Âsâru'l-Bilâd* adlı eserinde, İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, Mesudî, İbnü'l Fakih, Belhî, İstahrî, İbn Havkal ve Mukaddesî gibi önemli İslâm coğrafyacılarının eserlerinden yararlanıp; ilk kısımda şehirler ve köyler, ikinci kısımda ülkelerin bazı özellikleri, üçüncü ve son kısımda ise yeryüzündeki iklim kuşakları ve bunlarla ilgili detaylı bilgiler üzerinde durmuştur.⁴⁹ Eserde çalışmamız

⁴² Müellif ve eser hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA*, c. X, İstanbul 1994, s. 247-248.

⁴³ Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esir, İzzeddin", *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000, s. 27.

⁴⁴ Özeydin, "İbnü'l-Esir", s. 26.

⁴⁵ Özeydin, "İbnü'l-Esir", s. 27.

⁴⁶ Abdülkerim Özeydin, "El-Kâmil", *DİA*, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 282.

⁴⁷ *Kazvinî ve Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı -İnceleme ve Değerlendirme-*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığıkitapları, İstanbul 2019.

⁴⁸ *Kazvinî ve Âsâru'l-Bilâd*, s. 11-12; Cevat İzgi, "Kazvinî, Zekeriyâ b. Muhammed", *DİA*, c. XXV, Ankara 2002, s. 160.

⁴⁹ *Kazvinî ve Âsâru'l-Bilâd*, s. 12-13; Ayrıca bkz. İzgi, "Kazvinî", s. 160.

açısından önem arz eden bilgiler de mevcuttur. Türklerle alâkalı bilgilerin geçtiği bazı kısımlar Ramazan Şeşen tarafından Beyrut 1960 baskısına dayanılarak Türkçeye çevrilmiştir.⁵⁰

Semer kand ile alâkalı bilgilerin geçtiği bir diğer önemli kaynak ise *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*'dır.⁵¹ Bu kitap, İslâm coğrafyacılarından olan ve Ebü'l-Fidâ nisbesi ile tanınan *Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî* (ö. 732/1331) tarafından kaleme alınmıştır.

Ebü'l-Fidâ (672/1273'te), Dimaşk'ta doğmuş olup, Memlûklüler zamanında, 683-84/1284-85 yılından itibaren idari görevlerde yer almış ve hem Haçlılar'a hem de Moğollar'a karşı düzenlenen seferlere katılmıştır. Ayrıca birçok hocadan ders alarak fıkıh, tefsir, felsefe, mantık, tıp, botanik, tarih, coğrafya ve nahiv gibi çeşitli ilim dallarında da bilgi sahibi olmuştur.⁵²

Ramazan Şeşen tarafından Türkçe çevirisi yapılan *Takvimü'l-Büldan*, VIII. (XIV.) yüzyılda coğrafya alanında yazılmış en değerli eserlerden biri olup ilk defa 1840'ta J. T. Reinaud ve M. G. de Slane tarafından Paris'te yayımlanmıştır.⁵³ Müellif adını zikrettiğimiz bu kitapta, diğer birçok İslâm coğrafyacısının eserinden yararlanarak, yeryüzündeki parçalardan, iklim bölgelerinden; nehirlerden, dağlardan; Arap coğrafyasındaki ülkelerden, Türk ülkelerinden ve Uzak doğu ülkeleri gibi birçok konudan bahsetmiştir. Mâverâünnehir ve ona bağlı yerlerin bulunduğu kısımda ise konumuz ile alâkalı önemli bilgiler vermiştir.⁵⁴

I.II. Arapça Kaynaklar

Çalışmamızda faydalandığımız ve bizim için önem arzeden Arapça kaynak ise, *İbni Arabşah* (ö. 854/1450)'ın *Acaibu'l Makdûr- Bozkırdan Gelen Bela* adlı eseridir.⁵⁵

⁵⁰ Kazvinî ve *Âsâru'l-Bilâd*, s. 13; İzgi, "Kazvinî", s. 160.

⁵¹ *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, (Trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul Eylül 2017.

⁵² *Ebü'l-Fidâ*, s. 8-9; Abdülkerim Özeydın, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, c. X, İstanbul 1994, s. 320.

⁵³ *Ebü'l-Fidâ*, s. 15; Özeydın, "Ebü'l-Fidâ", s. 320.

⁵⁴ *Ebü'l-Fidâ*, s. 11-12.

⁵⁵ İbni Arabşah, *Acaibu'l Makdûr- Bozkırdan Gelen Bela*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2012.

791/1389 yılında Dımaşk'ta doğan Arabşah, Suriye civarını ele geçiren Emir Timur tarafından diğer âlim ve sanatkârlarla birlikte Semerkand'a götürülmüştür.⁵⁶

Müellif'in bu eserinde, “Emir Timur’un vücut yapısı ile seciyesinin,⁵⁷ düşüncelerinin ve bazı özelliklerinin de anlatıldığı, ayrıca sarayları, hanımları, çocukları, divan mensupları ve askerleri ile Semerkand’da yaşayan âlimler, şeyhler, tabipler, hattatlar, müneccimler, satranç ustaları, çalgıcılar ve nakkaşlar hakkında da bilgiler bulunmaktadır.”⁵⁸

Arabşah, söz konusu bu eserde, muhtemelen Emir Timur’un kendisini daha çocuk yaşlarda ailesi ile birlikte Semerkand’a götürmesinden dolayı ona öfkelenmiş ve kendisini ağır bir dille eleştirmiştir.⁵⁹

I.III. Farsça Kaynaklar

Çalışmamızda yararlandığımız Farsça kaynakların başında, Semerkand ile alâkalı pek fazla bilgi bulunmayan, fakat Moğol istilasını sırasında şehrin durumu hakkında önemli bilgiler veren Minhâc-ı Sirâc el- Cûzcânî’nin, *Tabakât-ı Nâsirî* adlı eseri gelir.

Minhâc-ı Sirâc adıyla tanınan ve 589’da (1193) Fîrûzkûh’ta doğan Cûzcânî’ye asıl ününü kazandıran ise, bir kısmı günümüze ulaşmayan ve birçok kaynaktan faydalanarak 658/1260 yılında tamamlamış olduğu *Tabakât-ı Nâsirî*’dir.⁶⁰ Farsça kaleme alınan bu eser, 23 bölümden oluşan önemli bir İslâm Tarihi kaynağıdır. Günümüze kadar, eserde yer alan bölümlerin birçok çevirisi yapılmıştır. Bizim yararlandığımız bölümler ise Erkan Göksu tarafından *Tabakât-ı Nâsirî -Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmşâhlar-*, başlığı altında Türkçeye tercüme edilmiştir.⁶¹

Moğol istilasında Semerkand’ın durumu ile alâkalı bilgilerin geçtiği Farsça kaynakların başında gelen bir diğer önemli eser, *Alaaddin Ata Melik Cüveynî* (ö.

⁵⁶ Yüksel Musa Şamil, *Timurlularda Din -Devlet İlişkisi-*, TTK Yay., Ankara 2009, s. XXX-XXXI; Abdülkadir Yuvalı, “İbn Arabşah, Şehâbeddin”, *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, s. 314; Müellif ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Yuvalı, “İbn Arabşah”, s. 314-315.

⁵⁷ Huy, karakter. Huy güzelliği. Ahlâk durumu anlamlarına gelir.

⁵⁸ İsmail Aka, “Acâibü’l-makdûr”, *DİA*, c. I, İstanbul 1988, s. 318.

⁵⁹ Arabşah, *Acâibu’l Makdûr*, s. 19,21; Ayrıca bkz. Justin Marozzi, *Timurlenk- İslam’ın Kılıcı, Cihan Fatihi-*, (Çev. Hülya Kocaoluk), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2006, s. 32.

⁶⁰ A.S. Bazmee Ansari, “Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc”, *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 98-99.

⁶¹ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî -Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmşâhlar-*, (Trc. Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara 2015.

681/1683)'nin *Tarih-i Cihan Güşâ'sıdır*.⁶² 623/1226 yılında Cüveyn'in Âzâdvâr Kasabası'nda doğan, çok eski ve meşhur bir aileye mensup olduğunu söyleyen Cüveynî'nin,⁶³ Moğol tarihi açısından son derece önemli olan bu kitabı üç ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte Cengiz yasası ve Moğol ulusu ile alâkalı bilgiler verildikten sonra, Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıkışı ve Uygur topraklarını ele geçirmesi anlatılır. İkinci ciltte ise, Hârzemşahlar ve Hülagû Han'ın İran topraklarına gelişinden önce Moğol valilerinin durumları hakkında geniş bilgiler verilmektedir. Üçüncü ve son ciltte ise, Mengü Kağan'dan, Hülagû Han'ın İran'a gelişinden sonra yaşananlar ve İsmâîlîler'den bahsedilmektedir.⁶⁴

Timurlu dönemi ile ilgili yararlandığımız Farsça kaynakların başında ise, bir Timurlu tarihçisi olan *Nizamüddin Şâmî* (ö. 814/1411-12)'nin *Zafernâme* adlı eseri gelir.⁶⁵ Eserin müellifi Tebriz yakınlarındaki Şenbigâzânî'de doğduğu için Şenbî, bazen de Şenb-i Gâzânî-i Tebrîzî nisbeleriyle anılır. Yani Şâmî nisbesinin Şam şehri ile bir alâkası olmayıp Şenbî kelimesinin değişikliğe uğramış halidir. Şâmî'nin *Zafernâmesi*'ne gelince, Emir Timur büyük ihtimalle yedi yıllık seferi sırasında Bağdad'da Şâmî ile ilk karşılaşmasının kendisinde bıraktığı olumlu intibadan dolayı, (803-804/1401-1402) yılında Nizamüddin Şâmî'ye, hânedanın tarihi ile ilgili yapılan çalışmaların yetersiz olduğunu söyleyerek, ondan anlaşılır ve daha sade bir üslûpla fetihlerini kaleme almasını istemiştir. Bunun üzerine Şâmî, *Zafernâme* adlı eserini kaleme almıştır.⁶⁶ Bu eserde Semerkand mimarisi ve ilmî sohbet meclisleri gibi birçok konuda çalışmamız açısından son derece önemli bilgiler mevcuttur.

Timurlu tarihi ile alâkalı bir diğer önemli kaynak ise, Şahruh döneminde *Şerefüddin Ali Yezdî* (ö. 858/1454)⁶⁷ tarafından yazılan *Zafernâme*⁶⁸ adlı eserdir. Diğer Timurlu

⁶² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, c. I, (Çev. Mürsel Öztürk), (1. Baskı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.

⁶³ Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 140.

⁶⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Târîh-i Cihân Güşâ", *DİA*, c. XL, İstanbul 2011, s. 77-78; Mustafa Demir, "İslam Ortaçağı'nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, Erzurum 2007, s. 264.

⁶⁵ Şâmî ve eseri hakkında bkz. Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (Çev. Necati Lûgal), (2. Baskı), TTK Yay., Ankara 1987; Gülay Ögün Bezer, "Şâmî, Nizâmeddin", *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 330; İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK Yay., Ankara 1994, s. XV, XVI, XVII; Walter Hinz, "Timuriler Tarihi Hakkında Menba Tetkiki", (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Belleten*, VI/21-22, TTK Yay., Ankara 1942, s. 87-88.

⁶⁶ Bezer, "Şâmî, Nizâmeddin", s. 330.

⁶⁷ Yezdî ve eserleri hakkında bkz. Kaan Dilek, "Şerefeddin Ali Yezdî", *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 550-552.

mirzaları gibi tarihe ilgi duyan Şahruh'un oğlu olan Fars Hâkimi İbrahim Sultan, yazılı ve sözlü nakillere dayanarak o devrin olayları ile alâkalı malzemeler toplamış ve onları edebi bir üslûpla yazması için Yezdî'ye teslim etmiştir.⁶⁹ Yezdî ise eserine Şamî'nin Zafernâmesini temel alarak, özellikle Emir Timur'un hayatının tamamını ve Halil Sultan devri olaylarını anlatan ikinci bir Zafernâme'yi 827/1424 yılında tamamlamıştır.⁷⁰ Eserde konumuz ile ilgili son derece önemli bilgiler mevcuttur.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz bir başka Farsça kaynak da Mirza Şahruh'un, babasının son yıllarından itibaren kendi dönemini anlatmasını istediği tarihçi Tacü's Selmânî'nin kaleme almış olduğu ve bizim de çevirisini kullandığımız *Tarihnâme*⁷¹ adlı eserdir. Bu eser, Emir Timur'un yedi yıllık seferi sonrası Semerkand'a dönüşünden, torunu Halil Sultan'ın 811/1409 yılında esir alındığı haberinin Semerkand'a ulaşmasına kadar yaşananları ihtiva eder.⁷²

Çalışmamızda yararlandığımız bir başka Farsça kaynak, İsmail Aka tarafından tercümesi yapılan, *Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî'nin Tarih-i Kebir -Tevârih-i Enbiya ve Müluk-* adlı eseridir.⁷³ Müellif bu eserini altı bölüme ayırmış olmakla beraber, eserin baştan ve sondan olmak üzere birkaç sayfası eksiktir. Kitabın son bölümü Şerefüddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme* adlı eserinden yararlanılarak oluşturulup Emir Timur zamanı özetlenmek suretiyle zikredilirken Şahruh zamanı daha detaylı olarak anlatılmıştır.⁷⁴

Tezkire türünden olan ve konumuzla alâkalı bilgilerin de bulunduğu Farsça kaynaklardan bir diğeri, asıl adı *Devletşâh b. Bahtîşâh-ı Semerkandî* (ö. 900/1494-95) olan Devletşâh'ın *Tezkiretü's-Şuarâ*'sıdır. Müellif, Şahruh devrinin önemli emirlerinden olan Firuzşâh'ın akrabası olmasından dolayı, Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevaî tarafından himaye edilip iyi bir eğitim almıştır. Devletşâh, 896/1491 yılında Ali Şir Nevaî'ye sunduğu bu eserde, 10'u Arapça, 143'ü Farsça şiir okuyan 153 şairin

⁶⁸ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, (Çev. Ahsen Batur), (2. Baskı), Selenge Yay., İstanbul 2019.

⁶⁹ Demir, "İslam Ortaçağı'nda Tarih Yazıcılığı", s. 267-268.

⁷⁰ Aka, *Mirza Şahruh*, s. XVI-XVII; Yüksel, *Timurlularda Din*, s. X; Dilek, "Şerefeddin Ali Yezdî", s. 551.

⁷¹ Tacü's-Selmânî, *Tarihnâme*, (Çev. İsmail Aka), TTK Yay., Ankara 1988.

⁷² Hinz, "Timuriler Tarihi", s. 95-96; Demir, "İslam Ortaçağı'nda Tarih Yazıcılığı", s. 268-269.

⁷³ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr-Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk-*, (Çev. İsmail Aka), TTK Yay., Ankara 2011.

⁷⁴ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s. XVI-XVII.

biyografisini ele almıştır.⁷⁵ Bir mukaddime, yedi bölüm (tabaka) ve bir hâtimeden ibaret olan eserin,⁷⁶ Necati Lugal tarafından Türkçe çevirisi de yapılmıştır.⁷⁷

I.IV. Türkçe Kaynaklar

Semerikand'ın coğrafyası hakkında bilgiler edindiğimiz en önemli Türkçe kaynak, Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eseridir.⁷⁸ Türk ilminin öncüsü olarak kabul edilen âlimin hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgiler, yakın zamanlara kadar sadece eserindeki birkaç bilgidir. Fakat kendi söylemlerindeki ipuçları ve bazı tarihi kaynakların da yardımıyla hayatı hakkında kısa bilgiler elde edilmiştir. Müellifin doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, doğum yeri künyesinde Kâşgar olarak görünse de esasında doğduğu yer Barsgan'dır.⁷⁹

Dîvânü Lugâti't-Türk, Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmek için kaleme alınmış çok önemli bir eserdir. Türk dilinin ilk sözlüğü ve aynı zamanda bir gramer kitabı olması bakımından da Türk edebiyatı ve kültürü için önemli bir yere sahiptir.⁸⁰

Kâşgarlı Mahmud, eserini kaleme alırken devrin Türk şehirlerini dolaştığı için, eserde birçok Türk boyunun ağızları üzerinde bizzat müşâhedeye dayanan tesbitler ve karşılaştırmalar yer almaktadır.⁸¹

Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer önemli Türkçe kaynak ise, Timurlular'ın devamı sayılan ve Kuzey Hindistan'da temelleri atılan Bâbü İmparatorluğu'nun kurucusu *Zahirüddin Muhammed Bâbü*'ün kendi hayat hikâyesini anlattığı *Baburnâme*⁸² adlı eseridir. Fergana'da 888/1483 yılında doğan ve Emir Timur'un torunlarından Ömer Şeyh'in oğlu olan Babür'ün, hayatının ilk yıllarına dair pek fazla bilgi bulunmamakla birlikte siyasî hayatı, Fergana hâkimiyeti (899-909/1494-1504), Kâbil hâkimiyeti (909-

⁷⁵ Yüksel, *Timurlularda Din*, s. XXIV.

⁷⁶ Ayla Demiroğlu, "Devletşah", *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 244.

⁷⁷ Devletşah, *Şair Tezkireleri (Tezkiretü's-Şuarâ)*, (Çev. Necati Lugal), (1. Baskı), Pinhan Yay., İstanbul Haziran 2011.

⁷⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, c. I-III, (Çev. Besim Atalay), TDK Yay., Ankara 1985.

⁷⁹ Ömer Faruk Akün, "Kâşgarlı Mahmud", *DİA*, c. XXV, Ankara 2002, s. 9.

⁸⁰ Mustafa S. Kaçalın, "Dîvânü Lugâti't-Türk", *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 447.

⁸¹ Kaçalın, "Dîvânü Lugâti't-Türk", s. 447.

⁸² *Baburnâme –Babur'un Hatıratı-*, c. I-III, (Doğu Türkçesinden Çev. Reşit Rahmeti Arat), (1. Baskı), MEB Yay., İstanbul 1970.

932/1504-1526) ve Hindistan hâkimiyeti (932-936/1526-1530) olmak üzere üç ana başlıkta zikredilebilir.⁸³

Siyasi yönünün yanında, aynı zamanda sanat ve fikir adamı olan Babür'ün,⁸⁴ 12 yaşında Fergana tahtına oturmasıyla (5 Ramazan 899/9 Haziran 1494) başlayan ve ölümünden bir yıl kadar öncesinde (3 Muharrem 936/7 Eylül 1529) son bulan bu eserde, Semerkand'ın Timurlular zamanındaki durumu hakkında önemli bilgiler mevcuttur.⁸⁵

I.V. Seyahatnâmeler

Konumuz açısından pek fazla bilgi olmasa da Seyahatnâme türünde yararlandığımız ve Türkçe çevirisi yapılan kaynakların başında, Orta Çağ'ın en önemli seyyahlarından İbn Battûta'nın Seyahatnâmesi gelir.⁸⁶ Gerçek adı *Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levâtî Tanci* olan İbn Battûta, Fas'ın Tanca şehrinde (703/ 1304) doğmuş olup, 770/1368 yılında vefat etmiştir.

İbn Battûta, Farsça ve Türkçe bilmesinden dolayı yolculukları sırasında tecrübeler kazanmış ve farklı milletlerin hükümdarlarıyla tanışma fırsatı bulmuştu. Bu ise birçok ülkede kadılık makamına getirilmesini ve kendisine çeşitli diplomatik görevler verilmesini sağlamıştır.⁸⁷

İbn Battûta, eserinde daha çok insan unsuru üzerinde durmuştur. Hatta farklı milletleri giyim-kuşamı, adet ve inançları gibi konularda detaylı anlatımı nedeniyle bazı araştırmacılar tarafından ilk antropologlardan biri olarak görülmüştür.⁸⁸ Müellif tarafından *Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâ'ibi'l-Emşâr ve Acâ'ibi'l-Esfâr* diye adlandırılan ve literatürde *Rihletü İbn Battûta* adıyla bilinen eser, seyyahın kısa aralıklarla yirmi sekiz küsur yıl kadar süren gezilerini, Kâtip İbn Cüzey el-Kelbî'ye ham metin olarak aktarması ve onun da bazen küçük eklemeler yapmasıyla meydana gelmiştir.⁸⁹ Kitabın dili ise sade olmakla birlikte farklı anlatım şekilleri ihtiva eder.⁹⁰

⁸³ Enver Konukçu, "Bâbü", *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, s. 395; Ayrıca bkz. Halis Bıyıktay, *Timurlular Zamanında -Hindistan Türk İmparatorluğu-*, (3. Baskı), TTK Yay., Ankara 1991, s. 9.

⁸⁴ Ömer Faruk Akün, "Bâbü", *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, s. 396.

⁸⁵ Ömer Faruk Akün, "Bâbü", *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, s. 404.

⁸⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi -Kısa Notlarla Sade Metin Çevirisi-*, (Çev. A. Sait Aykut), (9. Baskı), Yapı Kredi Yay., İstanbul Nisan 2019.

⁸⁷ A. Said Aykut, "İbn Battûta", *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, s. 361.

⁸⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta*, s. 12.

⁸⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta*, s. 12; Aykut, "İbn Battûta", s. 363.

⁹⁰ Aykut, "İbn Battûta", s. 363.

Çalışmamız sırasında en fazla yararlandığımız kaynakların başında *Ruy Gonzales de Clavijo* ' (ö. 815/1412)'nun yazmış olduğu seyahatnâme gelir. Kastilya Kralı III. Henry tarafından Emir Timur'a gönderilen elçilik heyetinde yer alan Clavijo, 805/1403 yılı Mayıs ayında Kadis'ten Semerkand'a hareket etmesinden, Semerkand'da Emir Timur ile görüşükten sonra, 808/1406 senesi Mart ayında İspanya'ya geri dönmesine kadar yaşadıklarını ve gözlemlerini anlatan bu önemli eseri kaleme almıştır.

Emir Timur ve birçok hanedan üyesi tarafından defalarca huzura kabul edilen Clavijo'nun, bilhassa Emir Timur, Timurlu hanedan üyeleri, Başşehir Semerkand, Timur'un sarayları, otağları ile buralarda düzenlenen toylar ve ziyafetler ile ilgili olarak aktardığı bilgiler, konumuz açısından önem arz etmektedir. Eserin farklı dillere çevirileri de yapılmıştır.⁹¹ Biz de çalışmamızda Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçe tercümesi yapılan kitabı kullandık.⁹²

II. ARAŞTIRMA ESERLER

Çalışmamız ile ilgili bir önceki başlık altında konumuz için önem arzeden ana kaynaklar hakkında önemli bilgiler vermeye çalıştık. Bundan sonraki kısımda ise, Semerkand'ın coğrafi, siyasi, sosyal ve ekonomik durumu hakkında Türk ve yabancı akademisyenler tarafından kaleme alınan ve konumuz için önemli gördüğümüz bazı araştırma eserler ile alâkalı bilgiler vermeye gayret edeceğiz.

Bu araştırmacıların başında, çalışmamız sırasında sıkça yararlandığımız ve Timurlu tarihi ile ilgili çalışmalarıyla tanınan İsmail Aka gelmektedir. Onun eserlerinden en fazla faydalandığımız ve Timurluların siyasi, idari ve kültürel durumu hakkında bilgiler içeren *Timur ve Devleti*⁹³ adlı kitabı ilk sırada gelir. Yine bu kitabın daha sonraları farklı başlıklandırılmalar ve bazı eklemeler ile çeşitli baskıları yapılmıştır.⁹⁴ Ayrıca Şahruh dönemi ve konumuz için önemli bir yere sahip olan Uluğ Beğ'in vali olarak görev yaptığı Semerkand ile alâkalı bilgilerin yer aldığı *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*⁹⁵ adlı

⁹¹ Yüksel, *Timurlularda Din*, s. XXXVI.

⁹² Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde-Kadis'ten Semerkant'a Seyahat-*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), (1. Baskı), Köprü Yay., İstanbul Nisan 2016.

⁹³ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yay., Ankara 1991.

⁹⁴ İsmail Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010; İsmail Aka, *Timurlular-Orta Asya'nın Parlak Devri-*, (1. Baskı), Kronik Yay., İstanbul Mayıs 2019.

⁹⁵ İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK Yay., Ankara 1994.

eser de mühimdir. Bunların yanında kendisinin tezimiz için sıkça başvurduğumuz birkaç makalesinden de istifade ettik.

Çalışmamız sırasında faydalandığımız yabancı araştırmacılar içerisinde en önde gelen kişi ise *Vasilij Vladimiroviç Barthold*'dur. Dünyaca ünlü Rus tarihçisi olan Barthold'un Türkçeye çevirisi yapılmış olan birçok eseri bulunmaktadır. Biz çalışmamızda onun *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*⁹⁶, *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*⁹⁷, *Uluğ Beg ve Zamanı*,⁹⁸ adlı eserlerinin yanında çeşitli makalelerinden de istifade ettik.

Timurlu tarihi ile alâkalı yapmış olduğu çalışmalarla tanınan bir diğer araştırmacı ise *Beatrice Forbes Manz*'dır. Biz konumuz açısından son derece önemli olan ve özellikle Emir Timur dönemi ve sonrasında Semerkand tahtı için yaşanan mücadeleler ile ilgili önemli bilgilerin bulunduğu ve Türkçe çevirisi olan kitabı kullandık.⁹⁹

Konumuz ile ilgili sıkça başvurduğumuz çeviri eserlerden birisi de *Justin Marozzi*'nin, *Timurlenk- İslâm'ın Kılıcı, Cihan Fatihi*-¹⁰⁰ adlı çalışmasıdır. Eserde, Semerkand'ın Emir Timur zamanındaki durumu hakkında oldukça geniş bilgiler mevcuttur.

⁹⁶ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990.

⁹⁷ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, (Haz. Hüseyin Dağ), Çağlar Yay., Ankara 2004.

⁹⁸ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Uluğ Beg ve Zamanı*, (Çev. İsmail Aka), TTK Yay., Ankara 1997.

⁹⁹ Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk –Bozkırların Son Göçebe Fatihi-*, (Çev. Zuhâl Bilgin), (5. Baskı), Kronik Yay., İstanbul Mart 2018.

¹⁰⁰ Justin Marozzi, *Timurlenk- İslâm'ın Kılıcı Cihan Fatihi-*, (Çev. Hülya Kocaoluk), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2006.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEMERKAND'IN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. SEMERKAND DÂHİLİNDE MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİ

Günümüzde Mâverâünnehir (Harita 1-2), Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²'lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır.¹⁰¹

Mâverâünnehir, Arapça lügât manası olarak Ceyhun Nehri'ne (Amu Derya / Oxus)¹⁰² izâfeten “*nehirin öte tarafında bulunan bölge*” anlamına gelir.¹⁰³ İslâm coğrafyacıları, Arapların ilk İslâmi fetihleri sırasında nehrin kuzey kesimlerine bu ismi verdiklerini belirtirler.¹⁰⁴ Buraya eski Buhârâ, Hokand ve diğer Türkistan şehirleri de dâhil idi. Mâverâünnehir'in kuzey ve doğu sınırları kesin olarak bilinmemekle beraber, Seyhun (Sir Derya / Jaxartes)¹⁰⁵ Havzası'nı veya o dönemde İslâm hâkimiyetine girmiş olan ülkeleri içine aldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

Barthold da Mâverâünehir'i tarif ederken, Mâverâünnehir'in (Ceyhun ve Seyhun Havzası'ndaki medeni bölge) Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının terminolojisine göre, Türkistan'a yani; İslâm ülkeleri ile Çin arasında uzanan ve Türkler ile Moğol

¹⁰¹ Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, s. 177; Mustafa Hizmetli, “X. Yüzyılda Maveraünnehir ile Irak Arasındaki Ticari Münasebetler”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX/1, Haziran 2016, s. 179; Mâverâünehir sınırları hakkında ayrıca bkz. Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1963, s. 205.

¹⁰² Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 299-301; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri - (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)-İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar-*, (Trc. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar), (1. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul Eylül 2015, s. 524-537; Strange, Amu Derya'nın Mâverâünnehir veya başka bir deyişle Haytal olarak bilindiğinden, Haytal'ın de, MS V. yüzyılda, Sasani monarşisinin ana düşmanlarını meydana getirdiği ve Bizanslı müelliflerin, çoğunlukla Beyaz Hunlar olarak bilinen Eftalitler ile aynı olduğu, ancak Orta Çağ Arapları için Haytal adının, kabaca bütün Turani halkı ve Amu Derya ötesinde yer alan memleketleri ifade etmek için kullanıldığından bahsetmektedir (Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 524). Ayrıca bkz. *Ebü'l-Fidâ*, s. 370. İbn Hurdazbih, bu nehri bazen Belh ve Ceyhun olarak zikretmiştir (Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 37-39). Ceyhun Nehri hakkında geniş bilgi için bkz. Emel Esin, “Amuderya”, *DİA*, c. III, İstanbul 1991, s. 98-99.

¹⁰³ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, s. 177; Hizmetli, “X. Yüzyılda Maveraünnehir”, s. 178; Ayrıca bkz. Harold Lamb, *Emir Timur*, (Çev. A. Göke Bozkurt), Parola Yay., İstanbul Kasım 2018, s. 16; Marozzi, *Timurlenk*, s. 33, 270; Lisa Golombek, Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Pirinceton 1988, s. 19.

¹⁰⁴ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 244. Kâşgarlı Mahmud ise bölgeyi “Çay-ardı” adıyla anmaktadır (Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, c. III, s. 149-150; Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul 1978, s. 152). Ayrıca bkz. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 41.

¹⁰⁵ Strange, bu iki ismin kökenlerinin tamamen bilinmediğini ancak, Arapların Ceyhun ve Seyhun'u, Tevrat'ın tekvin bölümünde (II/11 ve 13) geçen iki nehir, yani Gibon ve Pison'un bozulmuş bir biçimi olarak Yahudiler'den aldıklarını belirtmektedir (Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 525).

¹⁰⁶ Vasilij Vladimiroviç Barthold, “Mâverâünnehr”, *İ.A.*, VII, MEB Yay., İstanbul 1988, s. 408; Barthold, *Türkistan*, s. 67; Ayrıca bkz. *Ebü'l-Fidâ*, s. 370; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 41-42.

göçebelerinin yaşadıkları bölgeye dâhil olmadığından bahsetmiş ve devamında geniş bilgiler vermiştir.¹⁰⁷

Strange, Mâverâünnehir'i beş coğrafi bölgeye ayırmıştır. 1. En önemlisi, iki başşehri (Buhârâ ve Semerkand) olan, eski Soğdiana, yani Soğd. 2. Soğd'un batısında yer alan ve bugün Hive olarak bilinip, Ceyhun Deltası'nı kapsayan Hârizm bölgesi. 3. Soğd'un güneydoğusuna doğru, nehrin Toharistan'ın ötesindeki büyük kısmı tarafından çevrelenmiş, sol ve güney kıyısında yer alan Huttal ve diğer yerlerle birlikte Sağâniyân. 4. Seyhun Nehri'nin yukarı kısmındaki Fergana ve kuzeybatı kısmına doğru olan bölgeler. 5. Seyhun'un, Aral Gölü'nün aşağı kısmına doğru uzanan kesiminde yer alan Şâş, şimdiki Taşkent.¹⁰⁸

İslâm coğrafyacılarından bazıları Mâverâünnehir'e hangi şehir ve bölgelerin dâhil olduklarını açıklamışlardır. Bu coğrafyacıardan İstahrî, Ceyhun Nehri ile sınırlanan bölgenin Semerkand, Buhârâ, Soğd toprakları, Üsrûşene (Usrûşana), Şâş (Taşkent), Fergana, Keş (Kiş), Nesef (Nahşeb), Sağâniyân (Çagâniyân), Huttal (Huttalân), Tirmiz, Guvâziyân, Ahsîkes, Hârizm, Fârâb, İsbîcâb, İlak, Talas ve Hucend'i kapsadığından bahseder.¹⁰⁹

İbn Havkal, Mâverâünnehir sınırları hakkında şu bilgileri vermiştir: Bölgenin doğusunda Pamir, Reşt ve düz bir çizgi üzerinde Huttal'e sınır olan Hint toprakları vardır. Batısında ise Tarâz'dan itibaren yine batıya doğru Bârâb (Fârâb), Süt kent, Semerkand'a tâbi Soğd, Buhârâ ve tâbi yerler ile Hârizm Denizi'ne (Aral Gölü) kadar eğimli bir çizgi üzerinde Oğuz ve Karluklara ait topraklar bulunur. Daha kuzeyde ise Fergana'nın doğu ucundan itibaren Tarâz'a kadar uzanan düz bir çizgi üzerinde Karluk Türklerinin yaşadığı bölge; buranın güneyinde ise Bedaşşan ve Hârizm Denizi'ne kadar uzanan Ceyhun Nehri ile Huttal yer almaktadır.¹¹⁰

İstahrî, Mâverâünnehir ile ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: “*Maverâünnehir, İslâm ülkelerinin en bereketlisi, nezihi, halkı ve hayrı en bol olanıdır. Hayra çok rağbet ederler.*

¹⁰⁷ Barthold, *Türkistan*, s. 67; Mâverâünnehrin coğrafi özellikleri hakkında ayrıntılı ve daha geniş bilgi için bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 67-193.

¹⁰⁸ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 524-525.

¹⁰⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 252; Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, s. 177; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 42; Hizmetli, “X. Yüzyılda Maveraünnehir”, s. 179.

¹¹⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 395; Ayrıca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 400; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 203; Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, s. 177; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 42; Hizmetli, “X. Yüzyılda Maveraünnehir”, s. 179.

*Kim çağırırsa yardımına koşarlar, huzursuzlukları azdır ve selâmet bir ülkedir. Ellerinde bulunan imkânları, âletleri ve silahları ile kötülüğün yok olmasına ve iyiliğin egemen olmasına harcarlar.”*¹¹¹ İbn Havkal da İstahrî gibi, Mâverâünnehir hakkında detaylı bilgiler vermektedir.¹¹²

Bir başka İslâm coğrafyacısı olan Mukaddesî, Mâverâünnehir’den Haytal olarak bahsetmiş ve bölge hakkında şu ifadelerle yer vermiştir: “Ülkeler arasında en bereketli bölge burasıdır. Halkı son derece iyiliksever, kültürlü, en çok binası olan ve ilme en düşkün halktır (...) Savaşta son derece zorlu, en atılan, cihada hiç ara vermeyen, buna karşılık kalpleri hep barıştan yana çarpan, son derece cömert insanlardır.”¹¹³

Mâverâünnehir toprakları, Çağatay Hanlığı’nın Horasan’a düzenlemiş olduğu yağma seferlerine karşılık veren İlhanlılar tarafından birkaç defa yağmalanmış olsa da (672/1273, 716/1316), Timurlu hâkimiyeti zamanında bölge içerisinde yer alan şehirler her yönden gelişme göstermişti. Bu dönemde özellikle mimari eserlerle süslenen Semerkand şehri ise ön plana çıkmıştı.¹¹⁴

Mâverâünnehir’in verimli arazilerinde gelişmiş bir sulama sistemiyle yapılan tarım; altın ve gümüş bakımından zengin madenleri; orman ürünleri; kürk, deri; bal mumu ve Çin’den gelmekte olan değerli malların nakline dayanan gelişmiş ticaret, çağlar boyunca bölgenin ekonomik yönden yükselmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak, tarihî İpek Yolu’nun önemini yitirmesi ve doğu-batı ana ticaret merkezinin güneydeki denizlere kayması, XVII. yüzyıldan itibaren bölgenin iktisadi açıdan zamanla gerilemesine sebep olmuştur.¹¹⁵

1.2. SEMERKAND DÂHİLİNDE SOĞD BÖLGESİ

Soğd, Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki toprakların, merkezi konumunda bulunan¹¹⁶ ve en önemli merkezleri Semerkand ile Buhârâ olmak üzere, günümüzde

¹¹¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 244; Murat Ağarı, “İstahrî ve Mesâlikü’l-Memâlik’i” *Tarih Kültür ve Araştırmaları Dergisi*, IV/I, Mart 2015, s. 100-101; Ayrıca bkz. Kazvinî, *Âsârü’l-Bilâd*, s. 531; Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 400.

¹¹² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 395-453.

¹¹³ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 266-267; Haytal (Mâverâünnehir) hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 266-301.

¹¹⁴ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, s. 179.

¹¹⁵ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, s. 179; Ayrıca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 400-401.

¹¹⁶ Boris I. Marshak, “Türkler ve Soğdlular”, *Türkler*, c. II, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 170.

Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan sınırları içinde kalan coğrafi bölgedir (Harita 2).¹¹⁷ Kâşgarlı Mahmud, Soğd'un Semerkand ile Buhârâ arasında olduğunu ve bölgede yaşayan halkın Türk kılığını alıp, Türk huyuna büründüklerini belirtmekle beraber,¹¹⁸ iki dil bildiklerine de değinmiştir.¹¹⁹

Arkeolojik kazılar sayesinde, Soğd bölgesindeki ilk yerleşim alanlarının MÖ önce 1000 ve 500 yılları arasında kurulmaya başladığı ortaya çıkmıştır. İlk önce Pers hâkimiyetine giren bölge, daha sonra muhtemelen Büyük İskender'in¹²⁰ doğu seferini müteakip Baktria Kolonisi'ne dâhil edilmiştir.¹²¹

Soğd bölgesi, MÖ 209'u izleyen senelerde Büyük (Asya) Hun İmparatoru Maotun'un (Mete) eline geçmiş ve zamanla devletin güç kaybederek yıkılmasından sonra Yüechihler'in; MÖ yine onların kurduğu Kuşan İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmiştir. IV. yüzyılın ikinci yarısında Hionitler'in (Kidarit Hunları), V. yüzyılın ortasında Eftalitler'in (Akhunlar) ve 558 yılında ise Göktürkler'in hâkimiyetine giren Soğd bölgesi, özellikle Göktürkler devrinde Orta Asya'nın ekonomik, siyasi ve kültürel merkezi oldu.¹²² Soğd bölgesi İslâm hâkimiyeti döneminde, özellikle Timurlular zamanında bu önemli özelliğini korumuştur.

1.2.1. Soğd Adı ve Anlamı

Mâverâünnehir sınırları içerisinde yer alan ve Yunan müverrihlerinin Sogdiana, İslâm müelliflerinin ise Soğd dedikleri bölgeye¹²³ eski Farsça'da Suguda, yeni Farsça'da ise Sugda denilmektedir.¹²⁴ Çin kaynaklarında ise, Li-i (Sogdiana) ve Kang (Soğdiyana)

¹¹⁷ Ahmet Taşağıl, "Soğd", *DİA*, c. XXXVII, İstanbul 2009, s. 348.

¹¹⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, c. I, s. 471.

¹¹⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, c. I, s. 29; Saadettin Gömeç, "Divanü Lügat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", *A.Ü.D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII/46, Ankara 2009, s. 16.

¹²⁰ Büyük İskender hakkında bkz. Mahmut Kaya, "İskender", *DİA*, c. XXII, İstanbul 2000, s. 555-557.

¹²¹ Taşağıl, "Soğd", s. 349.

¹²² Taşağıl, "Soğd", s. 349.

¹²³ Bölge ile ilgili bilgi için ayrıca bakınız. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 244-283; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 406-408; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 267-273; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 96-97.

¹²⁴ Vasilij Vladimiroviç Barthold, "Sogd", *İ.A.*, X, MEB Yay., İstanbul 1988, s. 736; Osman Aydın, "İslâm Hâkimiyetine (II./VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", *İSAD*, 32, İstanbul 2014, s. 101; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 44.

şeklinde geçmektedir.¹²⁵ Müslümanlar, Suğd şeklinde telaffuz ettikleri bu kelimeyi hem İran menşeli olan bir kavim hem de ülke adı olarak kullanmışlardır.¹²⁶

Soğd ismi tarihte ilk defa, MÖ VI. yüzyılda Pers Hükümdarı Darius'un adına dikilmiş olan Behistun Âbidesi'nde geçmektedir.¹²⁷ Göktürk Yazıtları'nda *Soğdak* veya *Soğud* şeklinde geçen Soğd adının, burada bulunan kavmin ismi olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁸ Barthold ise Soğd'un, Zerefşân Havzası'nda Buhârâ ile Semerkand arasındaki yerin ismi olduğundan bahseder.¹²⁹ Tüm bu bilgiler ışığında Soğd, bölgede yaşayan halkın suyunu içip diğer bazı faaliyetleri için kullandıkları ve ana kaynağı Büttam olan Zerefşân Nehri'nin geçtiği vadinin ismidir.¹³⁰

1.2.2. Soğd'un Sınırları

Soğd bölgesinin İslâm öncesi ve sonrası sınırlarının farklılık gösterdiği, fakat Semerkand'ın ise ilk zamanlardan itibaren bölgenin yönetim merkezi olduğu anlaşılmaktadır.¹³¹

Strange, Soğd bölgesinin Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında yer aldığını, ayrıca iki nehir boyunca Semerkand ve Buhârâ'nın bulunduğunu, Soğd'un, Zerefşân (Soğd) Nehri ile Nesef ve Kiş (Şehrisebz veya yeşil şehir)¹³² şehirlerinden akan nehir tarafından sulanan ve verimli topraklara sahip bölge olduğunu belirtmektedir. Strange, Soğd'un Semerkand'ı çevreleyen bölge olduğu genellemesinin daha uygun olacağını da dile getirmektedir. Çünkü Buhara, Nesef ve Kiş'in her birinin ayrı birer bölge olarak hesap

¹²⁵ *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, (Haz. Kürşat Yıldırım), Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 91, 158-161.

¹²⁶ Taşağıl, "Soğd", s. 348; Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 102; Ayrıca bkz. Osman Aydın, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri Semerkant'ın Yükselişinde İktisadi Faktörlerin Etkisi Ve Şehrin İpek Yolu Üzerinde Arzettiği Önem" *I.Uluslararası Türk Dünyası Kültür Başkentleri Bilgi Şöleni (Türkiye- Kosova- Makedonya-Özbekistan) Bildiri Metinleri*, (Ed. Filiz Kılıç, Tuncay Bülbül, Murat Gür), (1. Baskı), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yay., Nevşehir Aralık 2016, s. 379, dipnot.)

¹²⁷ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 44.

¹²⁸ Muhtarrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, (53. Baskı), Boğaziçi Yay., İstanbul Ekim 2019, s. 53, 55, 63, 75, 111; Barthold, "Sogd", s. 736; Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 101; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 44.

¹²⁹ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 16.

¹³⁰ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 142.

¹³¹ Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 102; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 45.

¹³² Kiş (Keş veya Şehrisebz) hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, "Keş", *DİA*, c. XXV, Ankara 2002, s. 314-315.

edildiğinden bahsetmektedir.¹³³ İslâm coğrafyacıları da Soğd'un sınırları ve Soğd bölgesine dâhil olan şehirler hakkında farklı bilgiler vermektedir. Fakat Semerkand'ın topraklarının tamamıyla Soğd bölgesi içinde yer aldığı ve Soğd'un yönetim merkezi olduğu hususunda hemen hemen ittifak halindedirler.¹³⁴ Nitekim İstahrî, Buhârâ, Kışşe (Kış, Keş veya Şehrisebz) ve Nesef'i Soğd toprakları içerisinde ele aldığını, ancak detaylı anlatımının daha kolay ve kapsayıcılığının daha fazla olmasından dolayı Buhârâ'yı Soğd'a dâhil etmediğini,¹³⁵ ayrıca Semerkand'ın Soğd'un merkezi olduğundan ve sırasıyla, Debûsiye, Rebincen, Keşaniye, Vaştihan ve Semerkand'ı Soğd şehirleri içerisinde gösterip, bir önceki konuda ele aldığımız, Buhârâ, Kışşe ve Nesef'in Soğd bölgesi içerisinde olduğunu söyleyenlerin aksine bu yerleri ayırdığını belirtmektedir.¹³⁶

Mukaddesî de Semerkand'ın Soğd'un başşehri olduğunu belirtmekle beraber, Semerkand'ı bölgenin metropolü olarak ifade etmektedir.¹³⁷ Ebü'l-Fidâ ise, bölge hakkında bilgi verirken sadece Semerkand Soğd'u ifadesini kullanır.¹³⁸

İbn Havkal, eserinin bir bölümünde Buhârâ, Kışşe ve Nesef'in tamamını Soğud (Soğd)'dan saymanın mümkün olacağını, ancak o da İstahrî gibi anlatımda kolaylık olması için buraları ayrı ayrı ele aldığını belirtmekte¹³⁹ ve devamında Buhârâ'ya doğusundan Soğd bölgesinin bittiğini, Kermîniyye'yi geçince Soğd bölgesinin başladığı Debûsiye'ye gelindiğini ve sonra sırayla Erbincen, Küşâniye ve Semerkand'ın geldiğini zikretmektedir. İbn Havkal, diğer bazı coğrafyacıların da Buhârâ, Kışşe ve Nesef'i Soğd'dan saydıklarını, ancak bunların Soğd'dan ayrıldıklarını belirtip, bu coğrafyacılar gibi Soğd bölgesinin merkezinin Semerkand olduğunu söylemektedir.¹⁴⁰

Buna göre, Soğd bölgesinin İslâm öncesi dönemlerde sınırları daha genişti ve Ceyhun ve Seyhun nehirleri arası Soğd bölgesi olarak kabul edilmekteydi. Mevcut bilgilere bakacak olursak eski devirlerden itibaren Soğd'un yönetim merkezinin, İslâmi

¹³³ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 555.

¹³⁴ Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 46, 49; Aydınlı, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 103; Ayrıca bkz. Lamb, *Emir Timur*, s. 131; Aydınlı, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri", s. 383; *Çin Kaynaklarında*, s. 384.

¹³⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 252.

¹³⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 266.

¹³⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 271.

¹³⁸ Ebü'l-Fidâ, s. 371; Ayrıca bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 209.

¹³⁹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 407; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 210.

¹⁴⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 425-426; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 221.

dönemdeki gibi Semerkand olduğu ve bölgenin hem siyasî hem de kültürel yapısının daha çok bu şehrin etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır.¹⁴¹

Bu bilgiler ışığında sadece hakkında ihtilaflar olan Buhârâ'yı saymazsak, İslâmî dönemde Debûsiye, Rebincan, Küşâniye, İştîhan, Kişse ve Nesef şehirleri Soğd'a dâhil olup hepsinin yönetim merkezi Semerkand idi; dolayısıyla İslâmî dönemde Soğd bölgesi daha çok Semerkand ve çevresini kapsamaktaydı.¹⁴²

1.2.3. Soğd'un Coğrafi Özellikleri

Soğd bölgesinin doğusunda, Soğd toraklarını besleyen Soğd Nehri'nin çıktığı Büttam Dağları,¹⁴³ güneydoğusunda ise Pamir Dağları bulunurdu. Bölgenin batısında Amu Derya'nın orta bölümü, kuzeybatı tarafında ise Ceyhun ve Seyhun nehir deltalarında çölle çevrilmiş, Aral Gölü'ne yakın Hârizm bulunurdu; buradan da bozkır toprakları geçilerek Karadeniz'e ve Volga Havzası'na ulaşıldı. Güneyinde Tirmiz ve Ceyhun Nehri'nin diğer tarafında ise bir zamanlar Grek asıllı Baktriyanlar'ın yaşadığı ve bugün Afganistan'ın kuzeyini oluşturan Toharistan bulunurdu; onun da ötesinde Hindikuş Dağları'nın yüksek kesimlerindeki geçitler vasıtasıyla Hindistan'a, Gobi Çölü'nün güneyinden geçmek suretiyle Dar Gansu Koridoru vasıtasıyla da Çin'e ulaşıldı. Güneybatısından Ceyhun geçilerek çöl yolu vasıtasıyla Merv'e ulaşılır ve İran Platosu ile karşılaşıldı. Soğd'un kuzeyinde ise Seyhun Nehri ve onun ötesinde göçebe Saka Türklerinin yaşadığı bozkırlara ulaşıldı. Bu stepler vasıtasıyla, doğuya yolculuk eden birisi Tarım Havzası civarındaki Tiyeşan Dağları'nın kuzeyinden geçerek Moğolistan'a ve daha güneye inerek Çin'e, batıya yolculuk eden birisi ise Karadeniz'e ulaşırdı. Soğd bölgesinin kuzeydoğusunda ise Fergana Vadisi yer alırdı.¹⁴⁴

“Soğd bölgesi, kuzeydoğusunda o dönemde insanların ve orduların geçmekte zorlandığı geniş bozkırlar ve çöllerle kaplı Orta Asya toprakları içinde, kuzeyde Sir Derya ile güneyde Amu Derya nehirleri arasındaki çöllük alanların ve kurak bölgelerin

¹⁴¹ Aydın, “Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 103-104.

¹⁴² Aydın, “Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 103; Ayrıca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 139.

¹⁴³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 269.

¹⁴⁴ Aydın, “Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 105-106.

ortasında, Soğd Nehri'nin geçtiği son derece verimli bir coğrafi yapının içinde yer alırdı.”¹⁴⁵

Soğd, Mâverâünnehir'in en verimli bölgesidir.¹⁴⁶ Soğd'un bereketli topraklarla çevrelendiğini belirten Mukaddesî, Ceyhânî'den¹⁴⁷ naklen Soğd'un bir insan suretinde olduğunu, başını Buncikes'in, iki bacağını Kuşanya'nın, sırtını Avkar, karnını Kebûdencekes ve Terkesfâ, iki elini ise Maymurg ve Bûzmâcin'in oluşturduğunu, yüz ölçümünün ise 36x46 fersah¹⁴⁸ olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁹

Soğd Vadisi'nin sağ ve solu Buhârâ'dan itibaren Büttam hududuna kadar sekiz günlük yol boyunca devamlı olarak yeşil ve çiçekli olup birbirine karışan bostanlar, yeşillik ve meydanlar yer almaktadır. Bahçelerin etrafında ise devamlı akan nehirler (kanallar) vardır. Ayrıca, meydanların başında havuzlar bulunurdu. Nehrin her iki kesiminde bulunan yeşilliklerin arka kısımlarında tarlalar, buraların arkasında da hayvanlar için otlaklar mevcuttu.¹⁵⁰

İbn Havkal, Soğd hakkında şu ifadelerle yer vermiştir: Eğer bir kişi şehrin iç kalesine (kuhendizine) çıkıp etrafı seyre dalarsa, gözüne ağaç olmayan dağlar ve boz sahra yerine, Soğd'un ağaçlarla çevrili tarlaları ile yeşillikleri görünürdü.¹⁵¹

Semerikand Soğdu'nda kaleler, her şehir ve köyde bir yeşillik içerisindeydi; sanki yeşilden kabartmalı bir ipek elbise giymiş gibi parıldardı. Nehirler yataklarında ilerlerken kasr¹⁵² ve köşkler de o yerlere parlaklık katardı.¹⁵³

¹⁴⁵ Aydın, “Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 106.

¹⁴⁶ Osman Aydın, “İmâm Mâtürîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam ve Semerkant'ta İlim Merkezleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, 55/3, 2019, s. 570; Ayrıca bkz. Ebü'l-Fidâ, s. 371.

¹⁴⁷ Ceyhânî hakkında bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, “Ceyhânî”, *DİA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 467-468.

¹⁴⁸ Fersah, eski devirlerden beri kullanılan bir yol mesafesi ölçüsü olup, “*Farsça ferseng* kelimesinden Arapça'ya geçmiştir. Kelime Ermenice'de *hrasah*, Süryânîce'de *prasaḥā*, Pers dilinde *frasang*, Herodot ve Xenophon'da “*παρασαγγης*” şeklinde geçmektedir.” bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Fersah”, *DİA*, c. XII, İstanbul 1995, s. 412; Ayrıca bkz. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 481; Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1990, s. 76.

¹⁴⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 271; Ayrıca bkz. Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd'ı, s. 465.

¹⁵⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 406; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 251; Ebü'l-Fidâ, s. 371; Ayrıca bkz. Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd'ı, s. 465; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 209-210; Aydın, “İmâm Mâtürîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam”, s. 570; Aydın, *Semerikant Tarihi*, s. 52-53.

¹⁵¹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 405; Aydın, “İmâm Mâtürîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam”, s. 570; Aydın, *Semerikant Tarihi*, s. 53; Ayrıca bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 209; Amin Maalouf, *Semerikant*, (Çev. Ali Berkay), Yapı Kredi Yay., İstanbul Mayıs 2019, s. 20-21.

¹⁵² Kasr hakkında bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu, “Kasır”, *DİA*, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 555-558.

¹⁵³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 251; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 405; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 210; Aydın, *Semerikant Tarihi*, s. 52-53; Ayrıca bkz. Aydın, “İmâm Mâtürîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam”, s. 570.

1.3. SEMERKAND

Semer kand, bu güzellikteki bir bölgenin merkezinde yer alıyordu (Harita 2). Burası Soğd bölgesi içerisinde en fazla köy, kasaba ve yerleşim yerine sahip, ağacı ve akarsuları bol, tabii görünümü çok güzel,¹⁵⁴ bölgenin en büyük ve en gelişmiş şehriydi.¹⁵⁵

Semer kand, Orta Asya olarak bilinen ve çok geniş çöllük alanların yer aldığı bir bölgede yer almaktadır. Ancak bu bölge içindeki birkaç ova, yağmur suları ve Himalaya Sıra Dağları'nın bir parçası olan Pamir Dağları'ndaki kar ve buzullardan beslenmekte olan nehirlerin etrafında yer almaktadır. Bu nehirlerden biri olan Soğd Nehri'nin üzerindeki ovada kurulmuş olan Semer kand ise,¹⁵⁶ bölgenin en eski ve en verimli topraklarına sahip bir yerleşim birimidir.¹⁵⁷

Semer kand'ın doğusunda Ustr sene bölgesi,¹⁵⁸ batı tarafında Buh r ,¹⁵⁹ kuzey ve kuzey doğusunda ş ş (Taşkent) ile ş b cab (Sayram), güneyinde ise Kiş e ve Nesef (Nahşeb) şehirleri yer alırdı.¹⁶⁰

Semer kand'ın doğu, kuzey ve güney kesimleri yüksek dağlarla çevrili olup, batı tarafı ise açıktır. şehrin doğusunda Büttam Dağları yükselmektedir.¹⁶¹ Kuzey tarafında Huddin Dağı, güney tarafında ise ş vd r (S ved r) Dağı bulunmaktadır. Bu dağlık kesimlerde de yerleşim yerleri vardı.¹⁶² *Hudûdü'l-âlem* müellifi, Büttam Dağları'ndan ayrılan bir kolun Semer kand ve Soğd bölgesinin güney sınırları tarafından Buh r 'ya doğru uzandığını kaydeder.¹⁶³

¹⁵⁴ Mukaddesî, * sl m Coğrafyası*, s. 282-283; Ayrıca bkz. Aydınlı, *Semer kant Tarihi*, s. 54; Aydınlı, " m m Mâtürîdî'nin Yetiştiği  lm  Ortam", s. 571.

¹⁵⁵ Aydınlı, *Semer kant Tarihi*, s. 54; Aydınlı, " m m Mâtürîdî'nin Yetiştiği  lm  Ortam", s. 571; Ayrıca bkz.  bn Battûta, * bn Battûta*, s. 362; Lamb, *Emir Timur*, s. 132.  bni Arabşah da, Semer kand'dan M ver nnehir'in en gözde ve meşhur yeri olarak bahsetmektedir ( bni Arabşah, *Acaib 'l Makdûr*, s. 56). Seyyah Schiltberger ise Semer kand'ın büyük ve ihtişamlı bir şehir olduğunu ifade etmiştir (John Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, ( ev. Turgut Akpınar), (1. Baskı),  letişim Yay.,  stanbul Ocak 1995, s. 115.

¹⁵⁶ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 209.  bn Battûta, Semer kand'ın kurulduğu yerin Kass r n Suyu diye bilinen bir nehrin kenarı olduğunu zikreder ( bn Battûta, * bn Battûta*, s. 362).

¹⁵⁷ Aydınlı, *Semer kant Tarihi*, s. 54; Aydınlı, "Özbekistan Coğrafyasının önemli şehri", s. 379-380.

¹⁵⁸  stahr , * lkelerin Yolları*, s. 272.

¹⁵⁹  bn Havkal, * sl m Coğrafyası*, s. 423; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 559; Ayrıca bkz. Baburnâme, s. 69. Strange, Buh r  ile Semer kand arasındaki mesafenin 150 mil olduğunu da belirtir (Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 559).

¹⁶⁰ Aydınlı, *Semer kant Tarihi*, s. 55; Aydınlı, "Özbekistan Coğrafyasının önemli şehri", s. 380.

¹⁶¹ Aydınlı, *Semer kant Tarihi*, s. 57.

¹⁶²  stahr , * lkelerin Yolları*, s. 263, 269;  bn Havkal, * sl m Coğrafyası*, s. 420, 430-431; Ayrıca bkz. Aydınlı, *Semer kant Tarihi*, s. 57.

¹⁶³ *Hudûdü'l-âlem*, s. 16; (Aydınlı, *Semer kant Tarihi*, s. 57, dipnot).

İslâm coğrafyacıları Büttam ve Şâvdâr Dağları ile alâkalı oldukça geniş bilgiler vermektedirler. Büttam Dağları'nı Sağâniyan bölgesine dâhil eden İstahrî ve İbn Havkal'a göre Büttam, yüksek ve sarp dağlardan meydana gelen bir bölge olup, manzarası, yeşilliği, kızılıçık ağacı ve ondan alınan meyveleri son derece boldu. Dağların yüksek kesimlerinde ve yamaçlarında kaleler ve birkaç evden oluşan yerleşimler mevcuttu. Bu dağlık bölge yeraltı madenleri bakımından da oldukça zengindi. Nitekim bu madenlerden altın, gümüş, karaboya (zâc) ve nişadır gibi değerli taş ve benzeri madenler çıkartılıp birçok yere gönderilirdi.¹⁶⁴ Kaynaklar nişadır madeninin ise ne denli zorluklarla nasıl çıkartıldığı hakkında insanı hayretler içerisinde bırakacak ayrıntılı bilgiler vermektedir.¹⁶⁵ Bu dağlık bölgeden daha sonraları reçine (çamsakızı), firuze (turkuaz) ve linyit kömürünün yanında; demir, bakır, kurşun, civa, katran ve neftyağı gibi madenler de çıkartılıp Semerkand civarındaki bölgelere gönderilirdi.¹⁶⁶

İstahrî ve İbn Havkal, Şâvdâr Dağı'nın uzunluğunun 10 fersah (Yaklaşık 60 km) kadar olduğunu ve bu dağın etrafındaki yerleşim yerlerinin havasının diğer yerlere göre çok daha güzel ve temiz olduğunu zikrederler.¹⁶⁷

1.3.1. Semerkand Adı ve Anlamı

Kaynaklarda Semerkand adı ilk kez Büyük İskender zamanında Marakanda olarak geçmektedir.¹⁶⁸ Grek kaynaklarında Maracanda, Çin vekâyinâmelerinde ise K'ang ve Hsi-wan-chin adlarıyla geçer.¹⁶⁹ Ayrıca Çin kaynakları Semerkand şehriden, *Sa-ma-rh-kan*, *Sa-mo-kien*, *Sün-sz'-kan*, *Ki-pin* gibi ifadelerle bahsetmekteydiler.¹⁷⁰ Çinli bir seyyah olan Yeh-lü Ch'u-ts'ai ise, seyahatnâmesinde Semerkand'dan "*Hsün-sih-kan*" diye bahsetmiştir.¹⁷¹ Orta Çağ'da Hristiyan misyonerler ise bu kente Semiscant

¹⁶⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 273; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 437; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 229; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 57-58; Ayrıca bkz. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 264; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 71; *Ebü'l-Fidâ*, s. 371.

¹⁶⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 273-274; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 437; Ayrıca bkz. *Ebü'l-Fidâ*, s. 371; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 563; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 229.

¹⁶⁶ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 563; Ayrıca bkz. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 264.

¹⁶⁷ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 270; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 430. Ayrıca bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 229.

¹⁶⁸ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 88.

¹⁶⁹ Aydın, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri", s. 180.

¹⁷⁰ *Çin Kaynaklarında*, s. 384-386, 469.

¹⁷¹ Wolfram Eberhard, "Türkistan Seyahatnamesi 1218", *Belleten*, VIII/29, TTK Yay., Ankara 1944, s. 140; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 89; Ayrıca bkz. (Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, (3. Baskı), TTK Yay., Ankara 2014, s. 89, dipnot).

demekteydiler.¹⁷² Kaşğârlı Mahmud da eserinde Semerkand'a, “*Semiz-kend*” dendiğinden bahsetmektedir.¹⁷³

Emir Timur'u ziyarete giden İspanyol elçi Clavijo, Semerkand'a ihtişamından ve zenginliğinden dolayı bu ismin verildiğini, bu ismin aslında “*Semiz Kent*”, Türkçede ise, “*Semiz*” şişman ve zengin manasına geldiği ve sonradan Semerkand şeklini aldığını belirtmektedir.¹⁷⁴ Barthold ise, Karahanlılar'ın Mâverâünnehir'deki şehirleri ele geçirdiklerinde Semerkand, Özkend ve Taşkent gibi şehirlerin isimlerini farklı bir şekilde yorumlama yoluna gittiklerini ve bundan öteye geçilemediğini belirtmektedir.¹⁷⁵

Aydınlı'ya göre Semerkand adı, şehrin nispet edildiği şahsın ismi Semer¹⁷⁶ ile Soğdca'da “*şehir*” veya “*yerleşim birimi*” anlamındaki kent/kant kelimesinden meydana gelmiştir.¹⁷⁷ Bir rivayette, Yemen'de güçlü bir devlet kuran Himyerîler'in (MÖ 115- MS 535)¹⁷⁸ önde gelen emirlerinden Şemir, ülke topraklarını Çin'e kadar genişletmek amacıyla sefere çıkmış, ilk önce Irak'a, daha sonra da Ceyhun Nehri'ni geçip Soğd bölgesine girmiştir. Ardından Semerkand'a varmış, ancak şehir halkı ona direnip epey zorluk çıkarınca kinlenmiş ve şehri ele geçirdikten sonra halkın çoğunu katledip, orayı da yerle bir etmiştir. Bu yüzden şehre, Şemir'in yıktığı yer anlamında Şemirkent denilmiştir.¹⁷⁹

Şehir hakkında antik dönem Batı kaynakları dışında Çin kaynaklarında da bilgiler bulunmaktadır. Çin kaynaklarında Soğd'da kurulan devlete *K'ang-chü*, merkezine de

¹⁷² *Çin Kaynaklarında*, s. 384.

¹⁷³ Kaşğârlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, c. III, s. 150.

¹⁷⁴ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 210-211; Marozzi, *Timurlenk*, s. 225.

¹⁷⁵ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 77; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 91.

¹⁷⁶ Semer kelimesi Arapça'da, “*meyve, mahsul, verim, netice*” anlamlarına gelmektedir (İbrahim Çeşmeli, “Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, 15, İstanbul 2002, s. 58, dipnot).

¹⁷⁷ Aydınlı, “Semerkant”, s. 481; Aydınlı, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 180.

¹⁷⁸ Himyerîler hakkında bilgi için bkz. Hüseyin Algül, “Himyerîler” *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 62-63.

¹⁷⁹ Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 89; Ayca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 241; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 100. Kazvinî ise bu olayı şöyle nakletmektedir: Şemr b. Efrikîş b. Ebrehe, 50.000 kişilik bir orduyla Çin seferine çıktı. Soğd'a vardığında buranın halkı ona karşı isyan etti. Bu yüzden Semerkand'ı kuşattı. Ancak şehri ele geçiremedi. Şehrin hâkiminin bir kızı olduğunu öğrendi ve evlenmek vaadiyle onu kandırdı. Kendisine de hediye amaçlı 4.000 sandık gönderdi. Fakat bu sandıkların her birinin içerisinde kendi askerleri vardı. Zira bu adamlar sayesinde şehri ele geçirdi ve talan etti. Bu sebeple buraya Şemir'in yıktığı yer anlamında Semerkend denilmiştir. (*Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd* ı, s. 638-639).

K'ang adı verilmiştir. Semerkand MÖ V. yüzyılda Yuan Wei zamanında “*Si-wan-kin*”,¹⁸⁰ VII-VIII. yüzyılda ise “*Sa-mo-kien*”¹⁸¹ olarak adlandırılmıştır.¹⁸²

Görüldüğü üzere Semerkand isminin menşei ve ne anlama geldiği hakkında kesin bir şey olmamakla beraber, şehrin ismi ve anlamı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Ancak, bir önceki konuda belirttiğimiz üzere İslâm coğrafyacıları Semerkand’ın Soğd’un merkezi olduğu konusunda hem fikirdiler.¹⁸³

1.3.2. Şehrin Kuruluşu

Semerkand tarih boyunca üç ana kuruluş mevkiine sahipti. Şehir, ilk olarak Soğd Nehri’nin güney kıyısında Soğd Vadisi’ne hâkim, Afrasyab¹⁸⁴ olarak adlandırılan yüksek bir tepede kurulmuştur.¹⁸⁵ Şehir sathı¹⁸⁶ dalgalı bir bölgede bulunmaktadır.¹⁸⁷ 617/1220 yılında Cengiz Han komutasındaki Moğollar tarafından istila edilip tahribata uğrayana kadar bu mevkide varlığını sürdüren Semerkand şehri, uzunca bir süre Moğol hanları arasındaki çekişmelere sahne olmuş, ardından Timurlu Devleti’nin kurucusu Emir Timur (772/1370-808/1405) tarafından ilk mevkiinden biraz daha güneyde yeni bir şehir olarak tekrar kurulmuştur. Bundan yaklaşık beş asır sonra da 1868 yılında, Semerkand’ı işgal

¹⁸⁰ *Çin Kaynaklarında*, s. 158.

¹⁸¹ *Çin Kaynaklarında*, s. 385.

¹⁸² Mustafa Gökçe, Tuba Tombuloğlu, “10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand”, *International Journal of History (Uluslararası Tarih Dergisi)*, (Ed. Osman Köse, İbrahim Serbestoğlu), X/10, Aralık 2018, s. 131. Harold Lamb ise, Semerkand halkının mavi rengi çok sevmesinden ve şehirde bulunan yapıların beyaz ve altın yaldızlı yazılarla süslenip firuze ile kaplanmış olmasından dolayı, Semerkand şehrine “*Gökkent*” denildiğinden bahsetmektedir (Lamb, *Emir Timur*, s. 133).

¹⁸³ *Çin Kaynaklarında*, s. 384; Ayrıca bkz. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 46,49; Aydın, “Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 103; Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 383; Lamb, *Emir Timur*, s. 131.

¹⁸⁴ Afrasyab hakkında bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, “Efrâsiyâb” *DİA*, c. X, İstanbul 1994, s. 478-479.

¹⁸⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 266; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 424; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 559; S. Mübarek Erol, *Yolumuzu Aydınlatan Kandil-Semerkand-*, (1. Baskı), Semerkand Yay., İstanbul Nisan 2013, s. 13; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 55; Aydın, “Semerkant”, s. 481; M. Gökçe, T. Tombuloğlu, “10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde İzlenimlerinde”, s. 132; Ayrıca bkz. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 271; *Ebü'l-Fidâ*, s. 375; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 221; Çeşmeli, “Semerkand Şehrini Antik Dönemden”, s. 58; Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 180, 380; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 20.

¹⁸⁶ Arapça kökenli bir kelime olup yüzeysel anlamındadır.

¹⁸⁷ Nazmiye Togan, “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Dair Kayıtları”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, (Ed. Zeki Velidi Togan), IV/1-2, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1964, s. 37; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 55.

eden Ruslar, 1871'den itibaren Emir Timur'un inşa ettiği şehrin batısında günümüzdeki modern Semerkand şehrini inşa etmişlerdi.¹⁸⁸

Arkeolojik çalışmalar eski Semerkand'ın, 2,2 km²'lik bir alanı kapladığını, uzunluğunun ise doğudan batıya, kuzeyden güneye 1,5 km olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁸⁹

İslâm coğrafyacılarından İstahrî, Semerkand halkının, bu şehri Tübbâ'nın¹⁹⁰ kurduğuna ve Zülkarneyn'in de¹⁹¹ şehri tamamladığına inandıklarını dile getirmektedir. İstahrî, ayrıca Babu Kişşe'de üzerinde kitabe bulunan bir levha gördüğünü ve Semerkand halkının da bu kitabenin Himyerice olarak Semerkand'dan 1.000 fersah uzaktaki San'a'da yazıldığını, bu yüzden Semerkand şehrinin de Tübbâ tarafından kurulduğuna inandıklarını belirtmektedir.¹⁹² Aynı bilgileri İbn Havkal da dile getirmiştir.¹⁹³ Kazvinî'ye göre ise, şehri ilk kez kuran Keykavus b. Keykubâz'dır.¹⁹⁴

Bu bilgiler ışığında şehrin kuruluşu bakımından adlarını zikrettiğimiz kişilerin hangisinin daha önce yaşadığı ve şehri yaptığı hususu belirsizlik oluşturmaktadır. İstahrî ve İbn Havkal gibi İslâm müelliflerinin verdikleri bilgilerden Himyerî meliklerinin, Büyük İskender'den önce yaşadığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁵ Ancak tarihi bilgiler ışığında Yemen'deki Himyeri meliklerinin İskender'den sonra yaşadıkları ortaya çıkmaktadır. Bu durumda şehrin kuruluşu yönünden dile getirilen düşünceler böyle bir karışıklığın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.¹⁹⁶

Kaynaklarda Semerkand'ın kuruluşu ile alâkalı çok farklı rivayetler yer almaktadır. Ancak, XX. yüzyılda şehir ve etrafında yürütülen arkeolojik kazılardan elde edilen bulgularla bu rivayetlerin birlikte değerlendirilmesinden Semerkand'ın Pers Hükümdarı

¹⁸⁸ Aydın, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri", s. 380; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 20; Ayrıca bkz. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 56; Cengiz Alyılmaz, "Eski Türk Şehirleri ve Semerkant", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, Erzurum 2002, s. 307-308.

¹⁸⁹ Çeşmeli, "Semerkand Şehrini Antik Dönemden", s. 58.

¹⁹⁰ Tübbâ hakkında bkz. Ömer Faruk Harman, "Tübbâ", *DİA*, c. XLI, İstanbul 2012, s. 455-456.

¹⁹¹ İslâm müelliflerinin çoğu, burada ismi zikredilen Zülkarneyn'in aslında Büyük İskender olacağı kanaatindedir (Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 93-94). Ayrıca bkz. Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", *DİA*, c. XLIV, İstanbul 2013, s. 564-567.

¹⁹² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 268; Ayrıca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 241; Çeşmeli, "Semerkand Şehrini Antik Dönemden", s. 64.

¹⁹³ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 426; *Ebü'l-Fidâ*, s. 377; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 222.

¹⁹⁴ *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd*, s. 638.

¹⁹⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 268; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 426

¹⁹⁶ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 95.

Cyrus (Darius) tarafından MÖ 535 yılında ileri bir karakol olarak kurulduğu anlaşılmaktadır. Semerkand'ın kalıntılarına adı verilen efsanevi Türk Hükümdarı Efrasyab (Alp Er Tonga) hakkında, bu tarihten yaklaşık iki asır önce Semerkand hâkimiyetiyle ilgili aktarılan rivayetler, şehri değil şehrin kurulduğu bölgeyi egemenlik altına alması olarak anlaşılmalıdır.¹⁹⁷

Büyük İskender'in Semerkand'ı inşa ettiği konusu da tarihi verilere aykırı bir durumdur. Çünkü Büyük İskender Semerkand'ı inşa eden değil, aksine tahrip eden kişidir.¹⁹⁸

Büyük İskender, Semerkand'ı tahrip etmiş olmakla beraber, Soğd bölgesinde yapmış olduğu savaşlarda burayı kendisi için karargâh olarak seçmiş ve koruma maksatlı, 70 km uzunluğunda bir dış surla çevrelemiştir.¹⁹⁹

Arkeolojik bulgular, Semerkand'ın yaklaşık olarak MÖ IV-VI. yüzyıllar arasında, Persler döneminde çevresinin 3,5 km kadar olduğu veya 218,5 hektarlık bir alanı kapladığını ortaya koymaktadır. Bu bilgilerden Semerkand'ın daha o dönemde Orta Asya'nın, hatta dünyanın en büyük şehirlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁰

Çinli Budist Hüen- Çang da, kayıtlarında “*Sa-mo-chien veya Sa-mo-kien*” dediği Semerkand hakkında şunları söylemektedir: “*Sa-mo-chien memleketi, bin altı yüz-bin yedi yüz li²⁰¹ kadardır. Doğudan batıya doğru genişlemiştir, ancak kuzeyden güneye daralmıştır. Çevresi 20 li kadar olup sağlam surlarla çevrilidir.*”²⁰²

Kaynakların vermiş olduğu bilgilerden de anlaşılabacağı üzere Semerkand şehri tarih boyunca sürekli bir tahribat ve yeniden inşa süreci yaşamıştır.

¹⁹⁷ Aydın, “Semerkant”, s. 481; Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 380.

¹⁹⁸ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 95, 131; Aydın, “Semerkant”, s. 482; Ayrıca bkz. Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 381.

¹⁹⁹ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 99; Ayrıca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 240. Bu surun varlığından İbni Arabşah da bahsetmektedir (İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 56).

²⁰⁰ Aydın, “Semerkant”, s. 481-482; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 97; Ayrıca bkz. Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 381.

²⁰¹ 1 Li = 576.0 m'dir.

²⁰² N. Togan, “Peygamberin Zamanında”, s. 37; Çeşmeli, “Semerkand Şehrinin Antik Dönemden”, s. 59; M. Gökçe, T. Tombuloğlu, “10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde”, s. 134; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 56; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 88.

1.3.3. Semerkand'ın Bölgeleri

Semerkand'a bağlı on iki bölge (rustak) bulunmaktaydı. Bunlardan altısı Buncikes, Varağsar, Mâyürg, Sencerfegan, Dargam ve Abgar'dır. Bu saydıklarımız, Soğd Nehri'nin güneyinde yer alır. Diğer altısı olan, Yârkes, Bûrnamez (Burnamcez), Bûzmâcin (Bûzmâcen), Kebûzancakes, Veyzâr (Vezâr) ve Merzübân ise nehrin kuzeyinde yer almaktadır.²⁰³ Bunlardan Mâyürg, Kebûzancakes ve Abgar gibi bazı bölgeler İslâm öncesinde müstakil prenslikler halindeydiler.²⁰⁴ Bu bölgeler çoğunlukla Semerkand'ın doğusu, güneyi ve kuzeyinde yer alırdı.²⁰⁵

Soğd Nehri'nin güneyinde yer alan altı bölgeden ilki Buncîkes (Buhcikes, Pencekent veya Pencikeş) idi.²⁰⁶ Bu bölge Semerkand'ın doğusunda yer alıp, Soğd Nehri'nin ilk ulaştığı yer olmasından dolayı Semerkand'ın ilk bölgesi kabul ediliyordu.²⁰⁷ Burası büyük bir bölge değildi.²⁰⁸ Semerkand şehir merkezine uzaklığı hemen hemen 35 km idi.²⁰⁹ Verağser'e uzaklığı 29 km,²¹⁰ Semerkand'a uzaklığı ise 52 km kadardı.²¹¹

XX. yüzyılda Sovyet arkeologların yapmış oldukları kazı çalışmaları neticesinde, Buncîkes'in (Bencîkes) en dikkat çeken kısmı olan Şehrîstan hakkında oldukça geniş bilgiler elde edilmiştir. Buna göre, Şehrîstan 19 hektarlık bir alanı kaplamakta ve etrafını çeviren surun uzunluğu 1800 metredir. Bu alanda altmış-yetmiş kadar tepelik bulunmakla beraber, bunların altında çok büyük ve muhteşem yapıların, saray, tapınaklar

²⁰³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 270-271; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 430-432; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 271; Ayrıca bkz. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 561-566; Barthold, *Türkistan*, s. 97; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 224-226; Çeşmeli, "Semerkand Şehrînin Antik Dönemden", s. 65-66; Aydın, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri", s. 15.

²⁰⁴ Barthold, *Türkistan*, s. 97-98.

²⁰⁵ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 561. İbni Arabşah'ın Semerkand'a dâhil olan bölge ve şehirlerle ilgili vermiş olduğu bilgiler için ayrıca bakınız. İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 56-57.

²⁰⁶ İslâm coğrafyacılarının çoğu bu bölgeye "Bencîkes" derken, bazıları da "Buncîkes" demektedir (İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 270; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 430). Barthold ise, bölgeyi Buncîkes ile birlikte Pencîkes olarak da verir (Barthold, *Türkistan*, s. 97). Günümüzde burası "Pencekent" olarak adlandırılmaktadır (Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 561).

²⁰⁷ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 270; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 430; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 223.

²⁰⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 430; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225.

²⁰⁹ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 60.

²¹⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 270-271; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 430; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 238.

²¹¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 280; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 450; Ayrıca bkz. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 561-562; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 238. Bölgede gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, Buncîkes'in Semerkand'a olan uzaklığı 60 km olarak tesbit edilmiştir (Abdulkadir İnan, "Türkistan'da Yeni Arkeolojik Keşifler", *Dünya Gazetesi*, İstanbul 11 Ağustos 1957, s. 518).

ve özel evlerin yıkıntı ve kalıntıları bulunmaktadır. Yapıların çoğu iki veya üç katlıdır. Birçoğunun duvarları resimlerle süslenmiştir.²¹²

Buncikes bölgesi, son derece verimli topraklara sahip olan, fazlaca ağaç bulunan ve ister yaş ister kuru olsun bolca meyveye sahip; içinden Soğd Nehri'nden gelen kanalların bulunduğu ve bütün ihtişamıyla göze çarpan bir yer olup,²¹³ özellikle ceviz ağaçlarının bolluğu ile bilinirdi.²¹⁴ Strange de Buncikes bölgesinin badem ve ceviz yetişen verimli meyve bahçeleri ile dolu olduğunu, ayrıca kanalları boyunca hububat arazileri ile çevrili olduğunu belirtmektedir.²¹⁵

Soğd Nehri'nin Semerkand bölgeleri içinde ikinci olarak geçtiği bölge Varağsar'dır.²¹⁶ Varağsar, seddin başı (kanalın başı) anlamındadır.²¹⁷ Varağsar ile Semerkand arası 24 km idi.²¹⁸ Soğd Nehri'nin güney tarafında bulunan Semerkand'ın bölgelerini sulayan kanallar sed başı olan Varağsar'dan gelip bölgeye dağılırdı. Semerkand'ı ve bölgelerini sulayan bu kanallar, Semerkand tarafında ve Varağsar'ın batısındadır. Soğd'un doğusunu oluşturan ve nehrin güneyinde bulunan toprakları sulayan üç büyük kanal vardı. Bunlar Bareş, Barmış ve Peşmin kanalları idi. İlk iki kanalda gemiler gidip gelmekteydi. Bu kanallardan pek çok ark ayrılırdı ve bunlar Mâyürg, Sencerfegan, Dargam bölgelerinin pek çok tarım arazisini sulardı.²¹⁹ Bölge halkı dağlardaki karların erimesiyle Soğd Nehri'nin çoğalan suyunu, diğer bölgelere uzanan kanallara sevk etme ve bu kanalların bakımını üstlenmekteydi. Bunun karşılığında da halktan haraç alınmazdı.²²⁰

Mâyürg'e gelince, Semerkand'ın bölgeleri içinde köylerinin çokluğu, ağaçların fazlalığı ve içinde saray bulunması bakımından başka bir yer daha yoktur.²²¹

²¹² İnan, "Türkistan'da Arkeolojik Keşifler", s. 519.

²¹³ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 430; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225.

²¹⁴ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 284.

²¹⁵ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 560.

²¹⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 270; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 430; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 284; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 223.

²¹⁷ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 427; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 223; Ayrıca bkz. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 69; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 561-563.

²¹⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 280; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 450; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 238.

²¹⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 269-270; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 427-428; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 98; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 223-224; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 61-62.

²²⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 270; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 429; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 224; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 62.

²²¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 284.

Semer kand'ın en verimli arazilerine sahip ve en geniş bölgelerinden biri olan Mây mür ğ'ün güneyindeki da ğlık bir arazide kurulmuş olup, So ğd'un en sağlıklı yeri olan Şâvdar veya Şâvezâr vardı.²²² Mây mür ğ'de Rîvded denilen bir yer vardı ve burada Semer kand Meliki olan İhşîd'in sarayı bulunurdu.²²³ Mây mür ğ, İslâm öncesi devirlerde müstakil bir prenslik halindeydi.²²⁴ İstahrî ve İbn Havkal, Vara ğsar ve Sencerfegan bölgelerinin zamanında Mây mür ğ'e ba ğlı olduklarını, zaman içerisinde bu bölgeden ayrılarak ayrı bir bölge olduklarını belirtmektedirler.²²⁵

Sencerfegan bölgesine gelince, burası birkaç köyden oluşan kırsal bir bölge olup, uzunluğu iki merhaledir.²²⁶ Ancak havasının güzelli ği, meyvelerin bollu ğu bakımından ve bayındırlık yönüden Semer kand'ın en güzel bölgelerinden biriydi.²²⁷

Dargam bölgesi ise yaklaşık bir merhale uzunlu ğunda olan küçük bir bölgedir.²²⁸ Semer kand'a mesafesi 12 km olan Dargam,²²⁹ Mây mür ğ'e sınır olan bir bölgeydi.²³⁰ Burası tarıma en elverişli toprakları olan, üzümleri ile ünlü ve bu üzümleri di ğer yerlere ihraç eden bir bölgeydi.²³¹ Mukaddesî, Dargam için kırsal alanların en bereketlisi, meraları bakımından en geniş ve suyu en bol olan bir bölge olarak bahsederken,²³² İbn

²²² Strange, *Do ğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 561; Ayrıca bkz. Aydınlı, *Semer kant Tarihi*, s. 62.

²²³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 270; İbn Havkal, *İslâm Co ğra fyası*, s. 430; Şeşen, *İslâm Co ğra fyacılarına Göre Türkler*, s. 225; Ayrıca bkz. Mukaddesî, *İslâm Co ğra fyası*, s. 284.

²²⁴ Barthold, *Türkistan*, s. 97-98.

²²⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 270; İbn Havkal, *İslâm Co ğra fyası*, s. 430. Ayrıca bkz. Şeşen, *İslâm Co ğra fyacılarına Göre Türkler*, s. 225.

²²⁶ “Merhale, bir yolcunun normal yürüyüşle bir günde ortalama 8 saat yolculuk yapmak suretiyle, gidebilece ği uzaklık için kullanılan bir tabir olup, konak ile aynı anlama gelmektedir.” (Cemal Çetin, “Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihi Süreci”, *Nejat Göyünç Arma ğanı*, S.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Konya 2013, s. 454. Daha geniş bilgi için bkz. C. Çetin, “Osmanlılarda Mesafe Ölçümü”, s. 454-457; Ayrıca bkz. Mukaddesî, *İslâm Co ğra fyası*, s. 483.

²²⁷ Mukaddesî, *İslâm Co ğra fyası*, s. 284; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *İslâm Co ğra fyası*, s. 430; Şeşen, *İslâm Co ğra fyacılarına Göre Türkler*, s. 225. Barthold, Sencerfegan adının, şimdiki Zencirba ğ'da devam etti ğini ve Yengi-arık'ın sağ kesiminde bulunan bir köy oldu ğunu belirtmektedir (Barthold, *Türkistan*, s. 98, dipnot).

²²⁸ Mukaddesî, *İslâm Co ğra fyası*, s. 284; İbn Havkal, bu bölgenin bir orta menzil uzunlu ğunda oldu ğunu belirtir (İbn Havkal, *İslâm Co ğra fyası*, s. 431; Ayrıca bkz. Şeşen, *İslâm Co ğra fyacılarına Göre Türkler*, s. 225).

²²⁹ Aydınlı, *Semer kant Tarihi*, s. 63.

²³⁰ İbn Havkal, *İslâm Co ğra fyası*, s. 430; Şeşen, *İslâm Co ğra fyacılarına Göre Türkler*, s. 225; Ayrıca bkz. Aydınlı, *Semer kant Tarihi*, s. 63.

²³¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 270; İbn Havkal, *İslâm Co ğra fyası*, s. 431; Şeşen, *İslâm Co ğra fyacılarına Göre Türkler*, s. 225; Ayrıca bkz. Strange, *Do ğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 561-562; Barthold, *Türkistan*, s. 98.

²³² Mukaddesî, *İslâm Co ğra fyası*, s. 284.

Havkal ise, sulanan arazilerinde yetiştirmekte olan ekinleri bakımından en temiz bölge olarak Dargam'ı göstermektedir.²³³

Abgar bölgesi ise Dargam'a sınır olan²³⁴ bir bölge olup uzunluğu yaklaşık iki merhale idi.²³⁵ Bu bölge, arazisi son derece mamur olan köylere sahipti.²³⁶ İbn Havkal, bir köyün arazisinin 12 km'lik bir alana sahip olduğunu belirtmektedir.²³⁷ Ayrıca bu köylerin nüfusu oldukça fazlaydı.²³⁸ Barthold'a göre, burası da Mâyürğ bölgesi gibi İslâm öncesi devirlerde müstakil bir prenslik halindeydi.²³⁹

Tarım arazileri geniş ve verimli bir bölge olan Abgar'da, ekilen araziden bazen bir kâfîz²⁴⁰ tohumdan 100 kâfîz veya daha fazla ürün elde edilmekteydi²⁴¹ ve kuraklık olmadığı zaman bütün Soğd'a yeterdi.²⁴² Ayrıca mera ve otlakların bolluğundan dolayı çok fazla sığır yetiştirilmekteydi.²⁴³

Soğd Nehri'nin kuzey kesiminde, doğudan batıya doğru yer alan diğer altı bölgeye gelecek olursak bunlardan ilki Yârkes bölgesi idi. Kuzeyde yer alan bölgeler içerisinde en başta yer alan ve Uşrûşene'ye sınırı olan bölgedir. Burası geniş ve bereketli topraklara sahiptir. Ancak bu topraklar kendi su kaynakları ile sulanmakta ve Soğd Nehri'nden herhangi bir su buraya ulaşmazdı.²⁴⁴ İstahrî, bu bölgede soğan ve sarımsak tarlalarının

²³³ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Ayrıca bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225.

²³⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 270; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 430; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225. Diğer müelliflerin "Abgar" olarak zikrettikleri bu bölgeye Mukaddesî "Avgar" demektedir (Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 284).

²³⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225.

²³⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 98; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 562.

²³⁷ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Ayrıca bkz. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 562; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225.

²³⁸ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 562.

²³⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 97-98.

²⁴⁰ Kâfîz hakkında bilgi için bkz. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 482; Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 59; Cengiz Kallek, "Kâfîz", *DİA*, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 155-157.

²⁴¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 98.

²⁴² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225; Ayrıca bkz. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 284; Barthold, *Türkistan*, s. 98.

²⁴³ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 562.

²⁴⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225; Ayrıca bkz. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 284; Barthold, *Türkistan*, s. 99.

olduğundan bahsederken,²⁴⁵ İbn Havkal ise, arazinin çorak bir yapıda olduğunu belirtmektedir.²⁴⁶

Soğd Nehri'nin kuzeyinde yer alan bölgelerden ikincisi ise Bûrnamez idi. Burası Semerkand'a yaklaşık 75 km mesafedeydi.²⁴⁷ Ustrûşene'ye sınırı olan bölgenin birkaç tane köyü vardı.²⁴⁸ İstahrî, bu köylerin bolluk içerisinde olduğunu belirtmektedir.²⁴⁹

Bûzmâcin bölgesi, Yârkes'e Semerkand tarafından sınır olup bölgede yer alan şehir, Ebârkes²⁵⁰ veya Bârkes idi.²⁵¹ Kuzeyde bulunan diğer bölgelere göre, yüzölçümü en fazla olan bölgeydi.²⁵² Çoğunlukla köylerden oluşmaktaydı.²⁵³ Bu bölgenin arazisi kendi ismi ile anılan kanal vasıtası ile sulanmaktadır.²⁵⁴

Bûzmâcin bölgesinin bitişiğinde yer alan bir diğer bölge Kabûzancakes idi.²⁵⁵ Burada bulunan şehrin ismi de Kebûzancekes olup, bölgenin köyleri ve ağaçlıkları iç içe geçmişti.²⁵⁶ Buranın Semerkand'a uzaklığı 12 km idi.²⁵⁷ Bu bölge de diğer bazı bölgeler gibi İslâm öncesi devirlerde müstakil bir prenslik halindeydi.²⁵⁸ Bölgenin arazisi özel bir kanal vasıtası ile sulanmaktaydı.²⁵⁹

²⁴⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271.

²⁴⁶ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Ayrıca bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225.

²⁴⁷ Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 32; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 99.

²⁴⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225-226; Ayrıca bkz. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 284; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 562; Barthold, *Türkistan*, s. 99. İbn Havkal, bu bölgenin adını "Furnemed" şeklinde zikretmektedir (İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Ayrıca bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 225).

²⁴⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271.

²⁵⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 284; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 226.

²⁵¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271; Ayrıca bkz. Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 32; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 562; Barthold, *Türkistan*, s. 99. İstahrî, bu bölgenin adını Bûzemâciz şeklinde zikretmektedir (İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271).

²⁵² Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 284; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 226.

²⁵³ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 284; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 226.

²⁵⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 269; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 428; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 223.

²⁵⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 226.

²⁵⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Ebü'l-Fidâ, s. 370; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 562; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 226.

²⁵⁷ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 280; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 451; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 237; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 99.

²⁵⁸ Barthold, *Türkistan*, s. 97-98.

²⁵⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 99.

Kebûzancekes bölgesine sınır sayılabilecek bir bölge olan Veyzâr bölgesi,²⁶⁰ Kebûzancekes gibi Semerkand'a 12 km mesafedeydi.²⁶¹ Bölge sulak ve verimli topraklarla birlikte hem dağlık hem de düzlük arazi yapısına sahipti.²⁶² Bölgenin birçok köyünde Bekr b. Vâil olarak bilinen Sebbâiler yaşamaktaydı. Bu kabilelerin yöneticileri son derece misafirperver olup güzel ahlak sahibi kimselerdi.²⁶³

Semerkand'a bağlı olan ve Soğd Nehri'nin kuzeyinde yer alan son bölge Merzûbân'dır. Burası Veyzâr bölgesine bitişikti.²⁶⁴ Bölgenin toprakları ise Soğd Nehri'nden alınan bir kanal vasıtası ile sulanırdı.²⁶⁵

1.3.4. Soğd (Zerefşân) Nehri

Soğd²⁶⁶ veya bugünkü adıyla Zerefşân²⁶⁷ Nehri, Semerkand ve çevresi için önemli bir unsurdur. Dolayısıyla bölge arazisinin sulanması için hayati önem arz etmekteydi.²⁶⁸ Bu özelliğinden dolayı kaynaklarda Semerkand Nehri²⁶⁹ olarak da geçmektedir. Kûhek

²⁶⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 226; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 562.

²⁶¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 280; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 451; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 238. Ebü'l Fidâ'ya göre Veyzâr Semerkand şehrine 23 km mesafedeydi (*Ebü'l-Fidâ*, s. 372).

²⁶² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 431-432; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 226.

²⁶³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 432; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 226; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 100.

²⁶⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 432; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 562; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 226.

²⁶⁵ Barthold, *Türkistan*, s. 99.

²⁶⁶ İslam kaynaklarının Soğd olarak dile getirdikleri bu nehri, Wellhausen "Polytimetus" şeklinde vermektedir (Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 205; Ayrıca bkz. (Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 80, dipnot); (Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 106, dipnot).

²⁶⁷ Zerafşân farsça bir kelime olup, "altın saçan" anlamına gelir (Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 80, dipnot); (Aydın, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri", s. 384, dipnot); Ayrıca bkz. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 562; Aydın, "İmâm Mâtürîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam", s. 570; Marozzi, *Timurlenk*, s. 160).

Barthold, Zerafşân adının eserlerde XVIII. yüzyıldan itibaren geçmeye başladığını belirtmektedir (Vasilij Vladimiroviç Barthold, "Çoban-Ata", *İ.A.*, III, MEB Yay., İstanbul 1988, s. 440; Ayrıca bkz. (Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 80, dipnot); (Aydın, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri", s. 384, dipnot).

Tomaschek, Çince yazılışı ile "Na-mi" ismine dayanarak, nehrin eski Ârî adının "Namik" olduğu sonucuna varmaktadır (Barthold, *Türkistan*, s. 86).

Ya'kubî eserinde, Türk şehirlerinden gelen ve Semerkand topraklarını sulayan, Fırat Nehri kadar büyük olduğunu belirttiği Bâsif adlı nehirde bahseder (Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 97; Ayrıca bkz. Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 140). Ya'kubî'nin belirttiği bu nehir, büyük ihtimalle Soğd Nehri'dir.

²⁶⁸ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 80; Ayrıca bkz. Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 106-107; Aydın, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri", s. 384; Cemalettin Şahin, "Özbekistan", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2007, s. 110.

²⁶⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 274; *Ebü'l-Fidâ*, s. 438; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 230; Marozzi, *Timurlenk*, s. 238-239.

Tepesi'ni dolaştığı için Kûhek Nehri (Deryâ-yı Kûhek),²⁷⁰ ardından Buhârâ'ya ulaşması ve topraklarını sulamasından dolayı da Buhârâ Nehri²⁷¹ adını alır.²⁷²

Soğd Nehri, Saganiyân bölgesinde bulunan Büttam Dağları'ndan doğmaktadır.²⁷³ İstahrî ve İbn Havkal, Büttam Dağını: Birinci (iç) Büttam, Orta Büttam ve Dış Büttam olmak üzere üç kısma ayırıp, Soğd Nehri'nin de Orta kısımdan çıktığını belirtirler.²⁷⁴ Nehrin su kaynağı, Büttam Dağları'ndaki kar ve buzul kütleleridir.²⁷⁵ Soğd Nehri'nin asıl kaynağı ise Büttam Dağları'nda Cenne (cen) olarak bilinen bir göldür ki, etraftan gelen sular ilk önce burada toplanırdı.²⁷⁶ Göle dökülmekte olan bu akarsuların dört tane olduğunu belirten Hudûdü'l-Âlem'in müellifi, bunların çıktıkları Orta Büttam'dan, toplandıkları bu göle kadar neredeyse 35 km mesafe kat ettiklerini,²⁷⁷ ayrıca bu gölün enine ve boyuna 46 km olduğunu zikreder.²⁷⁸ Soğd Nehri'nin ilk olarak ulaştığı bu kısımda köyler de mevcuttu ve burası Burğar bölgesi olarak bilinirdi.²⁷⁹ Buraya yakın bir yer olan, Meshâ ismiyle bilinen bir yerden de su çıkar ve Burğar bölgesine ulaşınca Soğd Nehri'ne karışırdı.²⁸⁰

Soğd Nehri, Burğar bölgesinden geçtikten sonra, Semerkand'ın doğusunda yer alan Buncîkes bölgesine ulaşınca dek sarp dağlar arasından akardı. Oradan da Verağsar bölgesine ulaşırdı. Daha önceden de belirttiğimiz üzere, Semerkand ile ona bağlı

²⁷⁰ Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 20; *Baburnâme*, s. 69-70. Semerkand'ın batısında bulunan bütün nehir havzasının sulama sistemini oluşturan ve her sene tamir edilen sed, burada inşa edilmiştir. Bundan dolayı Soğd Nehri'ne bu isim verilmiştir (Barthold, "Çoban-Ata", s. 440).

²⁷¹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 418; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 26, 69; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 217.

²⁷² Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 80-81; Ayrıca bkz. Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 107-108.

²⁷³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 269; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 427, 438; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 562-563; Barthold, *Türkistan*, s. 86; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 229.

²⁷⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 274; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 437-438; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 86; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 229.

²⁷⁵ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 81; Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 107.

²⁷⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 269; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 438; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 342; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 563; Barthold, *Türkistan*, s. 87; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 229; Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 107. İbn Havkal'a göre bu göl, fersahın üçte ikisi genişliğindeydi (Bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 438).

²⁷⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 26; Ayrıca bkz. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 81.

²⁷⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 8; Ayrıca bkz. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 82.

²⁷⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 269; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 427, 438; Ayrıca bkz. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 82; Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 107.

²⁸⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 438; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 230; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 87; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 82.

Verağsar, Mâymürg, Sencerfegan ve Dargam bölgeleri Soğd Nehri'nden alınan kanallar vasıtası ile sulanırdı. Bu kanallardan en önemlileri Bareş, Barmış ve Peşmin diye isimlendirilen kanallardı. Soğd'un doğu tarafında olup nehrin kuzeyinde yer alan kanallar ise Verağsar'ın karşısında bulunan Gûbar Mevkii'nden alınırdı.²⁸¹ Buhârâ'ya ulaşınca kadar Soğd nehrinden, uğradığı yerleşim yerleri ve buralara ait tarım arazisini sulamak için pek çok kanal ayrılırdı. İştihan, Senâvâb, Bûzmâciz, Rebincen, Debûsiye ve Kermîniye kanalları, bunların en büyük ve başlıcalarıydı. Bu kanalların en fazla suladığı yer Semerkand topraklarıydı. Çünkü Semerkand ve civarı, Soğd toprakları içerisinde en fazla araziye sahip olan yerdi.²⁸² Sulama faaliyetinin yanında, Soğd Nehri ayrıca Semerkand için gerekli olan odunun, Soğd bölgesinden Semerkand şehrine taşınmasında önemli rol oynardı.²⁸³

Soğd Nehri, Semerkand topraklarını geçtikten sonra Buhârâ'ya doğru yol alırdı ve yaklaşık 70 km sonra Kay denilen bir yerde sayısız kollara ayrılırdı.²⁸⁴ Buhârâ sokaklarının ortasından akarak şehri ve topraklarını sulardı.²⁸⁵ Buhârâ'nın merkezini de geçtikten sonra şehrin değirmenlerine, çiftliklerine ve bahçelerine dağılırdı. Sonrasında arta kalan su ise Buhârâ'ya bağlı Beykent (Peykent) yakınlarında bir gölcükte son bulurdu.²⁸⁶

İstahrî ve İbn Havkal, Semerkand ve civarındaki toprakların son derece verimli olduklarını, ancak kuruluk oranlarının da yüksek olduğunu ve bundan dolayı Soğd

²⁸¹ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 82, 380; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 87; Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 107.

²⁸² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 271-272; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 427-428; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 223-224; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 82; Ayrıca bkz. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 563-564.

²⁸³ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 429; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 224; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 82-83; Ayrıca bkz. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 563-564.

²⁸⁴ *Ebü'l-Fidâ*, s. 371.

²⁸⁵ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 83; Ayrıca bkz. Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 107-108; Hem İstahrî hem de İbn Havkal, Soğd Nehri'nin Buhârâ ve civarında bulunan bağ ve bahçelerin yer aldığı arazileri hangi kanallar vasıtası ile nasıl suladığını geniş bir şekilde zikrederler (İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 259-263; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 418-419; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 217-218; Ayrıca bkz. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 564).

²⁸⁶ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 83; Ayrıca bkz. Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 108; Strange, Soğd Nehri'nden alınan bazı kanalların, Âmul Yolu'nda bulunan Beykend yakınlarındaki bir çölde sona erdiklerinden bahseder (Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 557).

Nehri'nden alınan kanallar vasıtası ile Semerkand'ın birçok bölgesine ulaşan sular ve bunların buharlaşmasının bölge arazisi için önemli olduğunu belirtmektedirler.²⁸⁷

Soğd Nehri oldukça büyük bir nehirdir.²⁸⁸ Daha önce belirttiğimiz üzere, Ya'kubî de Fırat kadar büyük bir nehir olan Soğd'dan bahsetmektedir.²⁸⁹ Özellikle bahar aylarının sonlarına, yaz aylarının başlarına doğru Büttam, Semerkand ve Ustrûşene dağlarındaki kar ve buzulların erimesi, suların artmasına, bu yüzden de debisi artan nehir, yatağına sığmayıp taşkınların yaşanmasına neden olurdu.²⁹⁰

Soğd Nehri ve ondan ayrılan kanallar boyunca birçok şehir ve köyde uzanan, yeşile bürünmüş bağ ve bahçeler görünürdü.²⁹¹ Bilhassa Semerkand'dan Buhârâ'ya gidenler, nehir ve kanallar boyunca bir bahçenin diğerini takip ettiğini, neredeyse mâmur olmayan hiçbir yer kalmadığını müşahade ederlerdi.²⁹²

İslâm coğrafyacılardan bazıları Soğd Nehri'nin uzunluğu hakkında bilgi verirler. Bunlardan İbn Havkal, Soğd Nehri'nin Büttam Dağları'nda bulunan ana kaynağından çıkıp, Soğd Vadisi boyunca Semerkand'a varıncaya kadar kat ettiği mesafenin yaklaşık 120 km fazla,²⁹³ Verağser bölgesinden Buhârâ'ya kadar yaklaşık 210 km bir mesafe olduğunu zikreder.²⁹⁴

1.3.5. Semerkand'ın İklim Özellikleri

İslâm coğrafyacılarının çoğu dünya üzerindeki toprak parçalarını yedi iklime taksim ederler.²⁹⁵ Bunlardan Mukaddesî, dünya üzerindeki iklim bölgelerini yedisi mâmur, yedisi de meskûn olmayan yerler olmak üzere, toplamda on dörde ayırmakta ve hem aşırı sıcak hem de aşırı soğuk olan yerlerde kimsenin yaşamadığını

²⁸⁷ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 268; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 426; Ayrıca bkz. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 379.

²⁸⁸ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 84.

²⁸⁹ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 97.

²⁹⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 270; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 429-430; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 224; Ayrıca bkz. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 342.

²⁹¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 269-270; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 429; Ayrıca bkz. Ebü'l-Fidâ, s. 371.

²⁹² Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 84.

²⁹³ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 428; Ayrıca bkz. Ebü'l-Fidâ, s. 371; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 224; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 84.

²⁹⁴ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 429; Ayrıca bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 224; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 84. Ebü'l-Fidâ ise, Soğd Nehri'nin ana kaynağından Semerkand'a kadar kat ettiği mesafeyi 20 günlük bir yol olarak belirtmektedir (*Ebü'l-Fidâ*, s. 371).

²⁹⁵ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 85.

zikretmektedir.²⁹⁶ Bazı kaynaklar, Semerkand bölgesini üçüncü iklim kuşağında gösterirken, bazıları dördüncü,²⁹⁷ bazıları beşinci iklim kuşağında,²⁹⁸ diğer bazı kaynaklar ise altıncı iklim kuşağında olduğunu belirtmektedir.²⁹⁹

Coğrafi kaynaklar, Semerkand'ı farklı iklim kuşaklarında göstermekle beraber, şehrin iklimsel özellikleri hakkında aynı bilgileri vermektedirler.³⁰⁰

Bu bilgilere göre Semerkand, Dimaşk Gutası³⁰¹ ve Übülle Nehri ile beraber dünyanın en temiz havaya sahip üç yerinden biridir.³⁰² Burası mutedil (ılıman) ve hoş bir iklime,³⁰³ yeryüzünün en temiz ve en güzel havasına sahip olan şehri ve içinden akan nehir vasıtası ile yemyeşil çevresi olan, sıhhatli bir yaşama son derece müsait,³⁰⁴ bolluk ve berekete sahip³⁰⁵ bir bölge olarak tanıtılmaktadır.³⁰⁶

Semerkand, yaz aylarında nerdeyse yağışın hiç düşmediği kuru ve sıcak bir iklime sahiptir.³⁰⁷ Ancak Soğd Nehri'nin içinden geçmesi ve bu nehirden ayrılan kanalların Semerkand topraklarını bir ağ gibi sarması ve bu kanalların buharlaşması sonucu, sıcak hava yaz aylarında yerini ılıman bir iklime bırakır³⁰⁸ ve toprakların yaz kuraklığından etkilenmemesini sağlar.³⁰⁹

Semerkand muhteşem bir şehir olup, bilhassa yaz aylarında cennet gibidir.³¹⁰ Bu yüzden onu “*Firdevs Cenneti'ne*” benzetirler. Bahar aylarının sonlarına doğru dağları, ovaları ve kırları sayısız renkte ve kokuda adeta bir gül cennetine dönüştürdü ve bu da insana büyük bir huzur verirdi. Birçok yerde yüzlerce çeşit sebze, yeşillik ve kokulu bitki

²⁹⁶ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 79-80. İstahrî ve İbn Havkal, iklim ayırımını dikkate almaksızın İslâm topraklarını yirmi bölge olarak zikretmişlerdir (Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 85, dipnot).

²⁹⁷ Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, s. 164.

²⁹⁸ *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd* 'ı, s. 463; *Ebü'l-Fidâ*, s. 376; *Baburnâme*, s. 68.

²⁹⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 83. Ayrıca bkz. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 85-86.

³⁰⁰ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 86.

³⁰¹ Guta vahası hakkında bilgi için bkz. Cengiz Tomar, “Şam”, *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 311.

³⁰² Tacü's-Selmânî de, bu üç yerle birlikte “*Bavvan Vadisi*” olarak belirttiği yeri de zikretmektedir (Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, s. 12).

³⁰³ N. Togan, “Peygamberin Zamanında” s. 37; Ayrıca bkz. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 380.

³⁰⁴ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 86.

³⁰⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 69.

³⁰⁶ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 86; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 405; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 209; Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, s. 12.

³⁰⁷ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 87, 379; Ayrıca bkz. (Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 89, dipnot); Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 20.

³⁰⁸ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 342.

³⁰⁹ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 561-562; Ayrıca bkz. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 87.

³¹⁰ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 282-283; Ayrıca bkz. M. Gökçe, T. Tombuloğlu, “10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde”, s. 136.

boy gösterir. Sanki cennetten bir bahçeymiş gibi. Her taraftan gönül okşayıcı rüzgârlar eser ve insanı rahatlatır, ruhunu tazeler.³¹¹

Şehir ve civarında bulunan dağ silsilelerinden dolayı Sonbahar ve Kış ayları oldukça sert geçmektedir.³¹² Bazı seneler yağın karın üç karışa kadar ulaşması, bölgenin tipik bir karasal iklime sahip olmasından kaynaklanır.³¹³

1.3.6. Semerkand'ın Ticaret Yolları Üzerindeki Önemi

Mâverâünnehir'in stratejik ve mükemmel bir mevkiinde yer alan Semerkand, doğuda Çin'den gelen *İpek Yolu* (Harita 3),³¹⁴ güneyde Hindistan ve Afganistan'dan gelen *Baharat Yolu*, kuzey ve kuzeydoğuda Türk ülkelerinden gelen *Kürk Yolu*, batıda ise Bağdad'dan gelen *Altın Yol* gibi, çok önemli ticaret yollarının kesişim noktasında bulunuyordu. İbn Havkal'in, "*Mâverâünnehir'in Limanı*" dediği bu şehir,³¹⁵ sadece Çin, İran ve Türk toprakları için değil, aynı zamanda Orta Çağ Avrupası'nın doğu-batı ticaretinde de çok önemli bir fonksiyon üstlenmişti. Türkler için de bir geçiş bölgesi olan Semerkand,³¹⁶ yılın her zamanı tüccarlarla dolup taşardı.³¹⁷

Çin'deki Han Hânedanlığı İmparatorları'ndan Wu, ülke toprakları için tehdit olarak gördüğü Hunlar'a (Hiung-nular) karşı müttefik aramak amacıyla, MÖ 128-126 yıllarında Türkistan topraklarına elçi göndermişti. Bu maksatla girişilen elçilik faaliyeti sonuçsuz kalmıştı, fakat bu elçilik heyeti, imparatorluğun batısında yer alan ulusların

³¹¹ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 87.

³¹² Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 283; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 87.

³¹³ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 87.

³¹⁴ Yola bu ismi, Alman coğrafyacısı Ferdinand Von Richthofen Çin'le batısındaki ülkelerle yapılan ticaretin ana unsurunu ipek teşkil ettiği için vermiştir (Bkz. Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *DİA*, c. XXII, İstanbul 2000, s. 369; Boris Ya. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", (Çev. Mehmet Tezcan), *Türkler*, c. III, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 222; Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, Sayı: 3/1, 2014, s. 97; (Aydın, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri", s. 388, dipnot).

³¹⁵ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 426.

³¹⁶ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 97; Ayrıca bkz. Aydın, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri", s. 388; Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 110; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 349; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 20.

³¹⁷ Aydın, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri", s. 387; Aydın, "Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", s. 108-109; Aydın, "İmâm Mâtürîdî'nin Yetiştirdiği İlmî Ortam", s. 571; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 54, 349-350; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 88; Çeşmeli, "Semerkand Şehrinin Fiziksel Gelişimi", s. 60; Masao Mori, "Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri", *Belleten*, XLVII/185, TTK Yay., Ankara 1983, s. 340.

keşfedilmesini ve özellikle tarihi İpek Yolu'nun doğuşunu sağlamıştı.³¹⁸ Çin ile Orta Asya'da yer alan ülkeler arasında bağlantı oluşturan bu yol,³¹⁹ milattan önce ikinci yüzyılın sonlarına doğru faaliyete başlamış ve Çin'de üretilen ipeğin başta Orta Asya olmak üzere, zamanla tüm dünyaya ulaşmasında önemli rol oynayan bir ticaret yolu haline gelmiştir.³²⁰

*“Semerkand, Pers Medeniyeti'nin de etkisiyle Büyük İskender dönemi öncesinde Orta Asya'nın önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti. Ancak Büyük İskender'in şehri tahrip etmesi sonucu birkaç yüzyıl bu özelliğini yitirdi. Ticarî hayattaki önemini bir ölçüde korusada eski ihtişamı yoktu. Nihayet (...) Soğdlular'ın torunlarının tekrar dönmesiyle Semerkand, kısa sürede eski canlılığına kavuştu ve tekrar başarının zirvesine tırmanmaya başladı. Özellikle milattan önce II. yüzyılda açılan İpek Yolu'nun üzerinde önemli bir mevkie sahip olmasıyla, tekrar önemli bir ticaret merkezi haline geldi (...)”*³²¹

Soğd'un merkez ve yönetim şehri olarak Semerkand, İpek Yolu üzerinde ayrı bir öneme sahipti. Zira Semerkand şehri bu yolun doğu-batı istikametinde yer aldığı için, ticaret kervanlarının her türlü ihtiyaçlarını giderdikleri ve Mâverâünnehir topraklarının kuzeyine doğru yol almadan önce mola verdikleri önemli bir kesişim noktasıydı. Burada konaklayan ticaret kervanları ise, bolca alışveriş yaptıklarından dolayı şehrin ekonomisine de katkıda bulunmaktaydılar.³²²

Çin yıllıklarında “Te-lu” olarak geçen tarihi İpek Yolu'nun, Tanrı Dağları'nın kuzeyinden, yani Türk topraklarından geçen kolu hem siyasi hem de iktisadî yönden büyük bir öneme sahipti. Nitekim bu yol vasıtasıyla Soğd halkı, Türkler ile hem ticaret yapmış hem de Müslüman Araplar bölgeyi fethederken Türklerden gelen askerî desteği

³¹⁸ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 350; (Aydın, “Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 108-109, dipnot); Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 389; Ayrıca bkz. M. Gökçe, T. Tombuloğlu, “10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde”, s. 133.

³¹⁹ İpek Yolu, Çin topraklarından gelerek kuzey, orta ve güney yol olmak üzere üç kola ayrılırdı. Türk topraklarından geçmekte olan ve Kuzey Yolu olarak bilinen yol ile Kâşgar, Fergana ve Uşrûsene üzerinden gelmekte olan Orta Yol Semerkand'da birleşirdi. Semerkand'ı geçen bu iki yol daha sonra tekrar iki kola ayrılırdı. Bunlardan biri Buhârâ vasıtasıyla İran'a doğru batıya, diğeri ise Hindistan'a doğru güneye giderdi (Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 389; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 351; Aydın, “Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 109; Ayrıca bkz. Lamb, *Emir Timur*, s. 204).

³²⁰ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 350-351; (Aydın, “Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 108-109, dipnot); Ayrıca bkz. Tezcan, “İpek Yolu'nun İran Güzergâhı”, s. 97; Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 389.

³²¹ Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 387; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 350.

³²² Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 389; Aydın, “Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 109-110; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 352.

de bu yol vasıtasıyla almıştı. İpek yolunun bu kolu sayesinde, Soğd havzasında müreffeh bir yaşam hâkimdi.³²³

Semerkind, İpek Yolu güzergâhı üzerindeki bu öneminden dolayı Çin topraklarından gelmekte olan ipek yüklü kervanların buluşma noktasıydı. Semerkind'a ulaşan kervanlar, ihtiyaçlarını giderdikten sonra da İran tarafına hareket ederlerdi. İpek Yolu'nun bulunmasıyla birlikte Semerkind merkezli Mâverâünnehir bölgesi ile Çin arasındaki ticarî münasebetler öylesine gelişmişti ki, Semerkind Surları'nda bulunan dört kapıdan üçü o güzergâh üzerindeki en yakın şehir veya bölgenin ismini taşıırken, Doğu Kapısı ise Çin'e çok uzak olmasına rağmen buraya izafeten “Çin Kapısı” adını taşıyordu.³²⁴

Çin yıllıkları ve seyahatnâmeleri, Semerkind bölgesinin İpek Yolu üzerindeki bu önemli konumu hakkında bilgiler vermektedir. Örneğin 605-617 yılları arası Çin'den Türkistan topraklarına hareket eden ticaret kervanında yer alan ve Semerkind'ı da ziyaret etmiş olan Çinli elçi Wei Tse'nin seyahat kayıtlarında, Soğd halkının ticari faaliyetlerde büyük rol oynadığından ve Semerkind'ın ise MS VII. yüzyılın başında bu yol üzerindeki öneminden bahsedilmiştir.³²⁵

Semerkind, farklı bölgelerden gelen ticaret kervanlarının mal alıp sattığı canlı bir pazar hâlini almıştı. Burası gemilerin yük boşaltıp yük almak için mutlaka yanaşmak zorunda oldukları bir liman şehri gibiydi. Ticaretin ana merkezlerinden birisi olan Semerkind, bahsi geçen ticaret yollarının kesişme noktası olmasından dolayı tüccarların mutlaka uğraması gereken bir yerdi. Dolayısıyla buraya birçok yerden bol miktarda ticaret malları gelir ve ardından diğer bölgelere dağılırdı.³²⁶

Semerkind, Abbasîler döneminden itibaren İpek Yolu ticareti yanında, Abbasîlerin başşehri Bağdad'ı ve Mezopotamya'daki önemli şehirleri hem Çin'e hem de diğer doğu ve kuzey bölgelere bağlayan ticaret yolunun en önemli merkezlerinden biri konumundaydı. Çünkü Semerkind, Buhârâ gibi bu yolun, doğu-batı, kuzey-güney bölgeleri arasında ticaret kervanlarının mutlaka uğraması gereken çok mühim bir

³²³ Aydın, “Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 110; Aydın, *Semerkind Tarihi*, s. 351-352; Ayrıca bkz. Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 390.

³²⁴ Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 390; Ayrıca bkz. Aydın, “Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 113; Aydın, *Semerkind Tarihi*, s. 351.

³²⁵ Aydın, “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri”, s. 390; Aydın, *Semerkind Tarihi*, s. 352; Ayrıca bkz. Aydın, “Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, s. 110.

³²⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 268; Ayrıca bkz. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 283.

coğrafyada yer alıyordu. Bu durum, şehrin bu yoldaki önemini arttırıyor ve buranın adeta canlı bir ticaret merkezi olmasını sağlıyordu.³²⁷ Bağdad'dan gelen bu yol, Semerkand'dan yaklaşık 100 km sonra Zâmin'de ikiye ayrılıp, bunlardan biri Şaş'a (Taşkent) oradan da Türk topraklarına, diğeri ise Fergana'ya gidiyordu.³²⁸ Bu yolun Semerkand ile Buhârâ arasındaki kısmı, her daim büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu yol Narşahî'de, Semerkand Anayolu (Şâhrâh) olarak geçmektedir.³²⁹

Semerkand, Moğol tahribatından sonra, bilhassa Timurlular devrinde ticarî yönden önemli bir gelişme kaydetmişti. Özellikle Emir Timur zamanında başşehir konumunda olan şehir, baharat ticaretine merkezlik ediyordu. İspanyol elçi Clavijo, Hindistan ve Afganistan'dan gelen ticaret kervanlarının veya Semerkand'dan giden kervanların geçmek zorunda oldukları Demir Kapı ve Derbent adlı geçitlerden bahsedip; bu geçitlerin o memleketlerden gelen veya oralara giden kervanların şehre giriş-çıkışlarının tek noktası olduğunu, devletin bu geçişlerden alınan vergilerle yüklü miktarda gelir elde ettiğini zikretmektedir.³³⁰ Ayrıca Deşti Kıpçak'tan (Altın Orda) ve Moğol memleketlerinden deri, kürk, keten; Çin'den ipek; Hotan'dan elmas, yakut ve inci gibi kıymetli mücevherler; Hindistan'dan, besbase,³³¹ kimyon, zencefil gibi birçok ürün Semerkand'a gelmekteydi. Emir Timur ise Semerkand'ı dünyanın en mükemmel şehri yapmak için devamlı ticareti teşvik etmekteydi.³³²

Emir Timur'un ölümüyle birlikte Semerkand'ın o eski ihtişamı azalmış olsa da, ticaretteki önemi yine de devam etmiştir.

³²⁷ Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 354-355.

³²⁸ Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 32.

³²⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Trc. Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara 2013, s. 20; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 101; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 355.

³³⁰ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 153-154; Ayrıca bkz. Marozzi, *Timurlenk*, s. 238-239, 268. Clavijo, bu geçitler arasındaki mesafenin bin beş yüz fersah olduğunu belirtmiştir (Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 154).

³³¹ Hindistan Cevizi'nin kabuğunu örten ve yağ bakımından zengin olan zar tabakasıdır.

³³² Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 211-212; Marozzi, *Timurlenk*, s. 239; Ayrıca bkz. İbni Arabşah, *Acaibû'l Makdûr*, s. 441; Aka, *Timurlular-Orta Asya'nın*, s. 150; Aka, *Timurlular*, s. 149; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 128; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 201; İsmail Aka, "Timur Sâdece Bir Asker Mi İdi?", *Bellekten*, LXIV/240, TTK Yay., Ankara 2000, s. 454-455; Aydınli, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri", s. 184; M. Gökçe, T. Tombuloğlu, "10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde", s. 140.

1.3.7. Moğol İstilasında Semerkand Şehri

Tarihte Otrar Faciası (olayı) olarak bilinen ve Moğol Han'ı Cengiz'e (Temuçin veya Timuçin) ait ticaret kervanının Hârzemşâh Meliklerinden İnalıcık³³³ tarafından ele geçirilip, kervandakilerin tamamının katledilmesi ve yalnız bir kişinin kurtulup bu olayı Cengiz Han'a haber vermesi ile Moğolların İslâm dünyasına yönelik yağma ve yıkımları başlayacaktı.³³⁴ Daha öncesinde de zikrettiğimiz üzere, Semerkand şehri de hiç kuşku yok ki bu yıkımdan fazlasıyla etkilenecekti. Nitekim Cengiz Han, 616/1219 yılında hazırlıklarını tamamlayıp,³³⁵ Hârzemşâhlar üzerine sefere çıkmış ve Hârzemşâhlar'ın Mâverâünnehir bölgesi içinde yer alan en müstahkem şehirlerinden olan Semerkand şehrine kadar birçok şehri yerle bir edip binlerce insanı da katletmişti.³³⁶

Sultan Alaaddin Muhammed'in başşehir konumunda olan Semerkand'ın müdafaasına özel bir önem verdiği görülmektedir. Bundan dolayı orada bulunan askeri kuvvetlerin sayısı, diğer Hârzemşâh şehirlerinde bulunan kuvvetlerden daha fazlaydı. Cüveyni, Semerkand'da 110.000 kişilik bir ordu bulunduğunu, bu ordunun 60.000'inin Türk 50.000'inin ise Tacik olduğunu ve şehirde 20 muharip filin bulunduğunu belirtmektedir.³³⁷ Bu ordu, Nesevi'ye göre 40.000, İbnü'l-Esir'e göre 50.000,³³⁸

³³³ Cûzcânî bu ismi Kadir Han olarak zikretmektedir (Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî - Gaznelîler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmşâhlar*-, (Trc. Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara 2015, s. 136).

³³⁴ el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 136-137; Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 136-137; Ayrıca bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, (Trc. Ahmet Temir), (2. Baskı), TTK Yay., Ankara 1986, s. 174; İbn Battûta, *İbn Battûta*, s. 351; Barthold, *Türkistan*, s. 422-425; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, (12. Baskı), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul Nisan 2017, s. 179; Marozzi, *Timurlenk*, s. 36; Aydın Taneri, "Hârizmşâhlar", *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 229-230. İbnü'l-Esir bu olayı farklı bir biçimde nakletmektedir. Bilgi için bakınız (İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. X, (Trc. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008. Grousset, Otrar'daki bu olaydan sağ kurtulan elçinin adını Ukuna olarak vermektedir (René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu -Atilla. Cengiz Han. Timur-*, (Dr. M. Reşat Uzman), (8. Baskı), Ötüken Yay., İstanbul 2019, s. 270).

³³⁵ Cûzcânî, Moğol ordusunun 700 bin kadar olduğunu belirtmektedir (el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 137). Ancak böyle bir rakamın olması akla ve mantığa sığmamaktadır.

³³⁶ el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 137; Ayrıca bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 181-182; İbn Battûta, *İbn Battûta*, s. 351-352; Barthold, *Türkistan*, s. 431-436; Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 92; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 179; Taneri, "Hârizmşâhlar", 229-230; Abdullah Muhammedcanov, "Özbekistan", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2007, s. 112.

³³⁷ Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 166-167. Marozzi de, Semerkand şehrinde bulunan kuvvetleri 110.000 kişilik asker ve 20 muharip filden müteşekkil bir ordu olarak zikretmektedir (Marozzi, *Timurlenk*, s. 36).

³³⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 217.

Cûzcânî'ye göre Türkler, Tacikler, Gurlular, Halaçlar ve Karluklardan meydana gelip 60.000 idi.³³⁹

Diğer taraftan Buhârâ şehrini ele geçirip yağma faaliyetinde bulunduktan sonra³⁴⁰ Cengiz Han, ordusu ile beraber 617/1220 yılının Mart ayında Semerkand'a vararak şehrin yakınında bulunan Kök-Saray (Gök-Saray)'da karargâh kurdu. Moğol ordusu şehri müdafaa eden askerleri kandırmak için Buhârâ ve diğer şehirlerden yanlarında getirdikleri esirleri harp nizamına göre dizdi. Semerkand şehrini savunmak için orada bulunan askerler ve şehir halkı bu yüzden onları olduğundan daha büyük bir ordu zannetti.

Şehirde sıkışıp kalan askerler, kuşatmanın üçüncü gününde bir karşı saldırı yaptı ancak bu saldırı büyük bir felaketle sonuçlandı. Zira Moğol ordusu Müslümanlara pusu kurmuş ve son askerine kadar hepsini kılıçtan geçirmişti. İbnü'l-Esir göre, Moğollar tarafından katledilen Hârzemşâh kuvvetlerinin miktarı 70.000'i, Cûzcânî göre 50.000'i buluyordu. Kuşatmanın dördüncü veya beşinci gününde gerek Türkler ve gerekse yerli halk teslim olmaya karar verdi. Kalede müdafaaya devam eden küçük bir birlik istisna, Türkler bizzat Tugay Han'ın komutasında Cengiz Han'a hizmet teklifinde bulundular. Yapılan bu teklif ilk önce kabul edildi ve şehirden kadı önderliğinde bir heyet Cengiz Han'ın huzuruna vararak teslim şartlarını görüştü. Moğol askerleri ise şehre Namazgâh Kapısı'ndan girerek hemen istihkâmları tahrip etmeğe başladılar. Ele geçirilen diğer şehirlerinde olduğu gibi Semerkand halkı dışarı çıkarılarak şehir yağma edildi. Anlaşma gereği Kadı ve himayesi altında olanlara dokunulmadı. Bunların sayısının 50.000'i bulunduğu rivayet edilmektedir. Moğollar, Buhârâ'da olduğu gibi Semerkand Kalesi'ni de hücumla ele geçirdiler ve Soğd Nehri'nden ayrılan kanalların bazılarındaki su bentlerini yıkarak kale surlarının bir kısmının tahrip olmasına neden oldular. Şehri müdafaa eden az miktardaki asker ise camide toplandı ve hepsi şehit edilip, cami ise yakılıp kullanılamaz hâle getirildi. Sultan Alaaddin Muhammed'in hizmetinde olup, Moğolların eline geçen Türk birlikleri, Tugay Han da dâhil diğer kumandanları ile beraber etrafları çevrilerek

³³⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 436-437; Ayrıca bkz. el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 137; Barthold, *Orta Asya Türk*, s. 142.

³⁴⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 217-219; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 157-159; Barthold, *Türkistan*, s. 434-436; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 271-272.

katledildiler.³⁴¹ 617/1220 yılında Moğol hâkimiyetine giren Semerkand, büyük bir tahribata uğramış ve bundan dolayı da eski ihtişamını kaybetmişti.³⁴²

618/1221 yılında Semerkand'a gelen Çinli seyyah Ch'ang Ch'un, Moğol istilasından evvel şehirde 100.000'den fazla aile olduğunu, ancak istiladan sonra bu sayının dörtte birinin kaldığını belirtmektedir.³⁴³ 751/1350 yılında şehri ziyaret eden İbn Battûta da şehrin surlarının yok olduğunu, eskiden şehirde bulunan saray ve köşklerin ise şimdi harap bir vaziyette olduğunu dile getirmektedir.³⁴⁴

772/1370 yılına kadar Moğol Hanları'nın mücadeleleri ve bölgedeki karışıklıklar yüzünden sıkıntılı bir dönemden geçen Semerkand şehri, Emir Timur'un burayı başşehir yapmasıyla eski ihtişamını geri kazanacaktı.³⁴⁵

³⁴¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 167-170; Barthold, *Türkistan*, s. 437-438; Ayrıca bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 219-220; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 272; Barthold, *Orta Asya Türk*, s. 143.

³⁴² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 220-221; M. Gökçe, T. Tombuloğlu, "10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde", s. 136; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 438; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 272; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 560; Marozzi, *Timurlenk*, s. 36, 231; Çeşmeli, "Semerkand Şehrini Fiziksel Gelişimi", s. 61; Alyılmaz, "Eski Türk Şehirleri ve Semerkant", s. 307; Aydın, "Semerkant", s. 483; Aydın, "Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri", s. 382; Erol, *Yolumuzu Aydınlatan*-, s. 13, 15.

³⁴³ Çin Kaynaklarında, s. 245; Çeşmeli, "Semerkand Şehrini Fiziksel Gelişimi", s. 66; M. Gökçe, T. Tombuloğlu, "10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde", s. 136-137; Ayrıca bkz. Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 121.

³⁴⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta*, s. 362; Ayrıca bkz. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 560; Aydın, "Semerkant", s. 483; M. Gökçe, T. Tombuloğlu, "10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde", s. 137; Erol, *Yolumuzu Aydınlatan*-, s. 15.

³⁴⁵ Aydın, "Semerkant", s. 483; M. Gökçe, T. Tombuloğlu, "10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde", s. 138; Ayrıca bkz. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 560-561; Alyılmaz, "Eski Türk Şehirleri ve Semerkant", s. 307; Erol, *Yolumuzu Aydınlatan*-, s. 15-16.

İKİNCİ BÖLÜM

TİMURLULAR DEVRİNDE SEMERKAND

Timurlular devrinde Semerkand şehri ile alâkalı bilgiler vermeden önce, Timurlu Devleti'nin kurucusu ve konumuz açısından da önemli olan Emir Timur'un hayatından kısaca bahsetmemiz yerinde olacaktır.

Emir Timur'un hayatının ilk 20-25 senesine dair pek fazla bilgi yoktur. O, 25 Şaban 736 (9 Nisan 1336) Salı günü, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi'ne göre Sıçan yılında Keş (Şehr-i Sebz=Yeşil Şehir) yakınlarındaki Hoca Ilgar Köyü'nde doğmuş olup, babasının adı Turagay, annesinin adı Tekina Hatun idi.³⁴⁶

Emir Timur'un 761-771 (1360-1370) yılları arasındaki hayatına dair pek bir şey bilinmemekle birlikte, siyasî faaliyetlere giriştiği yıllar bu zaman aralığındadır. Nitekim 1360 yılında Doğu Türkistan'da hüküm süren Tuğluk Timur, Çağatay Hanlığı'nı yeniden canlandırmak için Mâverâünnehir'e geldiğinde diğer beyler kaçarken Emir Timur kalarak bağlılığını bildirdi ve Tuğluk Timur, bu bağlılığı karşılığında Emir Timur'a Keş ve yöresini verdi. Ancak II. Mâverâünnehir seferinde Tuğluk Timur, Mâverâünnehir bölgesinin idaresini oğlu İlyas Hoca'ya, Emir Timur'u da İlyas Hoca'nın emrine verdi. İlyas Hoca'nın maiyetindeki beylerin kışkırtmaları sonucu Emir Timur onun yanından ayrılmak zorunda kaldı ve Kazagan'ın torunu olan Emir Hüseyin'le buluştu. Kayınbiraderi olan Emir Hüseyin'le beraber Belh ve Keş şehirlerini alan Emir Timur, Kazan Halil Han'ın kızı Saray Melik (Mûlk) Hanımla evlendi ve han damadı manasına gelen “*Küreken*” lakabını aldı. Ancak bir müddet sonra Emir Timur, Emir Hüseyin'in kendisini aldatması üzerine Belh şehrine girdi ve Emir Hüseyin'i saf dışı bıraktı. Ardından Semerkand'ı ele geçirip, buradaki hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra, 12 Ramazan 771 (9 Nisan 1370) yılında Semerkand'da tahta geçti.³⁴⁷ Bu tarihten sonra

³⁴⁶ Yezdi, *Zafernâme*, s. 24-25; İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 31-32; Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 409-410; Aka, *Timurlular*, s. 20; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 3; Aka, *Mirza Şahrüh*, s. 5; Aka, *Timurlular - Orta Asya'nın-*, s. 17; İsmail Aka, “Timur”, *DİA*, c. XLI, İstanbul 2012, s. 173; Mustafa Kafalı, “Timur” *İ.A.*, 12/I, MEB Yay., İstanbul 1979, s. 336; Gürsoy Solmaz, “Timur ve Seferleri”, *Türkler*, c. VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 540; Ensar Macit, *Timurlu Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012, s. 2; Ayrıca bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 449; Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, c. II, Türkiye 2008, s. 4; Savaş Eğilmez, Ensar Macit, *Bozkırın Son Fatihi Emir Timur- Tarihi ve Avrupa Diplomasisi-*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2018, s. 20; Marozzi, *Timurlenk*, s. 31-32, 48.

³⁴⁷ Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 411; Solmaz, “Timur ve Seferleri”, s. 540; Macit, *Timurlu Devleti'nin*, s. 2; Ayrıca bkz. Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Yay.,

Moğollar üzerine bir iki başarılı sefer düzenleyen Emir Timur, Duğlat emiri olan Kamerüddin'in Mâverâünnehir topraklarına saldırmasından dolayı, 777 (1375) yılında sefere çıkmış ve Duğlat bölgesini alarak, buranın idaresini Kemarüddin'in oğlu Ömer Şeyh'e vermişti. Aynı tarihlerde Deşt-i Kıpçak bölgesinde hâkimiyet mücadeleleri yaşanmakta idi. Emir Timur bu durumu bir fırsat olarak değerlendirip, 780 (1378) yılında Deşt-i Kıpçak seferine çıkmış ve Toktamış'ı Altın Orda Hanı olarak tahta oturtmuştu.³⁴⁸ Yine bu dönemde İran toprakları parçalanmış bir halde idi. 782 (1380) yılına girildiğinde, Emir Timur bu karışık durumdan yararlanarak bölgeye girmiş ve Kertler, Toga Timurlular ve Serbedâriler'e son vermiştir. Bu seferden beş altı yıl sonra, 788-790 (1386-88) yılları arasında İran toprakları üzerine “*Üç yıllık sefer*” olarak bilinen sefere çıkmış olan Emir Timur, Mâzenderan, Luristan ve Gürcistan üzerinden Azerbaycan'a geldi. Onun bu hareketi, Toktamış Han'ın kendisine karşı cephe almasına neden oldu. Nitekim Toktamış Han, Mâverâünnehir topraklarına saldırmış ve bu durum iki hükümdarın 793 (1391) yılında “*Kunduzca*” mevkiinde karşılaşmasına neden olmuş ve bu savaşta Toktamış Han yenilgiye uğramıştır.³⁴⁹

Emir Timur, 794 (1392) yılında “*Beş yıllık sefer*” olarak adlandırılan sefer ile ilk olarak Muzafferiler'e son verdi. 795 (1393) yılında Bağdad'a kadar ilerlemiş olan Emir Timur, bu coğrafyada bulunan emirlere haberciler göndererek kendisine tabi olmalarını istedi. Ardından Musul, Mardin ve Diyarbakır'ı ele geçirdi. Bu sıralar Toktamış Han'ın yeniden harekete geçtiğini haber alan Emir Timur, yönünü Deşt-i Kıpçak üzerine çevirdi. 797 (1395) yılında ikinci defa bölgeye giren Emir Timur, Moskova'ya kadar ilerleyerek Altın Orda'nın parçalanmasına neden olmuştur.³⁵⁰

Emir Timur 798 (1396) yılında Semerkand'a dönmüş ve burada bir süre vakit geçirdikten sonra, gerçekleştirmeyi düşündüğü Çin seferi için hazineyi güçlendirmek maksadıyla, yönünü Hindistan üzerine çevirmişti. Hind topraklarında ise Delhi merkez olmak üzere Tuğluk Hükümdarı II. Mahmud Han hüküm sürmekte idi. 800 (1398) yılında bölgeye hareket eden Emir Timur, Mahmud Han ile Delhi yakınlarında karşılaşmış ve

İstanbul 2007, s. 30, 32; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 9-10; Alphonse De Lamartine, *Osmanlı Tarihi 1 -Aşiretten Devlete-*, (Çev. Dr. Reşat Uzmen), Bilge Kültür Sanat, İstanbul Şubat 2015, s. 139-140.

³⁴⁸ Macit, *Timurlu Devleti'nin*, s. 2-3.

³⁴⁹ Aka, “Timur”, s. 173; Macit, *Timurlu Devleti'nin*, s. 3.

³⁵⁰ Aka, *Timur ve Devleti*, 17-22; Macit, *Timurlu Devleti'nin*, s. 3-4.

galip gelmişti. Akabinde Hind topraklarında yağmalamalar gerçekleştirilmiş ve elde edilen ganimetlerle birlikte 801 (1399) yılında Semerkand'a dönülmüştü.³⁵¹

Emir Timur, Çin seferine çıkmadan önce arkasında herhangi bir güç bırakmak istemediğinden, 1399 yılında “*Yedi yıllık sefer*” olarak adlandırılan sefer için yönünü batıya çevirdi. İlk olarak Sivas şehrini ele geçirdi. Ardından güneye yönelerek Hama, Humus ve Dımaşk'ı zaptetti. Kışı Karabağ'da geçiren Emir Timur, Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid ile aralarında geçen mektuplaşmalardan bir sonuç çıkmayınca yeniden Anadolu'ya hareket etti. Her iki taraf Zilhicce 804 (Temmuz 1402) yılında Ankara'nın Çubuk Ovası'nda karşılaşmış ve savaşı Emir Timur kazanmıştı. Anadolu'da biraz daha vakit geçiren Emir Timur, bolca ganimet elde ederek Temmuz (Muharrem) veya Ağustos (Safer) 1405 yılında Semerkand'a geri döndü.³⁵²

Emir Timur, Semerkand'a döndükten sonra burada dört beş ay vakit geçirdi. Ardından hayalini kurduğu Çin seferine çıktı. Fakat Otrar mevkiinde aniden hastalandı. Rahatsızlığı artınca hanımlarının ve Emir Şeyh Nureddin ile Emir Şah Melik'in yanında Cihangir oğlu Pir Muhammed'i kendisine veliaht tayin etti. Bundan kısa bir süre sonra, 17 Şaban 807 (18 Şubat 1405) tarihinde 69 yaşında iken vefat etti.³⁵³

2.1. EMİR TİMUR DEVRİNDE SEMERKAND ŞEHİRİ

2.1.1. Emir Timur'un Şehre Getirttiği Sanat ve Zanaat Erbabı

Emir Timur, hükümdarlığı boyunca sadece ülke ve şehirleri fethetmekle kalmayıp (Harita 4-5), bu ülke ve şehirlerden başkenti Semerkand'ın her yönden gelişmesi için bilim adamlarını, sanatkârları ve âlimleri buraya topladı.³⁵⁴

³⁵¹ Macit, *Timurlu Devleti'nin*, s. 4.

³⁵² Aka, “Timur”, s. 174-175; Macit, *Timurlu Devleti'nin*, s. 4-5.

³⁵³ Solmaz, “Timur ve Seferleri”, s. 546; Emir Timur'un ölümü hakkında ayrıca bakınız. Yezdi, *Zafernâme*, s. 446-449; Tacü's-Selmânî, *Tarihnâme*, s. 19-20; İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 364-367; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s. 48; Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 412; Marozzi, *Timurlenk*, s. 422-424; Lamb, *Emir Timur*, s. 318-319; Lamartine, *Osmanlı Tarihi I*, s. 183-185; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 33; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 30-31; Aka, *Timurlular*, s. 48-49; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 48; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 82-83; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 494-495; Manz, *Timurlenk -Bozkırların-*, s. 33, 133, 233; Eğilmez, Macit, *Bozkırın Son Fatih'i*, s. 83; Aka, “Timur”, s. 175. Ermeni müellif Metsopski Toma'ya göre, Timur öldü sanılarak gömülen bir hükümdardı (Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, (Trc. Gürsoy Solmaz), Elips Kitap, Ankara Eylül 2009, s. 27; Toma Metsopski, “Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi”, (Çev. Gürsoy Solmaz), *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11, Erzurum 1999, s. 196). Seyyah Schiltberger ise Timur'un ölümünü daha farklı biçimde anlatmaktadır. Bilgi için bakınız (Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, s. 82-83).

³⁵⁴ Sahibkiran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu, *-Tüzükât- ı Timur (Timur'un Günlüğü)*, (Haz. Kutlukhan Şakirov – Adnan Aslan), (6. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 2018, s. 73; Clavijo, *Timur Devrinde*,

Emir Timur, Tüzakâtı'nda Semerkand şehrinde çeşitli mimari eserler yaptırıp, bağ ve bahçe yapımında yararlanmak adına birçok mühendisi yanında getirttiğini belirtmektedir.³⁵⁵ Nitekim Emir Timur, kendisini imparatorluğunun başkenti Semerkand'ı “Dünyanın merkezi” ve “Cennetin eşiği” yapmaya adayacak; kentin çevresine inşa ettireceği Bağdad, Sultaniye, Şiraz, Kahire ve Şam gibi diğer İslâm metropollerinin adlarını taşıyan yerleşimler ile fethettiği dünyanın, adeta küçük bir mikrokozmosunu oluşturacaktı. Bu yerleşimlerin haricinde, bazıları hanımlar için olmak üzere Dilguşâ, Bağ-ı Şimal, Bağ-ı Nev, Bağ-ı Meydan, Nakş-i Cihan, Çınar Bağ'ı ve Taht-ı Karaca adlarını taşıyan bağ, bahçe ve bunların içlerine de köşkler inşa ettirecekti.³⁵⁶ Emir Timur'un mimari eserlerin yapımını bizzat takip etmesi ve bu iş için şehre topladığı kişileri yönlendirmesi de bu gelişime katkı sağlamıştır.³⁵⁷

“Emir Timur'un ele geçirdiği ülkelerden Semerkand'a götürdüğü sanatkârlar içinde bazı mûsikişinaslar da vardı. İbni Arabşah'ın Timur devri hânendeleri³⁵⁸ arasında saydığı Abdüllatîf Damganlı, Mahmud, Cemâleddin Ahmed Hârizmî ve Abdülkadir b. Gaybî Meragalı olup, bunlar Celâyirli sarayından getirilmişti. Bu dönemde musikide özellikle iki kişinin adından üstat diye söz edilir. Bunlardan biri Endicanlı Yusuf, bir diğeri ise Abdülkadir-i Merâgî'dir.”³⁵⁹

s. 211; Hayrunnisa Alan Akbıyık, “Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları”, *Bilig*, 30, Bolu (yaz) 2004, s. 153; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 85; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 8, 40-41; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 297; Ayrıca bkz. Lamb, *Emir Timur*, s. 231; Marozzi, *Timurlenk*, s. 231; Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 109; Z. Kenan Bilici, “Asya Rönesansı: Timurlu Çağı'nın Mimarlık Mirasını Anlamak”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/2, Ankara 2018, s. 5; M. Gökçe, T. Tombuloğlu, “10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde”, s. 138; Erol, *Yolumuzu Aydınlatan-*, s. 16; Aydın, “Semerkant”, s. 483; Çoruhlu, “Semerkant”, s. 484; Musa Şamil Yüksel, “Arap Kaynaklarında Timur”, *Bilig*, 31, (güz) 2004, s. 101.

³⁵⁵ Sahibkiran, *-Tüzükât- ı Timur*, s. 84.

³⁵⁶ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 441-442; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 116; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 193; Aka, *Timurlular*, s. 134; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 136; Bilici, “Asya Rönesansı”, s. 8; Ayrıca bkz. Akbıyık, “Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları” s. 155; Lamartine, *Osmanlı Tarihi 1*, s. 141; Aka, “Timur Sadece Bir Asker Mi İdi?”, s. 454; Aka, “Timur”, s. 176; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 16; Yüksel, “Arap Kaynaklarında”, s. 102; Marozzi, *Timurlenk*, s. 125-126, 234, 241. Timur devrinde inşa edilen yapılar hakkında son bölümde daha detaylı bilgiler vereceğimizden dolayı, burada bazılarının adlarına kısaca değinmiş olduk.

³⁵⁷ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 203, 206; Çoruhlu, “Semerkant”, s. 484; Ayrıca bkz. Aka, *Mirza Şahruh*, s. 19; Aka, *Timurlular*, s. 38; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 35; Lamb, *Emir Timur*, s. 226, 255; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 40, 43.

³⁵⁸ Bu kelime hakkında bkz. Nuri Özcan, “Hânende”, *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 27.

³⁵⁹ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 140-141; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 214-215; Aka, *Timurlular*, s. 163-164; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 164-165; Aka, “Timur Sadece Bir Asker Mi İdi?”, s. 463-464; Aka, “Timur”, s. 176; İsmail Çiftçioğlu, “Timur'un, Fethettiği Ülkelerden Mâverâünnehir'de Topladığı Bazı Âlimler”, *Ekev Akademi Dergisi*, 12/37, Erzurum (Güz) 2008, s. 12, 14; Ayrıca bkz. Hammer, *Büyük*

Timurlular devri resim sanatının ana merkezi ise Bağdat, Tebriz ve Şîraz idi. Emir Timur, bu yerleri ele geçirdikten sonra buralardaki sanatkârlardan bazılarını Semerkand'a götürmüştü.³⁶⁰

İbni Arabşah, Emir Timur'un Şam şehrini ele geçirdikten sonra oradan, dokumacı, terzi; taş ustası, marangoz; seyis, baytar; miğfer yapımcısı, yay ustası; nakkaş ve şahin eğiticisi gibi birçok sanat ve zanaat erbabını kısacası elinden her türlü iş gelen ne kadar insan varsa toplatıp, Semerkand'a götürttüğünü zikreder.³⁶¹

İspanyol elçi Clavijo, Semerkand'a getirilen bu kimseler için şu ifadelere yer vermiştir: Emir Timur Şam şehrini ele geçirdikten sonra, buradaki dokuyucuları, ipekçileri, ordusu için gerekli silahlarının yapılmasını sağlayabilecek hünerli kişileri, camcıları, porselencileri; Anadolu'dan, mimarlık ve kuyumculuk mesleğinde hüner sahibi olanları ve yine bazı alanlarda ün salmış kişileri Semerkand'a götürdü. Bu kişiler çok değerli ve yetenekli sanatkârlar olup, Semerkand'a getirilen bu insanların sayısı belki de yüz elli bini geçmişti.³⁶²

Yezdi'ye göre, Emir Timur Şam şehrini aldıktan sonra orada bulunan zanaatkârları aileleriyle birlikte Semerkand'a gönderdi. Tabiplerden Mevlânâ Kemaleddin ve Mevlânâ Süleyman da aile efradı ile birlikte gönderilenler arasındaydı.³⁶³

Tebriz alındıktan sonra orada bulunan zanaat sahipleri, sanatçılar, matematikçiler ve bilginler toplanıp doğuya; ele geçirilmiş diğer topraklardan getirilmiş meslektaşlarıyla birlikte Semerkand'a gönderildiler.³⁶⁴ Nitekim Semerkand'a farklı memleketlerden

Osmanlı Tarihi, s. 26; İsmail Aka, "Timurlular", *DİA*, c. XLI, İstanbul 2012, s. 179; Nuri Özcan, "Abdülkâdir-i Merâgî", *DİA*, c. I, İstanbul 1988, s. 242.

³⁶⁰ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 245-247; Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerin*, s. 20; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 139-140; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 213; Aka, *Timurlular*, s. 162; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 163; Aka, "Timur", s. 176; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 25-26; Ayrıca bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 472-473; Aka, "Timur Sâdece Bir Asker Mi İdi?", s. 462.

³⁶¹ Sahibkiran, *-Tüzükât- ı Timur*, s. 84; İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 272; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 35-36; Ayrıca bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 489; Marozzi, *Timurlenk*, s. 231-232; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 52; Lamartine, *Osmanlı Tarihi I*, s. 152.

³⁶² Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 211; Sahibkiran, *-Tüzükât- ı Timur*, s. 84; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 14-15; Ayrıca bkz. Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 21-22; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 124; Aka, *Timurlular*, s. 143-144; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 145; Marozzi, *Timurlenk*, s. 232; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 489; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 257-258; M. Gökçe, T. Tombuloğlu, "10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde", s. 140.

³⁶³ Yezdi, *Zafernâme*, s. 362

³⁶⁴ Marozzi, *Timurlenk*, s. 161; Ensar Macit, *Timurlular Zamanında Azerbaycan*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2017, s. 58; Ayrıca bkz. Eğilmez, Macit, *Bozkırın Son Fatihi*, s. 55-56; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 36.

değişik kültürel özelliklere sahip birçok insan toplanmıştı. Bu ise Semerkand'ı dünyanın en kozmopolit şehri yapmıştı.³⁶⁵

Emir Timur, en ünlü beyinleri etrafında toplamaktan hoşlanan bir hükümdardı. Bu yüzden, savaş sonrası bir şehir yağma edilip harap bir hale getirileceği zaman pek az kişiye merhamet edilirdi. Bunlardan özellikle müslüman din adamları, âlimler, şeyhler, dervişler; edebiyatçılar; mimarlar, minyatür ve taş ustaları gibi her daldan işinin ehli zanaatkârlar daima esirgenirdi.³⁶⁶ Bu duruma bir örnek Hind seferi sırasında Delhi'de yaşanmıştır. Zira bu şehir fethedilip yağmalanmaya başlanılmadan önce, Emir Timur Hintliler arasında bir hayli fazla zanaat erbabı olduğunu öğrendiği zaman askerlerine, bilhassa taş ustalarına dokunulmamasını emretti³⁶⁷ ve bu kimselerin canları bağışlandı ve sefer dönüşünde taş ve inşaat ustaları ile elmastıraşlar Semerkand'a götürüldü.³⁶⁸

Emir Timur'un Bağdad şehrinin fethinden sonra orada bulunan âlimlerin, din büyüklerinin ve daha birçok bilginin hayatını bağışlaması da buna örnek olarak verilebilir.³⁶⁹ Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Emir Timur, mesleği ne olursa olsun her tür sanat erbabına, eğer faziletli ve şeref sahibi ise son derece saygı gösterirdi.³⁷⁰ Ayrıca devlet adamlarına, hünerli kişilere önemli görevler verilmesini emrederdi.³⁷¹

2.1.2. Emir Timur Tarafından Semerkand'a Getirilen Din Adamları

Emir Timur'un Semerkand'a getirttiği bu kimseler arasında din adamları önemli bir yer tutmaktaydı. Zirâ Emir Timur'un din adamlarına olan saygısı ve sevgisi henüz gençlik yıllarında başlamıştı. Arap tarihçisi İbni Arabşah'a göre, Keş şehrinde Şemseddin el-Fahurî adında, din ve dünya işleriyle alâkalı derdi olanların gidip, kendisinden dua etmesini istedikleri bir şeyh vardı. Emir Timur, pamuklu bir elbiseden başka bir şeyinin olmadığı yoksulluk çektiği günlerden birinde bu elbiseyi satıp parasıyla da bir keçi almış ve şeyhi ziyarete gitmiş, hediye olarak aldığı keçinin boynuna bağladığı ipin diğer ucunu da kendi boynuna bağlayarak şeyhin huzuruna çıkmıştı. O sırada müridleri ile beraber

³⁶⁵ Marozzi, *Timurlenk*, s. 232; Lamb, *Emir Timur*, 232.

³⁶⁶ Marozzi, *Timurlenk*, s. 109; Lamartine, *Osmanlı Tarihi I*, s. 143, 150, 152; Ayrıca bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 475; Lamb, *Emir Timur*, s. 192.

³⁶⁷ Yezdi, *Zafernâme*, s. 305-306; Ayrıca bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 486.

³⁶⁸ Marozzi, *Timurlenk*, s. 232, 293; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 34; Lamartine, *Osmanlı Tarihi I*, s. 147; Ayrıca bkz. Lamb, *Emir Timur*, s. 251; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 297.

³⁶⁹ Marozzi, *Timurlenk*, s. 333-334; Lamartine, *Osmanlı Tarihi I*, s. 153.

³⁷⁰ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 430.

³⁷¹ Sahibkiran, *-Tüzükât- ı Timur*, s. 85-86.

zikır halinde olan şeyhi zikir bitene kadar ayakta beklemişti. Zikir bittiğinde şeyhin elini öperek diz çökmüş ve ondan ileriye dönük siyasi arzuları için kendisine dua etmesini istemiştir. Şeyh Şemseddin Fahirî de onun bu isteğini kırmayarak dua etmiştir. Arabşah, bu dua sayesinde Timur'un bahtının açıldığını zikretmektedir.³⁷² Bu örnekte de görüldüğü üzere Emir Timur, din büyüklerine kol kanat gerip, çevresinden böyle kimseleri hiç eksik etmezdi. Âlimlere son derece saygı gösterir, onları diğer insanlara nazaran önde tutar ve onlara mertebelerine uygun olarak muamele ederdi.³⁷³

Din adamlarına karşı sevgi ve saygı ile yaklaşan bu büyük hükümdarın Semerkand'a toplamış olduğu din adamları özenle seçilmiş kimselerdi.³⁷⁴ Emir Timur, Tüzakâtın'da Peygamber evlâdı seyyid, âlim, şeyh; hadis, fıkıh ve tefsir gibi konularda bilgin kişileri, kısacası birçok din adamını Semerkand'a getirdiğini ve onlara saygıda kusur etmediğini dile getirmektedir. Ayrıca bu kişileri kendisine yakın tutup her fırsatta onlarla sohbetler ettiğini ve onlardan ileride düzenleyeceği seferlerin başarıyla sonuçlanması için kendisine dua etmelerini istediğini belirtmektedir.³⁷⁵ Daha önceden de belirttiğimiz üzere, Emir Timur'un fethettiği ülke ve şehirlerdeki âlim ve sanatkârları toplayıp Semerkand'a götürerek ilim ve sanatlarını orada icra etmeleri için kendilerine her türlü imkânı sağlamış olması, kendisinin din adamlarına verdiği değerin bir göstergesidir.³⁷⁶

Emir Timur'un, fetihler sırasında zor kullanmadan temasa geçilen veya esir edilen ulemâyı, Semerkand'a götürmesi duruma göre farklılıklar gösteriyordu. O, başşehrine götürmeyi düşündüğü âlimleri çoğu zaman huzuruna kabul ederek bizzat görüşüyor ve onlara ülkesine gelip gelmeme konusundaki fikirlerini soruyordu. Bu sert mizaçlı hükümdarın ne yapacağını kestiremeyen din adamları, kimi zaman gönüllü olarak kimi zaman da istemeyerek Semerkand'a gitmeyi kabul ediyordu.³⁷⁷ Şehre getirilen veya davet

³⁷² İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 34-35; Ayrıca bkz. Musa Şamil Yüksel, "Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/1, Temmuz 2008, s. 241.

³⁷³ Yezdî, *Zafernâme*, s. 473; Ayrıca bkz. Manz, *Timurlenk -Bozkırların-*, s. 41; Marozzi, *Timurlenk*, s. 108-109.

³⁷⁴ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 85.

³⁷⁵ Sahibkiran, *-Tüzükât- ı Timur*, s. 73, 82, 116; Ayrıca bkz. Yüksel, "Arap Kaynaklarına Göre", s. 240-241.

³⁷⁶ Yüksel, "Arap Kaynaklarında", s. 105.

³⁷⁷ Çiftçioğlu, "Timur'un, Fethettiği Ülkelerden", s. 312; Marozzi, *Timurlenk*, s. 109.

edilen din adamlarından özellikle üçü, tüm İslâm âleminde tanınıp kabul görmüş ve Timurlu dinî hayatında önemli rol oynamışlardır.³⁷⁸

Semer kand'a gelen âlimlerden ilki felsefe, kelâm, tefsir, tasavvuf, belâgat ve mantık gibi ilimlerde tanınan ve günümüze kadar eserlerinin birçoğu medreselerde okutulan; dönemin en büyük âlimlerinden biri olan Saadettin b. et-Teftâzânî (722/1322-792/1390)'dır.³⁷⁹ Emir Timur, 781/1379 yılında Harezm'i ele geçirdiği sırada Teftâzânî de burada idi. Serahs yöneticisi Melik Muhammed'in isteği üzerine Emir Timur, Teftâzânî'nin ilk önce Serahs'a gitmesine izin verdi.³⁸⁰ Harezm'in fethinden sonra Semer kand'a dönen Emir Timur, şehre girdikten sonra kendisini tebrik etmeye gelen din büyüklerinin: *"Timur hazretleri Harezm'i fethetti, ama bu fethin asıl hâsılâtını Melik Muhammed Serahsi aldı."* demeleri üzerine, onlara bunun ne demek olduğunu sordu ve Teftâzânî'nin büyük bir âlim olduğu cevabını aldı. Bunun üzerine Emir Timur, haberci göndererek Teftâzânî'yi Semer kand'a davet etti ancak Teftâzânî, Hac yolunda olduğu bahanesi ile bu daveti kibarca reddetti.³⁸¹ Bu defa Emir Timur, *"Teftâzânî'yi överek, onun gibi büyük bir âlimin mutlaka Semer kand'a gelmesi gerektiğini bildiren"* bir mektupla, ikinci bir haberci göndererek Teftâzânî'yi şehre davet etti. Emir'in kendisini ısrarla Semer kand'a davet eden bu ikinci mektubunun ardından, yanında ailesi olduğu halde Hac yolculuğuna çıkmış olan Teftâzânî, Merv'e ulaşmış olmasına rağmen yolunu Semer kand'a çevirmek zorunda kaldı. Diğer birçok din adamı gibi Semer kand'a gelmek zorunda kalan bu büyük âlim, Emir Timur tarafından saygı ile karşılandı.³⁸² Emir Timur, bundan sonra çalışmalarını ölünceye kadar Semer kand'da sürdürmek durumunda kalan Taftâzânî'ye, her türlü imkânı sağlamış, kendisine saygı ve hürmette kusur etmemiştir. Ayrıca, Taftâzânî'yi Semer kand'da toplamış olduğu âlimlerin başı olarak kabul etmiştir. Emir Timur'un Taftâzânî'ye gösterdiği saygı, sohbet meclislerinde ona kendi yanında yer

³⁷⁸ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 85.

³⁷⁹ Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA*, c. XL, İstanbul 2011, s. 299-307; C. A. Storey, "Teftâzânî", *İ.A.*, 12/1, MEB Yay., İstanbul 1979, s. 118-121; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 85; Ayrıca bkz. Çiftçiöğlü, "Timur'un, Fethettiği Ülkelerden", s. 316; Marozzi, *Timurlenk*, s. 109.

³⁸⁰ Handmir, *Habibü's-Siyer*, c. III, (Yay. Muhammed Debir Siyâkî), Tahran 1333, s. 544-545; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 85.

³⁸¹ Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, s. 545; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 85-86.

³⁸² Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, s. 545; Storey, "Teftâzânî", s. 118; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 85-86; Ayrıca bkz. Çiftçiöğlü, "Timur'un, Fethettiği Ülkelerden", s. 312, 316.

vermesinden ve sohbetlerin sonunda ona evine kadar bizzat eşlik etmesinden anlaşılmaktadır.³⁸³

Semerkind'a getirilen ikinci büyük âlim, Seyyid Şerif Cürcanî (741/1340-816/1413)'dir.³⁸⁴ Cürcanî dini ilimlerde büyük bir yetkinliğe sahipti ve Taftâzânî gibi, tefsir, hadis, felsefe, kelâm, tasavvuf, belâgat, mantık, hey'et, hendese ve Arap dili gibi birçok ilim dalında tanınmış ve yüzlerce eser kaleme almıştır. Bu eserlerinin birçoğu ise günümüze kadar medreselerde okutulmuştur.³⁸⁵ Cürcanî, 790/1388 yılında Şiraz'ın fethinden sonra, diğer âlim ve sanatkârlar ile birlikte Emir Timur tarafından Semerkand'a götürülmüştür.³⁸⁶ Şiraz ele geçirildiğinde ordudaki önemli beylerden birisi Emir'in yanına gelerek, kendisine Cürcanî'nin ilim yönünden son derece meşhur bir âlim olduğunu anlattı. Emir Timur ise Cürcanî ile tanışınca onun anlatılardan daha üstün bir âlim olduğunu görmüş ve başşehri Semerkand'daki diğer ilim erbabının da onun gibi büyük bir âlimden faydalanması için kendisini Semerkand'a davet etmiştir. Emir Timur'un din adamlarına karşı olan tutumunu bilen Cürcanî ise bu daveti reddedemeyerek Semerkand'a gitmek durumunda kaldı.³⁸⁷ Cürcanî, Semerkand'a geldikten sonra dönemin bir diğer büyük âlimi Taftâzânî ile sohbet meclisinde gerçekleştirilen münakaşâda galip gelerek rüşdünü birkez daha ispat etmişti. Bu olay, şöhretini iyice arttırmış ve Emir Timur'un meclisinde de kendisine en üstün âlim olma payesini³⁸⁸ kazandırmıştı. Cürcanî'nin bu üstünlüğü, kendisine Semerkand'da on sekiz yıl kadar baş müderrislik yaparak birçok öğrenci yetiştirme ve birçok eser yazma fırsatı vermişti.³⁸⁹ Ayrıca Cürcanî'nin hem seyyid hem de şerif olması, kendisinin Emir Timur'un nezdinde daha üstün tutulmasını sağlıyordu. Hatta Emir Timur'un Taftâzânî ile Cürcanî hakkında şöyle dediği ifade edilmektedir: *"Bu iki âlimin, fazilet ve irfanda eşit olduğunu kabul etsek bile, el-Cürcanî'nin nesep üstünlüğü vardır. Yani o hem seyyid hem*

³⁸³ Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, s. 545; Özen, "Teftâzânî", s. 300; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 86; Ayrıca bkz. Çiftçiöğlü, "Timur'un, Fethettiği Ülkelerden", s. 316.

³⁸⁴ Cürcanî'nin, hayatı ve eserleri hakkında ayrıca bakınız. Sadreddin Gümüş, "Cürcanî, Seyyid Şerîf", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 134-136.

³⁸⁵ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 86; Gümüş, "Cürcanî, Seyyid Şerîf", s. 135-136; Ayrıca bkz. Marozzi, *Timurlenk*, s. 109.

³⁸⁶ Yezdî, *Zafernâme*, s. 166; Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, s. 547; Gümüş, "Cürcanî, Seyyid Şerîf", s. 135; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 86; Ayrıca bkz. Marozzi, *Timurlenk*, s. 109.

³⁸⁷ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 86-87; Ayrıca bkz. Çiftçiöğlü, "Timur'un, Fethettiği Ülkelerden", s. 312, 317.

³⁸⁸ Pâye: ilim mensuplarına verilen, unvan veya rütbe ile ilgili kavramdır. Bu kelime hakkında ayrıca bakınız. Fahri Unan, "Pâye", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2007, s. 193-194.

³⁸⁹ Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, s. 547; Gümüş, "Cürcanî, Seyyid Şerîf", s. 135; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 87; Ayrıca bkz. Çiftçiöğlü, "Timur'un, Fethettiği Ülkelerden", s. 316-317.

şeriftir, et-Taftâzânî ise bizim gibidir.”³⁹⁰ Cürcânî, Emir Timur’un ölümünden sonra tekrar Şiraz’a dönerek çalışmalarını burada sürdürmüş ve 816/1413 yılında ise vefat etmiştir.³⁹¹

Semerkind’ a getirilen büyük âlimlerden üçüncü ise, doksana yakın eser yazmış olan dönemin meşhur hadis ve kıraat âlimi Şemseddin Muhammed el-Cezerî (751/1350-832/1429)’ dir.³⁹² Emir Timur, Ankara Savaşı’ na müteakip yürütölmekte olan keşif seferleri sonrası tanıştığı Cezerî’ yi, beraberinde Semerkand’ a götürmüştür.³⁹³ Cezerî de bahsettiğimiz diğer iki âlim gibi kısa zamanda ilmi ve fazileti ile Emir’ in teveccühünü kazanmış olmalı ki, Emir Timur yedi yıllık sefer dönüşünde Semerkand’ da Kânigil düzlüklerinde torunlarının düğünü şerefine düzenlenen toylardan birinde, nikâh hutbesini okuma görevini kendisine vermişti.³⁹⁴ Emir Timur’ un saygıda kusur etmediği Cezerî, Keş şehrinde inşa ettirilen medresede görevlendirilmiş ve kendisine değer veren bu büyük hükümdarın ölümüne kadar burada müderrislik yapmıştır. Emir Timur’ un ölümünden kısa bir süre sonra, 808/1405 yılında Semerkand’ dan ayrılan Cezerî, bir süreliğine Buhârâ, Herat, Yezd ve İsfahan’ da dersler verdi ve 809/1406 yılında Şiraz’ a geldi. Burada Pir Muhammed Mirza tarafından alıkonuldu ve başka bir yere gitmesine izin verilmedi. Şiraz’ daki ilk yıllarında kıraat dersleri veren ve daha sonra kadılık görevine getirilen Cezerî, burayı pek sevmemesine rağmen ilerleyen yıllarda şehre alıştı ve burada bir Dar’ ul-Kur’ an³⁹⁵ bile yaptırdı. 827/1424 yılında Suriye ve Mısır üzerinden kutsal topraklara giderek hac vazifesini ifâ etti ve ardından Yemen’ e geçti. Ertesi yıl tekrar hac

³⁹⁰ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 87; Çiftçioğlu, “Timur’ un, Fethettiği Ülkelerden”, s. 317.

³⁹¹ Handmir, *Habibü’ s-Siyer*, III, s. 547; Gümüş, “Cürcânî, Seyyid Şerîf”, s. 135; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 87; Ayrıca bkz. Çiftçioğlu, “Timur’ un, Fethettiği Ülkelerden”, s. 313, 317.

³⁹² Cezerî’ nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bakınız. Tayyar Altıkulaç, “İbnü’ l-Cezerî”, *DİA*, c. XX, İstanbul 1999, s. 551-557; M. Ben Cheneb, “İbnül Cezerî” *İ.A.*, 5/2, MEB Yay., İstanbul 1987, s. 850-851; Ayrıca bkz. Çiftçioğlu, “Timur’ un, Fethettiği Ülkelerden”, s. 314.

³⁹³ Handmir, *Habibü’ s-Siyer*, III, s. 547; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 76-77; Lamartine, *Osmanlı Tarihi 1*, s. 164; Altıkulaç, “İbnü’ l-Cezerî”, s. 552; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 87; Ayrıca bkz. Çiftçioğlu, “Timur’ un, Fethettiği Ülkelerden”, s. 315; Marozzi, *Timurlenk*, s. 109. Cezerî, Emir Timur’ un askerleri tarafından Seyyid Muhammed Buharî ve Molla Şemseddin Fenarî ile birlikte Bursa civarında yakalanmış ve Kütahya’ da Emir Timur’ un huzuruna çıkarılmıştır (Yezdî, *Zafernâme*, s. 396, 398; Ca’ ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s. 32; Çiftçioğlu, “Timur’ un, Fethettiği Ülkelerden”, s. 315; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 29; Ayrıca bkz. Aka, *Mirza Şahruh*, s. 28; Aka, *Timurlular*, s. 44-45; Aka, *Timurlular - Orta Asya’ nın-*, s. 46).

³⁹⁴ Yezdî, *Zafernâme*, s. 438; Handmir, *Habibü’ s-Siyer*, III, s. 548; Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 200; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 87; Ayrıca bkz. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 31; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 28; Aka, *Timurlular*, s. 47; Aka, *Timurlular -Orta Asya’ nın-*, s. 46; Marozzi, *Timurlenk*, s. 412; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 77.

³⁹⁵ Kur’ ân-ı Kerîm’ in ezberletilip, kıraat üzerine okutulmasına yönelik derslerin verildiği eğitim kurumudur. Bu bilgi ve daha fazlası için bakınız. Nebi Bozkurt, “Dârülkurrâ”, *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 543-545.

ziyaretini yerine getirerek Mısır ve Şam üzerinden 829/1426 yılında Şiraz'a döndü ve 832/1429 yılında burada vefat etti.³⁹⁶

Emir Timur tarafından Semerkand'a getirilen bu üç âlim gibi daha birçok kimseyi sayabiliriz. Ayrıca yolculuklar sırasında ölen ve Semerkand'a ulaşamayan âlimler de olmuştur. Meselâ Suriye'den gelirken Zap Suyu'nda boğulan Kadı Sadreddin el-Münavî bu âlimlerden biridir.³⁹⁷

Emir Timur, fetihleri sırasında karşılaştığı bu din büyüklerini, sahip oldukları ilmi mertebelerine bakarak Semerkand'a götürürken, bazı din adamlarına da saygısından dolayı dokunmazdı. Örneğin Suriye seferi dönüşü birçok din adamını yanına alıp götürürken, Halep şehrinde topladığı tartışma meclisinde sormuş olduğu sorulara verdiği cevaplarla kendisinin takdirini kazanan Kadı İbn Şihne'ye: *“Benim yanımda senin gibi birçok âlim var, fakat bu bölge Mekke'nin kapısı sayıldığı halde burada senin gibisi yok. Bu yüzden burada kalmanı istiyorum.”* diyerek onu Suriye'de bırakmıştır.³⁹⁸

Emir Timur'un, başkentine götürmekten vazgeçtiği bir diğer kişi de ünlü bir âlim, filozof, sosyolog ve aynı zamanda tarihçi olan İbn Haldûn'dur.³⁹⁹ Din adamlarına ve tarih ile uğraşan kimselere değer vermesi ile bilinen Emir Timur, yedi senelik seferi sırasında Şam (Dımaşk) şehrinde tanıştığı ve kendisiyle gerek tarih gerekse hilafet meselesi gibi dinî konularda sohbetler yapma fırsatı bulduğu İbn Haldûn'a saygı ve hürmette kusur etmemiştir. Nitekim Emir Timur, böylesine bilgi sahibi olan bir âlimle tanıştıktan sonra, ilerleyen günlerdeki görüşmelerde saygısından dolayı onu ayağa kalkarak karşılamaya başlamış, meclisindeki çeşitli toplantılara dâhil etmiş ve tüm isteklerinin emir telakki edilip yerine getirilmesini sağlamıştır. Bu arada İbn Haldûn'un memleketine ve ailesinin yanına dönmek istediğini anlayan Emir Timur, *“Sen ailene ve halkına dönmelisin”* demek suretiyle bu büyük âlimi, kendisi Dımaşk'tan ayrılmadan önce Mısır'a gönderdi.⁴⁰⁰

³⁹⁶ Handmir, *Habibü's-Siyer*, III, s. 548; Altıkulaç, “İbnü'l-Cezerî”, s. 552-553; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 87-88; Ayrıca bkz. Çiftçioğlu, “Timur'un, Fethettiği Ülkelerden”, s. 313, 315.

³⁹⁷ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 270-271; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 88.

³⁹⁸ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 88-89.

³⁹⁹ İbn Haldûn hakkında bakınız. Süleyman Uludağ, “İbn Haldûn”, *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, 538-543.

⁴⁰⁰ Şâmî, *Zafername*, s. 277; İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 244-245, 427-430; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 89; Ayrıca bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 51; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 488; Uludağ, “İbn Haldûn”, s. 540-541; Çiftçioğlu, “Timur'un, Fethettiği Ülkelerden”, s. 312-313. İbn Haldûn'un, Emir Timur ile olan görüşmesi, aralarında geçen sohbetler ve sonrasında Kâhire'ye dönmesi hakkında daha fazla bilgi için bakınız (Marozzi, *Timurlenk*, s. 321-325).

Semer kand'a götürülen ya da memleketlerinde kalmalarına izin verilen bu âlimlerin yanında, seferler sırasında Timurlu ordusunun yağma faaliyetlerinde bulunduğunu ve birçok din adamının da yakalanarak Semer kand'a götürüldüğünü bilen bazı din adamları ise, yakalanmaktan korktukları için başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. Bunlardan İbnü'l-Âkulî (ö. 796/1394), Emir Timur'un Bağdad'ı işgali sırasında Sultan Ahmed Celâyir⁴⁰¹ ile buradan ayrılmak durumunda kaldı. Bağdad'da malları yağmalanan ve ailesi esir edilen İbnü'l-Âkulî, bir süre Şam ve Kahire'de ikamet etmiş, daha sonra Ahmed Celâyir ile birlikte tekrar Bağdat'a dönmüştü. Hanbeli fakihî İbnü'l-Lehhâm (ö. 804/1401) da, Emir Timur'un Halep'i işgali sırasında şehirden kaçan ulemadan idi. Zira İbnü'l-Lehhâm Halep'den Kahire'ye gitmek zorunda kaldı ve burada vefat etti. Yine Şafii fakihlerinden İbnü'n-Nehhâs ed-Dımaşkî (ö. 814/1411) de, Timur'un Şam'ı işgali sırasında Mısır'a göç edenlerdendi (1401).⁴⁰²

2.1.3. Semer kand'daki Sohbet Meclislerinde Yapılan İlmî Münazara ve Münakaşalar

Emir Timur'un din adamları ile olan ilişkisi sadece kendilerini himaye etmekten ibaret değildi. Nitekim Semer kand'daki sohbet meclislerinde bu kimselerle bir araya gelen Emir Timur, meclislerde gerçekleştirilen ve bazen âlimler arasında cereyan eden ilmî tartışma ve münazaraları izler, bazen de bizzat kendisi âlimlerle ilmî tartışmalarda ve sohbetlerde bulunurdu. Bazı tarihçiler, Timurlu hükümdarının bu âdetini, “*Timur, çoğunlukla memleket işlerinden boşaldığı zaman, yani emirler ve vezirlerle önemli meseleleri konuşup, kararlar aldıktan ve onlara gerekli talimatları verdikten sonra, şerif bahislerde bulunmak, şeriat meselelerini ortaya koymak, bilimin inceliklerinden bahsetmek ve ilmî tartışmalarda bulunmak üzere etraftaki fazilet sahibi kimseleri ve önde gelen âlimleri toplardı.*” şeklinde dile getirmişlerdir.⁴⁰³

Hayatı boyunca uzun ve önemli seferlerde bulunan Emir Timur'un, yıllarca süren seferleri sonrası bile başkent Semer kand'a döner dönmez, hiç vakit kaybetmeden

⁴⁰¹ Celâyirli Hükümdarı Ahmed Celâyir hakkında bilgi için bkz. Faruk Sümer, “Ahmed Celâyir”, *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 53-54.

⁴⁰² Çiftçioğlu, “Timur'un, Fethettiği Ülkelerden”, s. 313.

⁴⁰³ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 89. Daha öncesinde de belirttiğimiz üzere Emir Timur, Tüzakâtı'nda bu âlimler ve çeşitli ilim erbabı ile sohbet meclislerinde bulunduğunu belirtmektedir (Sahibkiran, *-Tüzükât- ı Timur*, s. 73, 82, 84, 116).

âlimlerle bir araya gelerek bu sohbetlere devam etmiş olması da kendisinin bu konuda ne kadar hassas olduğunu göstermektedir.⁴⁰⁴

Emir Timur'un sohbet meclislerinde gerçekleşen en önemli ilmî münazara ve münakaşalardan biri, kendisinin Semerkand'a getirttiği ve himayesine aldığı iki önemli isim olan ve devrin önde gelen diğer din adamlarınca ilimde "*Hüccet*"⁴⁰⁵ olarak kabul edilen Taftâzânî ile Seyyid Şerif Cürcânî arasında gerçekleşendir.⁴⁰⁶

Felsefe, kelâm, tasavvuf gibi ilim dallarında rüşdünü ispat ederek dönemin en büyük âlimi olarak kabul gören, ancak yaşlanmış ve dilinde kekemelik olan Taftâzânî ile yine bu ilimlerde en az onun kadar bilgi sahibi olan genç rakibi Cürcânî arasında Emir Timur'un bizzat iştirak ettiği ve huzurunda gerçekleşen ilk münazaranın konusu, "*intikam iradesi mi gazaba sebep olur, yoksa gazap mı intikam iradesine sebep olur?*" idi. Taftâzânî, bu ilk görüşü savunurken; Cürcânî ise, ikincisini savunmuştur. Nitekim Cürcânî bu münazarada öne sürdüğü tüm fikirlerin doğruluğunu ispat ederek galip geldi.⁴⁰⁷

Emir Timur'un huzurunda, "*istiare-i tebeiyye ile istiare-i temsiliyyenin ictimai*" hususunda gerçekleştirilen ikinci münazarada konu olarak dönemin önemli tefsir âlimlerinden Zemahşerî'nin, Bakara Suresi'nin beşinci ayetine yapmış olduğu yorumu ele alındı. Zemahşerî, ayeti şu şekilde yorumlamaktadır: "*Ayetteki "Alâ" harfinin ifade ettiği istilahın manası, onların hidayette temekkün etmeleri, onun üzerinde karar kılmaları ve hidayete sarılmalarının temsilidir. Onların bu hali, bir bineğe yükselen ve binen kimsenin haline teşbih edilmiştir.*" Cürcânî münazara konusu ile alâkalı olarak teşbihin sadece *istiarei tebeiyye* olduğunu öne sürerken; Taftâzânî ise, ayette *istiare-i tebeiyye-i temsiliyye*'nin olduğunu savunmuştur. Taftâzânî'nin bu görüşünün ardından Cürcânî ise, *istiare-i temsiliyye* ile ictimainin mümkün olamayacağını belirtmiştir. Taftâzânî ile ondan yaşça daha küçük olan Cürcânî arasında gerçekleşen bu münazara günlerce sürmüştü. Fakat Taftâzânî bu tartışmada mağlup olacağını anlamış ve kendisinin âlimler arasında

⁴⁰⁴ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 90. Emir Timur, Semerkand'a getirttiği hadis ve tefsir âlimleri başta olmak üzere, diğer birçok bilginle sohbetler edip onlardan kendisine; Peygamberler ve Evliyalar hakkında kıssalar anlatmalarını, ayrıca sefere çıkmadan önce de diğer memleketlerin ahvali hakkında bilgi vermelerini isterdi (Sahibkiran, *-Tüzükât- ı Timur*, s. 84).

⁴⁰⁵ Hüccet hakkında geniş bilgi için bakınız. Mustafa Oğuz, Ahmet Akgündüz, "Hüccet", *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 446-450.

⁴⁰⁶ Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", s. 135; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 90.

⁴⁰⁷ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 90; Ayrıca bkz. Çiftçioğlu, "Timur'un, Fethettiği Ülkelerden", s. 316-317.

kabul görmüş birçok eseri olduğunu ileri sürerek, bunu kendi lehine bir üstünlük vasfı olarak kullanmak istemişti. Cürcanî ise, eserlerinin diğer âlimlerce kabul görmesinin buna delil olamayacağını, ayrıca bu eserlere de itirazlar ve tenkitler yazdığını ifade etti. Bu sırada mecliste bulunan ve Taftâzânî'yi destekleyen âlimlerin bazıları, kendisine yardım etmek maksadıyla bazı deliller ileri sürdüler, fakat Cürcânî bu delilleri de çürütürken onları da susturdu. İkinci kez galip geleceğini anlayan Cürcânî ise, Taftâzânî'ye ait bazı eserleri meclise getirerek ulemanın nezdinde onları da tenkit etti. Nitekim Cürcânî, kendi görüşünü ispat ederken, hakem de onun görüşünü tercih ederek kendisini galip ilan etti.⁴⁰⁸ Taftâzânî bu olaya çok üzülmüş ve ilmi çalışmalarını bırakarak üzüntüsünden kısa süre içerisinde vefat etmiştir.

Semerikand meclislerinde gerçekleşmiş olan bu önemli tartışmanın yankıları İslâm dünyasında uzun süre devam etmişti. Nitekim âlimlerin bir kısmı Taftâzânî, bir kısmı ise Cürcânî taraftarı olarak ikiye ayrılmış ve bu iki âlimden birinin taraftarı olmak, büyük âlimlerin başlıca hususiyetlerinden birisi sayılmıştır. Bu iki âlimden ders alanlar, diğer âlimlere karşı bununla övünürken, daha sonra gelenler ise onların öğrencilerinden ders almakla iftihar etmişlerdi. Böyle önemli iki âlim arasında gerçekleşen bu tartışma, asırlar boyunca diğer âlimler arasında da münakaşa konusu oldu.⁴⁰⁹

Bizim için burada önemli olan husus, dönemin iki büyük âliminin, diğer birçok din adamı ile birlikte, Emir Timur tarafından ilmî çalışmalarını kendi himayesi altında sürdürmeleri için Semerikand'a getirilmesi, kendilerine önemli görevler verilmesi ve sohbet meclisinde bu şekilde ilmî tartışma ve münazaraların gerçekleştirilmesidir. Şunu da belirtmemiz gerekir ki, Emir Timur'un âlimlere saygıda kusur etmeyen bir hükümdar olmasının yanında, bazı din adamlarını sürgüne yolladığı, bazılarını ise idam ettirmek suretiyle cezalandırdığı da bilinmektedir. Emir Timur'un bu din adamlarına karşı böylesine ağır cezalar vermesinin arkasında kesinlikle şahsi nedenler yoktu. Zira bu kimseler, ya şeriat kurallarıyla uyuşmayan fikirler öne sürmüşler ya da vermiş oldukları vaazlarda hadlerini aşarak kendilerinin, peygamber veya mehdi olduklarını iddia

⁴⁰⁸ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 90-91; Ayrıca bkz. Çiftçioğlu, "Timur'un, Fethettiği Ülkelerden", s. 316-317.

⁴⁰⁹ Çiftçioğlu, "Timur'un, Fethettiği Ülkelerden", s. 319.

etmişlerdir. Emir Timur'un, bu din adamları hakkında vermiş olduğu hükümlerin arkasında işte bu ve buna benzer nedenler vardı.⁴¹⁰

Emir Timur'un buyruğu ile Herat'tan Semerkand'a getirilip gözlerine mil çektirilen ve 808/1405 yılında Herat'ta ölen Heratlı meşhur vaiz Mevlânâ Mahmud el-Hellâc'ı bu duruma örnek olarak verebiliriz. Bir Timurlu tarihçisi olan Fasîh Hâfî'nin⁴¹¹ anlattığına göre, Herat'ın meşhur vaizlerinden biri olan ve çok güzel vaaz veren Mahmud el-Hellâc, verdiği vaazların birinde haddini çok fazla aştığı için Emir Timur'un emri ile Semerkand'a göç ettirilerek vaaz vermesi yasaklanmıştır. Bir müddet sonra gözleri kör olmuş ve bunun üzerine, bir daha vaaz vermemesi şartı ile Semerkand'dan ayrılmasına izin verilmiştir.⁴¹² Hellâc'ın, vaazında tam olarak ne dediği detaylı olarak belirtilmemiştir, ancak kaynaktaki “*haddini çok fazla aştı*” ifadesine yer verilen Mahmud el-Hellâc, büyük ihtimalle ya Herat ulemasını rahatsız edecek şekilde şariat ile uyuşmayan ifadeler kullandı ya da Emir Timur'u kâfirlikle itham eden sözler sarf etti. Bundan dolayı bu zat, Semerkand'a getirilmiş ve böyle bir durumun yaşanmaması adına vaaz vermesi yasaklanarak kontrol altına alınmıştır.

Emir Timur tarafından takibat altına alınan tek şahıs Mevlânâ Mahmud değildir. Zira Timur zamanında Semerkand'dan uzaklaştırılan daha birçok din adamı vardı.⁴¹³

2.1.4. Elçi Kabulü ve Ağırlanması

Elçi (ilçi) kelimesi “*Halk, ülke, devlet*” anlamına gelen Türkçe el (il) isim kökünden türetilmiş, bu şekliyle ve özel isim olarak ilk kez Uygur metinlerinde rastlanılmış olan kelime, “*Haberci, peygamber*” mânasına da gelmektedir. Bu bağlamda Arapça karşılığı da resul olan kelime “*Sefir*” kelimesiyle de bütünleşmiştir.⁴¹⁴

Tarihi İlk Çağ'a kadar uzanan elçilik müessesesi zamanla sağlam bir gelenek ve hukukî bir özellik kazanmıştı. Bu özellik, “*elçiye zeval olmaz*” Türk atasözüyle veciz biçimde ifade edildiği gibi “*milletlerarası imtiyazlara ve dokunulmazlığa sahip olmak*”

⁴¹⁰ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 92, 94-95.

⁴¹¹ Timurlu dönemi devlet adamı ve tarihçisidir. Bu bilgi ve daha fazlası için bakınız. Rıza Kurtuluş, “Fasîh-i Hâfî”, *DİA*, c. XII, İstanbul 1995, s. 214-215.

⁴¹² Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 95.

⁴¹³ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 95-96.

⁴¹⁴ Mehmet İpşirli, “Elçi”, *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, s. 3; Kazım Paydaş, “Emir Timur Döneminde Elçilik Teatisi”, *GEFAD*, 29, Ankara Temmuz 2009, s. 464; Macit, *Timurlu Devletinin*, s. 103.

şeklinde de özetlenebilir.⁴¹⁵ Bundan dolayı tarih boyunca birçok devlet, birbirleriyle olan münasebetlerini karşılıklı olarak gönderdikleri elçiler vasıtasıyla düzenlemişlerdir.⁴¹⁶

Emir Timur devrinde bilhassa barış zamanlarında başşehir Semerkand'a farklı milletlerden birçok elçi gelmekteydi ve bunlar durumlarına göre, devlet kaidelerine uygun bir biçimde Emir'in huzuruna çıkmaktaydılar. Emir Timur'un itaat altına aldığı ülkelerin hükümdar veya yöneticileri ya bizzat Semerkand'a gelmekteydi ya da elçi göndermekteydi. Nitekim huzura gelenler, yanlarında getirdikleri çeşitli hediyeleri takdim edip saygı kurallarını yerine getirdikten sonra, otağın kendilerine ayrılan bir yerinde beklemekteydiler. Eğer Emir Timur bu elçilerden birisiyle görüşecek olursa, hizmetkârlarından birini gönderir o da hızlı biçimde emri iletirdi. Buyruğu işiten elçi ise derhal huzura çıkardı.⁴¹⁷

Emir Timur, beş yıllık başarılı bir seferin ardından 798/1396 yılının sonlarına doğru Semerkand'a döndü ve burada toy düzenleyerek elçileri kabul etti. Emir Timur'un huzuruna çıkan bu elçiler arasında Hıtay (Çin)'dan gelen elçilik heyeti de bulunuyordu.⁴¹⁸

Emir Timur, yedi senenin sonunda zaferle sonuçlanan başka bir seferin ardından, 807/1404 senesinin muhtemelen Temmuz veya Ağustos aylarında Semerkand'a dönmüş⁴¹⁹ ve burada toy düzenleyerek âdet olduğu üzere elçileri kabul etmiştir. Bu elçiler içerisinde, yaklaşık on beş ay süren yolculuğun ardından 23 Safer 807 (31 Ağustos 1404) tarihinde Semerkand'a varan İspanyol elçi Ruy Gonzalez de Clavijo da bulunuyordu. O ve beraberindekiler, Semerkand'ın 150.000 kişilik nüfusuyla Sevilya'dan daha büyük olduğunu görünce hayretler içerisinde kalmışlardır.⁴²⁰

⁴¹⁵ İpşirli, "Elçi", s. 3; Paydaş, "Emir Timur Döneminde", s. 464; Macit, *Timurlu Devletinin*, s. 103.

⁴¹⁶ Paydaş, "Emir Timur Döneminde", s. 464; Macit, *Timurlu Devletinin*, s. 103.

⁴¹⁷ Yezdi, *Zafernâme*, s. 477; İbni Arabşah, *Acaibû'l Makdûr*, s. 439.

⁴¹⁸ Yezdi, *Zafernâme*, s. 274-275. Çin ülkesinden gelen elçinin adı, kaynaklarda farklı şekillerde zikredilmektedir. Örneğin; Grousset, bu ismi Fu Ngan olarak belirtirken (Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 494); Marozzi, An Chi Tao şeklinde vermektedir (Marozzi, *Timurlenk*, s. 376). Emir Timur, beş yıllık seferi sırasında Çin İmparatoru'nun, ülkede bulunan Müslümanlara kötü davrandığını ve onları sürgün ettiği haberini almıştı. Bundan dolayı, Semerkand'a gelen bu elçi ve mahiyetini bir misilleme ve güç gösterisi olarak rehin almıştı. Öyle ki, bu elçi ayrıldıktan hemen hemen on sene sonra ülkesine dönebilmişti (Marozzi, *Timurlenk*, s. 376). Bu bilgi hakkında ayrıca bakınız. Şâmî, *Zafernâme*, s. 255; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 79, 245.

⁴¹⁹ Yezdi, *Zafernâme*, s. 435; İbni Arabşah, *Acaibû'l Makdûr*, s. 346.

⁴²⁰ Marozzi, İspanyol elçinin şehre gelişini ve yapmış olduğu tasviri şu şekilde dile getirmektedir: "Clavijo'nun, Semerkand'ı en parlak döneminde anlatan bu olağanüstü gözlemlerle dolu tasvirini (...) Karadeniz'in oynak havasına borçluyuz (...) İstanbul Bağazı'nın çıkışında gemileri batan İspanyollar, hava şartları düzelene kadar bu kentte dört ay geçirmek zorunda kaldılar. Bahar geldiğinde, bugünkü Türkiye'nin kuzey kıyısında bulunan Trabzon'a ulaştılar. Fakat bu tarihte Timur Semerkand'a dönmüş

Kastilya⁴²¹ Kralı III. Henry tarafından Emir Timur'a gönderilen Clavijo, 2 Rebiülevvel 807 (8 Eylül 1404)'de, Timur'un huzuruna çıktı.⁴²² Görüşme, Emir'in en ihtişamlı ve en ferah bağlarından biri olan Dilguşâ Bağ'ında gerçekleşti. Buraya vardıktan kısa bir süre sonra İspanyol elçi, Kastilya Kralı III. Henry'nin göndermiş olduğu hediyeleri iki saray görevlisine teslim etti. Bu hediyeler Emir Timur'a sunulmak üzere uygun bir şekilde hazırlandı. Bu formalite yerine getirildikten sonra Clavijo ve yanındaki birkaç kişi, yeni bir grup görevli tarafından koltuk altlarından tutularak götürüldüler. Clavijo ve yanındakiler, kıdemleri gittikçe yükselen bir dizi saray görevlisini geçtikten sonra Emir Timur'un torunu ve Miranşah'ın oğlu Halil Sultan'ın önüne getirildiler. Ardından İspanya kralının Emir Timur'a yazdığı mektubu iletiler. Artık huzura kabul zamanı gelmişti. Clavijo ise huzura kabul edilişini ve gördüklerini şu şekilde tasvir etmekteydi: *"Timur'a ulaştık; arkasında muhteşem bir sarayın görüldüğü kemerli bir girişin altında oturuyordu. Yerden biraz yüksekçe bir divanın üstündeydi; önünde yukarıya doğru su püskürten fıskiyeli bir şadırvan, şadırvan'ın havuzunda ise kıpkırmızı elmalar vardı. Haşmetmeapları (...) İşlemesiz, sade ipekten bir kaftan giymişti; başında uzun, beyaz bir sarık vardı; üstüne büyük bir yakut iliştirilmiş, bunun çevresi inci ve değerli taşlarla bezenmişti. Timur'u görür görmez dizlerimizin üstünde yere eğildik ve ellerimizi çapraz bir biçimde göğsümüzde birleştirdik ve sonra bir adım daha atarak aynı şeyi yaptık, üçüncü adımda ise, dizlerimizin üzerinde kaldık, Timur bize kalkmamızı emretti. Bizimle birlikte gelen görevliler, huzurdan ayrıldılar. O sırada Timur'un yanında üç mabeyinci oturuyordu. Bunlar: Şah Melik Mirza, Burunday Mirza ve Nurettin Mirza'ydı. Bu kişiler yanımıza gelerek, kolumuza girdiler ve bizi Timur'un olduğu yere*

bulunuyordu ve heyet İran' da, egemenliği altındaki toprakları geçerek Maverâünnehir'in içine kadar onun peşinden gitmek zorunda kaldı. Burada üç ay geçirdiler. Bu, tarihin en hayırlı deniz kazalarından biriydi." (Marozzi, *Timurlenk*, s. 234, dipnot); Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 65-76).

⁴²¹ Kastilya Krallığı, merkezi Burgos olmak üzere İspanya'nın İber yarımadası'nda, IX. yüzyılda bir kontluk olarak kurulmuş krallıktı. Latince castrum (*castellum* "kale, şato") kelimesinden gelen Kastilya adı, İspanyolca'da "çok sayıda kale" anlamına gelen *castillos*'un çoğulu olarak *castilla* şeklinde ifade edilmekte ve bölgeye bu anlam gözetilerek Arap kaynaklarında da bazan *el-Kılâ'*, genelde ise, asıl adıyla *Kaştâle / Kaştîle / Kaştîliye* denilmekteydi. Kastilya Krallığı, bir süre için Leon Krallığı'na bağlı kalmış ve Fernan Gonzales liderliğinde X. yüzyılın ortalarında bağımsızlığını ilân etmiştir. Krallık, III. Fernando zamanında, Leon'u topraklarına katarak Kuzey İspanya'nın en güçlü devleti durumuna geldi. Son olarak 1502'de Navara Krallığı'nın ele geçirilmesi ile birlikte, modern İspanya Krallığı'nın temelleri atılmış oldu (Thomas B. Irving, "Kastilya", *DİA*, c. XXV, Ankara 2002, s. 1-2; (Eğilmez, Macit, *Bozkırın Son Fatih*i, s. 93, dipnot).

⁴²² Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 494; Marozzi, *Timurlenk*, s. 233-234; Ayrıca bkz. Manz, *Timurlenk -Bozkırların-*, s. 133; Lamb, *Emir Timur*, s. 309; Eğilmez, Macit, *Bozkırın Son*, s. 82-83, 93-94, 98. Yezdî, *Zafernâme*'de İspanya'dan gelen bu elçileri zikretmekle beraber, Deşt-i Kıpçak'tan da elçilerin geldiğini ve bu elçilerin sadakat ve bağlılık mesajlarını ilettiklerini, ayrıca getirdikleri kartal ve diğer hediyeleri de Emir Timur'a takdim ettiklerini belirtmektedir (Yezdî, *Zafernâme*, s. 436).

kadar götürdüler ve bizde tekrar diz çöktük. Timur yaşlı olduğundan gözleri iyi görmüyordu ve bize daha fazla yaklaşmamızı söyledi. Timur adet olmadığı için elini öptürmedi. Görüşmemiz ise iyi geçti.”⁴²³ Ancak Emir Timur, kendini cihan hâkimi olarak gördüğü konusunda İspanyol elçide hiçbir kuşkuya yer bırakmadı ve ona İspanya Kralı III. Henry için, “Oğlum İspanya Kralı nasıl?” diye sordu. Böylelikle, elçilere İspanya kralının kendisine tabii olduğu izlenimini verdi.⁴²⁴

Emir Timur, elçi ve mahiyeti ile olan görüşmeleri sırasında orada bulunan bazı aile üyelerine dönerek: “Bu zevat Kastilya Kralı oğlumun gönderdiği elçilerdir. Kastilya Kralı, Frenk Kralları’nın en büyüğüdür ve milleti oldukça meşhur bir millettir. Zira onun hediye göndermesine gerek yoktu. Sıhhatli olmasını bilmek benim için yeterliydi. Ben de kendisine sevgilerimi göndereceğim.” demek suretiyle düşüncelerini dile getirdi.⁴²⁵

İspanyol elçinin getirdiği mektup Emir Timur’un elindeydi. Clavijo’nun yanında bulunan Alphonso isimli başka bir İspanyol, tercümanla birlikte bu mektubu okuyup tercüme etti. Emir Timur, mektubun daha sonra tekrar okunmasını isteyeceğini ve bu yüzden Clavijo ile beraber Alphonso’u da düzenleyeceği toya davet edeceğini belirtti. Görüşmelerden sonra elçi ve beraberindekiler dinlenmek üzere Emir Timur’un sağ tarafında bulunan bir sedire oturdular.⁴²⁶ Emir Timur’un huzuruna gelenler arasında eski Memlûk Sultanı Berkuk’un⁴²⁷ adamlarından son derece akıllı ve fazilet sahibi Mengli Buga isimli elçi de vardı. Bu elçi, Memlûk Devleti’nin yeni sultanı Ferec’i⁴²⁸ temsilen Semerkand’a gelmişti. Mengli Buga, Mısır’dan gelirken Sultan Ferec adına Emir Timur’a hediye etmek üzere, yanında zürafa ve dokuz tane de deve kuşu getirmişti.⁴²⁹ Bu iki canlıyı hayatlarında belki de ilk kez gören Semerkand halkı şaşkınlıklarını gizleyemedi.

Emir Timur’a getirilen hediyeler içinde ilk olarak İspanya kralının göndermiş olduğu hediyeler açıldı. Timur bunları çok beğendi ve bunların içinde kırmızı bir kumaşı

⁴²³ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 165-167; Lamb, *Emir Timur*, s. 308-310; Marozzi, *Timurlenk*, s. 235-236; Paydaş, “Emir Timur Döneminde”, s. 475-476.

⁴²⁴ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 167; Marozzi, *Timurlenk*, s. 236; Ayrıca bkz. Lamb, *Emir Timur*, s. 310; Paydaş, “Emir Timur Döneminde”, s. 476.

⁴²⁵ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 167-168; Lamb, *Emir Timur*, s. 310-311.

⁴²⁶ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 168; Lamb, *Emir Timur*, s. 310-311.

⁴²⁷ Memlûk Sultanı Berkuk hakkında bilgi için bkz. Şehabeddin Tekindağ, “Berkuk”, *DİA*, c. V, İstanbul 1992, s. 511-512.

⁴²⁸ Sultan Ferec hakkında bilgi için bkz. Asri Çubukcu “Ferec”, *DİA*, c. XII, İstanbul 1995, s. 370-371. Seyyah Schiltberger, Ferec’in ismini Joseph veya Yusuf olarak vermektedir (Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar*, s. 62).

⁴²⁹ Yezdî, *Zafernâme*, s. 437; İbni Arabşah, *Acaibü’l Makdûr*, s. 353; Ayrıca bkz. Marozzi, *Timurlenk*, s. 413; (Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 171, dipnot); Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 89.

da eşit bir biçimde kestirerek eşleri arasında pay ettirdi. Mısır sultanının göndermiş olduğu hediyeleri ise o an açtırmayıp bunlara birkaç gün sonra bakacağını söyledi.⁴³⁰ Emir Timur'un huzuruna farklı memleketlerden gelmiş elçiler de vardı. Bu elçiler, hükümdar ile olan görüşmelerinden sonra, dinlenmek üzere huzurdan ayrıldılar. Elçilerin ihtiyaçlarının karşılanması için hizmetçiler görevlendirildi.⁴³¹

Clavijo, Emir Timur'un huzuruna gelenler arasında, Çin imparatoru tarafından gönderilen elçilerin bulunduğunu belirtmekle beraber, bu elçilerin Emir Timur'un daha önce Çin'e ödediği vergiyi yedi sene aksattığını ve bunu ödemesi gerektiğini bildirmek için geldiklerini zikretmektedir.⁴³² Marozzi, bu elçinin hem vergi hem de daha önceden zikrettiğimiz elçi An'ın serbest bırakılmasını istemek için geldiğini belirtmektedir.⁴³³ Emir Timur, huzuruna gelen bu elçinin İspanyol elçi ve beraberindeki heyetin önünde oturduğunu görünce hizmetçilerinden birini gönderip, ona arka tarafta oturması gerektiğini buyurdu. Ayrıca, bu elçiye İspanya kralının kendisine dost olduğunu, Çin İmparatorunu ise düşman olarak gördüğünü, bu nedenle yakın zamanda bu meseleyi halledeceğini ve Çin'den vergi için hiç kimsenin gelmesine gerek kalmayacağını bildirdi.⁴³⁴ Emir Timur'un Ming imparatoruna karşı aldığı bu alaylı tavır kasıtlıydı ve giderek artan gücünün ve kendine olan güvenin bir göstergesiydi. Geçen yıllar zarfında Emir Timur'un Çin ile olan ilişkisi, daha güçsüz hükümdarın güçlü olana saygısından, giderek artan bir güç gösterisine ve açık bir düşmanlığa dönüşmüştü.⁴³⁵

Emir Timur'un huzuruna gelenler arasında, Çin sınırına yakın yerlerde bulunan irili ufaklı memleket yöneticileri veya bu yöneticilerin bağılıklarını sunmak için gönderdikleri elçiler de bulunuyordu. Clavijo, bu elçilik heyetinde bulunanların farklı şekillerde giyindiklerini, heyetin başındaki kişinin kürk giydiğini ve diğerlerinin de

⁴³⁰ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 170-171.

⁴³¹ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 169-171.

⁴³² Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 168, 170, 213-214; Ayrıca bkz. Marozzi, *Timurlenk*, s. 377. Schiltberger de gelen bu elçilerden bahsetmektedir (Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar*, s. 80). Clavijo ayrıca, Çin imparatoruna "Cayis Han" dendiğini, yani bu unvanın "Dokuz Devlet İmparatoru" anlamına geldiğini ve Tatarların Çin imparatoruna "Tonguz" diye hitap ettiklerini, bunun da "domuz" kelimesi ile aynı manada olduğunu belirtmektedir (Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 169).

Emir Timur'a bu elçilik heyetini gönderen Çin imparatoru, Ming Hanedanı'ndan Yonglo'ydu. Çin tahtına ise henüz çıkmıştı (Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 494; Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 170).

⁴³³ Marozzi, *Timurlenk*, s. 376-377.

⁴³⁴ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 168-169; Ayrıca bkz. Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar*, s. 80; Marozzi, *Timurlenk*, s. 378-379; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 79, 82; Paydaş, "Emir Timur Döneminde", s. 476.

⁴³⁵ Marozzi, *Timurlenk*, s. 376.

giymiş oldukları deri elbiselerin son derece eski olduğunu, eğer bu kimseleri görünüşlerine göre değerlendirmek gerekseydi ocak başından yeni ayrılmış demirci gibi olduklarını belirtmektedir. Ayrıca bu elçilerin hepsinin Hristiyan olduklarını ve yanlarında Emir Timur'a hediye etmek üzere birçok kürk getirdiklerini ve görüşme sırasında Emir Timur'dan, Toktamış'ın soyundan birinin memleketlerine hâkim olmasını istediklerini zikretmektedir.⁴³⁶ Ancak, Emir Timur'un onların bu isteklerine nasıl bir tepki ve cevap verdiği kesin olarak bilinmemektedir.

Bu şekilde Emir Timur, İspanya'dan, Çin (Hıtay)'den, Hindistan'dan, Sind topraklarından, Deşt-i Kıpçak'tan, Anadolu'dan kısacası dört bir yandan gelen elçileri kabul etmişti.⁴³⁷ Emir Timur, görüşmelerden sonra bu elçilere ipekten elbiseler ve altın kemerler,⁴³⁸ İspanya'dan gelen elçilere ise başta kaftan olmak üzere, kürk, deri palto, başlarını tamamen kapatan şapka ve bin beş yüz parça da gümüş kâse hediye etti.⁴³⁹

Emir Timur, elçi kabulünden sonra İspanyol elçilerle son bir kez görüşmek istediğini ve sonraki gün tekrar gelmelerini buyurdu. Ancak hastalandığı için kendisi adına bir görevli gelerek, sabırsızlık içinde görüşmeyi bekleyen elçilere şafak vakti geri dönmeleri talimatını verdi. Bu talimata göre, Mısır ve Anadolu'dan gelen elçiler de İspanyol elçilerle beraber hareket edecekti. Fakat İspanyol elçiler, krallarının göndermiş olduğu mektuba henüz bir cevap verilmediğini ve Emir Timur'la görüşmek için beklemeleri gerektiğini söylediler. Buna rağmen görevliler bu itiraza kulak asmadılar ve elçilere her türlü tedbirin alındığını, bu yüzden hemen hareket etmeleri gerektiğini yinelediler. Elçiler de bu defa başmabeyinci ile görüşmeleri gerektiğini dile getirdiler. Onların bu isteği kabul gördü ve başmabeyinci ile aynı konuyu görüştüler. O da kendilerine, hükümdar hasta olduğu için bunun hiç de akıllıca olmayacağını ve cevap mektubunun daha sonra gönderileceğini söyledi. Bu son görüşmeden sonra İspanyollar on beş gün daha oyalandılar. Bunun nedeni, Semerkand'da bu kadar uzun süre kaldıktan sonra Kastilya'ya elleri boş dönmekten çekinmeleriydi. Sonuna kadar direndiler, fakat

⁴³⁶ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 177.

⁴³⁷ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 353-354; Ayrıca bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 89.

⁴³⁸ Yezdi, *Zafernâme*, s. 439; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 89-90; Ayrıca bkz. İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 354.

⁴³⁹ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 203.

kesin bir ihtarin ardından Anadolu ve Mısır elçileri ile birlikte bir daha dönmemek üzere 17 veya 18 Cemaziyevvel 807 (21-22 Kasım 1404)'de Semerkand'dan ayrıldılar.⁴⁴⁰

2.1.5. Toy ve Eğlence Meclisleri

“Toy” kelime olarak “*toplantı, meclis, devlet meclisi, ziyafet, düğün ve bu maksatla düzenlenen eğlenceli yemek*” anlamlarına da gelir.⁴⁴¹

Kaynaklarda toy kelimesi bazen, Moğolca şölen (şilân), bazen de Farsça hân-ı yağmâ (yağma sofrası) sözüyle ifade edilmiştir.⁴⁴² “*Moğolların Gizli Tarihi*” adlı eserdeki, “*düğün, doğum, evlenme ve buna benzer hallerde tertip edilen meclis*” şeklindeki ifadedden toyun farklı amaçlarla toplanan bir meclis olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴³

Timurlu Devleti'nde de özellikle Emir Timur döneminde, Semerkand'da çeşitli maksatlarla toylar tertib edildi. Bu toylardan bazıları, Emir Timur'un beş yıllık seferinden sonra düzenlendi. Zira Emir Timur, zafer kutlaması yapmak için toy düzenlenip şenlikler yapılmasını emretti. Böylece birçok çadır kurulurken başta devlet erkânı ve elçiler olmak üzere, şehir halkı da bu toya davet edildi. Birkaç gün süren bu zafer toyunda, Emir Timur'un fethettiği memleketlerden getirttiği musikişinaslar, ud, kanun, kopuz gibi çeşitli müzik aletleri ile misafirleri eğlendirmiş, sâkiler ise ellerindeki altın ve gümüş kâselerle içki sunmuştu.⁴⁴⁴ Başka bir toy da Şehzâde Muhammed Sultan'ın, Muhammed Cihangir isimli oğlunun doğumuna istinaden yapıldı.⁴⁴⁵

Emir Timur, aile yaşantısına son derece önem veren bir hükümdar olduğu için, şehzâdeleri bekâr bırakmak hiç âdeti değildi. Bu yüzden torunlarından Ömer Şeyh'in oğlu İskender Mirza ile Miranşah'ın kızı Sultan Begim'i evlendirmek maksadı ile bir toy daha düzenlenmesini ve şenlikler yapılmasını emretti. Böylece Kanıgil merasında düğün hazırlıkları yapıldı ve misafirler için birçok çadır kuruldu. Sofralar hazırlanıp şerbetler ikram edildi. Altın ve gümüş sürahilerle içki, kıymız ve bade gibi içecekler ikram ediliyor;

⁴⁴⁰ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 207-209; Ayrıca bkz. Marozzi, *Timurlenk*, s. 413-414.

⁴⁴¹ Salim Koca, “Toy”, *DİA*, c. XLI, İstanbul 2012, s. 270; Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde”, s. 2.

⁴⁴² Koca, “Toy”, s. 270-271.

⁴⁴³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 53; Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde”, s. 2.

⁴⁴⁴ Yezdi, *Zafernâme*, s. 269; Ayrıca bkz. Tacü's-Selmânî, *Tarihnâme*, s. 14.

⁴⁴⁵ Yezdi, *Zafernâme*, s. 270.

musikişinaslar ise topluluğu eğlendiriyordu. Bu şekilde üç ay sürecek şekilde eğlenceler düzenlendi.⁴⁴⁶

Emir Timur, Hind seferi dönüşünde de Semerkand'daki Cuma Mescidi'nin yapılması şerefine, Dilguşâ Bağ'ında bir şenlik daha düzenledi ve inşaatta çalışan ustalara hil'atlar giydirip atlar hediye etti.⁴⁴⁷

Emir Timur'un tertib ettiği bu toylar içerisinde, İspanyol elçi Clavijo'nun da tanıklık edip, seyahatnâmesinde geniş bir biçimde yer verdiği yedi yıllık sefer dönüşü yapılan toy ve ziyafetler ayrı bir önem taşımaktadır. Bu toyların tertib edilmesindeki amaç hem zafer kutlaması yapmak hem elçileri ağırlamak hem de daha öncesinde zikrettiğimiz üzere, Emir Timur'un ergenlik çağına girmiş olan torunlarını evlendirmek istemesi idi. Ancak son toyda verilen ziyafet, kutlamadan çok bir savaş hazırlığı amacı taşımaktaydı. Nitekim Emir Timur, bu toyu Çin'e yapmayı düşündüğü sefer için tertiplemişti.

Emir Timur'un vermiş olduğu ziyafetlerin ilki elçiler içindi ve bu ziyafet 2 Rebiülevvel 807 (8 Eylül 1404) Pazartesi günü elçi kabulü sonrası *Dilguşâ Bağ'ında* gerçekleşti. Clavijo'a göre, ziyafet için bolca beygir ve koyun eti hazır edilmişti. Hizmetçiler hiç durmadan misafirlere yemek ve içecek ikram ediyordu ancak, yemek için hazırlatılan tepsiler büyük ve üzerlerindeki yemek tabakları tamamen dolu olduğundan, hizmetçiler bunları sürükleyerek götürebiliyordu. Hizmetçiler tamamen dolu bu tabakların önünde diz çökmüş bir vaziyette sürekli et kesiyor ve kesilen bu etleri, altın ve gümüşten yapılmış başka tabaklara koyarak sunuyordu. Yemek sonrası ise bolca meyve ve şerbet ikram edilmişti.⁴⁴⁸

Emir Timur, bilhassa İspanyol elçiler için 15 Eylül Pazartesi günü başka bir ziyafet verdi ve birçok kimseyi de bu ziyafete davet etti. Ancak İspanyol elçiler, tercümanları yanlarında bulunmadığı için yemekten çok sonra ziyafete katılabildi. Emir Timur da bu duruma sebep olanları azarlarken, tercüman ise ceza almaktan son anda kurtuldu. Ziyafete katılamayan elçiler ise eğlenceye davet edilmiş ve kendilerine iki adet kızartılmış koyun eti ile içki sunulmuştu.⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Yezdi, *Zafernâme*, s. 273-274; Ayrıca bkz. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 31-32.

⁴⁴⁷ Yezdi, *Zafernâme*, s. 322.

⁴⁴⁸ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 165, 169-170.

⁴⁴⁹ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 172-173.

Emir Timur, 22 Eylül Pazartesi günü, “*Bağ-ı Nev*” olarak bilinen köşkte de yine ziyafet verilmesini emretti. Bu ziyafete de İspanyol elçiler ile beraber pek çok kimse davet edildi. Emir Timur, bu ziyafette kendisi ile beraber herkesin bolca içki içmesini buyurdu. Clavijo, hükümdarın emri ve izni olmadan özel veya genel anlamda içki içilemediğini, ayrıca Tatar geleneğinde içkinin yemekten önce tüketildiğini, bu yüzden Tatarlar’ın hızlı içip çok çabuk sarhoş olduklarını ve bu meclislerde sarhoş olunmadan ziyafetin ziyafetten sayılmadığını belirtmektedir.⁴⁵⁰

Bu ziyafetlerde içki sunan sakiler, sürekli hizmette bulundukları için yorulanlar birbirleriyle yer değiştirmek durumundaydı. İçki bardakları birer yudumda içiliyordu. İçkisini bir yudumda içemeyen olursa ona yeniden içki ikramı yapılmıyordu. Her görevli sadece iki kişiye hizmet etmekle yükümlüydü. Ayrıca bu meclislere davet edilip içki tüketmeyenler Emir Timur’a hakaret etmiş sayılıyordu.⁴⁵¹

Clavijo, ziyafet sabahı Emir Timur tarafından kendilerine bir küp şarap gönderildiğini, bunun sebebinin ise hükümdarın huzuruna varmadan evvel mümkün olduğunca memnun ve neşeli olmalarını sağlamak olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Clavijo, bu ziyafette hazır bulunduklarını ve içkiler tüketildikten sonra yemek yenildiğini, ziyafetten sonra kıdemli memurlardan birinin elinde para dolu gümüş bir tabakla gelip bu paraları ziyafette hazır bulunanların üzerine saçtığını dile getirmektedir.⁴⁵²

Emir Timur, 17 Rebiülevvel 807 (23 Eylül 1404) Salı günü *Dilguşâ Bağ*’na çok yakın olan başka bir yerde de büyük bir ordugâh kurdurup, görkemli bir ziyafet için hazırlık yapılmasını emretti. Burası da Semerkand’ın hemen dışında ve Soğd Nehri’nin yanında yer alıyordu. Bu ziyafete özellikle orduda görevli yüksek rütbeli olanlar davet edilmişti. Emir Timur’un hanımları da bu ziyafete katılacaktı. Çadırlar kurulduktan sonra kasaplar ve aşçılar et işleri ile meşgulken; fırıncılar ekmek pişirme görevini yerine getiriyordu. Kısacası alanında hünerli sanat ve meslek erbabı kendi işiyle meşguldü. İspanyol elçiler de burada verilecek olan ziyafete davet edildi. Ziyafet için bolca at ve koyun eti hazırlandı. Clavijo’a göre Emir Timur çok keyifliydi ve davete iştirak eden

⁴⁵⁰ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 173-174.

⁴⁵¹ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 174.

⁴⁵² Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 175.

herkesin de kendisi ile beraber içmesini istiyordu. Toy ve düzenlenen ziyafet bittikten sonra, Emir Timur davetlilere müsaade etmiş ve herkes istirahate çekilmişti.⁴⁵³

Eylül ve Ekim ayında bu şekilde birçok toy düzenlendi. Bu toyların birçoğu, önceden de belirttiğimiz üzere Timurlu mirzalarının evliliklerini kutlamak için tertib edilmişti.⁴⁵⁴ Tüm bu eğlence meclislerinde ete olan ihtiyaç fazla olsa bile bir çift koyun bir altından fazla etmiyordu ve sürülerin çok olması tüm bu et ihtiyacını karşılamaya yetiyordu.⁴⁵⁵ Clavijo, bu eğlencelerde içki içmemiş ve bu meclislerde Emir Timur'un bizzat içki ikramını da farklı bir anlatımla nakletmişti.⁴⁵⁶ İspanyol elçi buradaki ürün çeşitliliği karşısında hayretler içerisinde kalmıştı. Bölge iklimi sayesinde bol miktarda buğday yetişmekteydi ve yetişen buğday gayet ucuz bir fiyata satılıyordu. Şehirdeki tarım arazileri sebze ve meyvelerle dolup taşmakta idi. Bunların içinde özellikle leziz ve sulu Semerkand kavunuyla üzümü de vardı. Bolca yetişen bu meyveler, kurutulularak bir yıl saklanabilirdi.⁴⁵⁷ Töre gereği, toya katılan herkes çadırlar kurulur kurulmaz kendi boyunun nerede yer alacağını bilirdi.⁴⁵⁸ En yüksek rütbeliden en düşüğüne kadar herkes kendi yerinin farkındaydı ve en ufak bir kargaşaya mahal vermeden gayet düzenli bir biçimde oraya yerleşiyordu. Böylece sonraki üç dört gün içinde hükümdar ordugâhında düzenli yollar oluşturan yirmi bine yakın çadır kurulmuş ve civardan her gün yeni boylar toya iştirak etmişti. Konak yerlerinin arasında kasaplar ve aşçılar dolaşarak hem kızarmış hem de haşlanmış et satmaktaydı.⁴⁵⁹ Toy alanında her zanaat kolu mevcuttu ve her biri kendine ayrılan sokakta tezgâhını kurmuştu.

30 Rebülevvel (6 Ekim)'de Emir Timur bir ziyafet daha düzenledi. Bu ziyafete ordu kumandanları ile beraber Tatar soyluları ve Emir Timur'un ailesi de katıldı. Burada

⁴⁵³ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 175-176; Yezdî, *Zafernâme*, s. 436-438.

⁴⁵⁴ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 186, 197, 200; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 89; Lamartine, *Osmanlı Tarihi 1*, s. 178; Yezdi, Emir Timur'un evlendirmek istediği torunlarının Mirza Şahruh'un oğullarından Uluğ Bey, İbrahim Sultan; Ömer Şeyh'in oğullarından Şehzâde Ahmed, Seydi Ahmed, Baykara ve Miranşah'ın oğlu Şehzâde İyçel veya İcil olduğunu zikretmektedir (Yezdî, *Zafernâme*, s. 438). Uluğ Beğ'in evlendirilmesi hakkında daha fazla bilgi için bakınız (Tacü's-Selmânî, *Tarihnâme*, s. 12-14).

⁴⁵⁵ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 210; Marozzi, *Timurlenk*, s. 238; Ayrıca bkz. Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 22.

⁴⁵⁶ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 185, 196.

⁴⁵⁷ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 210; Marozzi, *Timurlenk*, s. 238; Ayrıca bkz. Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 22.

⁴⁵⁸ "Orun (Mevkii)" olarak adlandırılan bu durum, tarih boyunca Türk kabile teşkilatında önemli rol oynamıştır. Buna göre, boyların önde gelen kişileri davet edildikleri toylarda belirlenen yerlere oturmak zorunda idi. Ayrıca, ziyafetler sırasında gelen yiyeceğin belirlenen kısımlarını yemek zorunda kalınması ise "Ülüş (Pay)" olarak adlandırılmış ve bu durum daha sonraları örf hâlini almıştır (Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 234-235).

⁴⁵⁹ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 176; Marozzi, *Timurlenk*, s. 404.

da bolca yemek ve içki tüketildi. Ziyafetten sonra Emir Timur’a çeşitli hediyeler takdim edildi. Hediyeler arasında gümüş tepsi içinde sunulan şeker, fıstık, badem ve üzüm ile hazırlanmış çörekler vardı. Emir Timur bunları saray görevlileri arasında bölüştürmüş ve bu şekilde ziyafet sona ermişti.⁴⁶⁰

Emir Timur, 2 Rebülahir 807 (8 Ekim 1404) tarihinde, İspanyol heyetinin kapıcıbaşı denilen bir kişinin verdiği bir kır ziyafetine katılmasını buyurdu. Hükümdar, İspanyol elçilerin Frank usulünce şarap içip; Tatar usulünce içki ikram edildiğinde rahatsız olduklarını bildiğinden, onların bu ziyafette istedikleri gibi yiyip içebileceklerini bildirdi. Bu ziyafette, Emir Timur’un emriyle onlarca koyun ve at, ayrıca içecek olarak çok miktarda şarap hazır edildi. Ziyafet bitince heyetteki herkese altın sırmalı birer kaftan ile bunlara uygun başka elbiseler verildi. Ayrıca bunlara ilaveten birer tane de binek atı sunuldu. Bu hediyeler bizzat hükümdarın emriyle takdim edilmişti.⁴⁶¹

Emir Timur’un oğlu Miranşah’ın eşi Prens Hanzade de bir ziyafet tertib etti. Bu ziyafete Saray Mülk Hanım da katıldı. Clavijo’a göre, Hanzade’nin etrafında küpler dolusu şarap ve kısırak sütünden yapılan ve “*kımız*” olarak bilinen çok lezzetli bir içecek vardı. Eğlence meclisindeki şarkıcı ve çalgıcılar sanatlarını icra ediyorlardı. Soylu hanımlara, ağzına kadar dolu kupalarda ayrı ayrı şarap ikramı yapılıyor ve şarap dolu bu kupalar bir veya iki dikişte bitiriliyordu. Ara sıra erkek sakilerden birine bir kadeh şarap alması söyleniyordu. Saki, şarap kadehini içip bitirdiğinde geride bir damla bırakmadığını göstermek için kadehi ters çevirip yere bırakıyordu.⁴⁶²

Emir Timur, torunlarından birinin düğünü şerefine 9 Ekim’de son derece ferah ve açık bir alanda bir ziyafet daha verilmesini emretti. Bu ziyafete İspanyol elçileri de davet etti. Emir Timur, Semerkand’daki tüm dükkân sahiplerinin işlerini bırakarak, düzenlenecek olan bu toya katılmalarını ve ürünlerini burada sergileyip satmalarını emretti. Her tür esnaf, kuyumcu; aşçı, fırıncı; terzi ve ayakkabıcı bu meralara koşturdu. Hükümdarın buyruğu gereğince ürünlerini sergileyip sanatlarını burada icra ettiler. Bir

⁴⁶⁰ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 183-184; Ayrıca bkz. Marozzi, *Timurlenk*, s. 405-406.

⁴⁶¹ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 177-178; Marozzi, *Timurlenk*, s. 405.

⁴⁶² Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 184-185; Lamb, *Emir Timur*, s. 235-236; Marozzi, *Timurlenk*, s. 407; Nazmiye Togan, “Temür Zamanında Aristokrat Türk Kadını”, *İTED*, V/1, İstanbul 1973, s. 7, 13.

kez gelen, hükümdarın izni olmaksızın buradan ayrılamıyordu. Toy günü yine bol miktarda et ve içki tüketildi ve çeşitli eğlenceler düzenlendi.⁴⁶³

Kanigil merasında 13 Ekim’de başlayıp ay sonuna kadar süren şekilde üç-dört toy daha düzenlendi. Bu toylardaki ziyafet ve eğlencelere Emir Timur’un tüm eşleri ve elçiler de dâhil olmak üzere birçok kimse davet edildi. Her davetli kıdem sırasına göre yerini almıştı.⁴⁶⁴ Emir Timur’un huzurunda bulunmaya layık görülmeyenler ise başka çadırlarda ağırlandı.⁴⁶⁵ Clavijo, Emir Timur’un otağı ile diğer çadırlar arasında çok sayıda şarap güğümü gördüğünü, buradan kimsenin geçmesine izin verilmediğini ve burayı son derece iyi kuşanmış muhafızların koruduğunu belirtmekle beraber, buradan geçmeye çalışan birkaç kişinin yaralandığını ve hatta öldüğünü de zikretmektedir.⁴⁶⁶ Herkes yerini aldıktan sonra, diğer toylarda olduğu gibi hizmetçiler davetlilere hiç durmadan şarap ve kımız ikram ediyor; bu şekilde ziyafetlerde bolca içki tüketiliyordu.⁴⁶⁷ İçkiler tüketildikten sonra yemek faslı başladı. Bol miktarda at ve koyun eti pişirilip misafirlere ikram edildi.⁴⁶⁸ Diğer taraftan sazlar çalınıp şarkılar söyleniyor,⁴⁶⁹ pehlivanlar meydanlarda güreş tutuyordu.⁴⁷⁰ Ama bu ziyafetlerde davetlileri asıl heyecanlandıran filler⁴⁷¹ olmuştu. Clavijo’a göre, büyük otağın bulunduğu yerde Emir Timur’a ait 6 fil vardı. Bu filler kapkara olup, sırtlarında tek tüy yoktu ve her biri birkaç öküz büyüklüğündeydi. Her filin üzerinde tahtadan yapılmış kaleler vardı. Bu kalelerin üzerinde ikişer bayrak dikiliydi ve içlerinde beş veya alt adam bulunuyordu. Ayrıca her filin boynunda bir kişi oturur; elindeki sopayla fillerin koşmasını ve eğlence

⁴⁶³ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 186-187; Marozzi, *Timurlenk*, s. 408; Ayrıca bkz. Lamartine, *Osmanlı Tarihi 1*, s. 180-181.

⁴⁶⁴ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 188-190, 193-195, 198, 200-202; Yezdi, *Zafername*, s. 438; Togan, “Temür Zamanında”, s. 9.

⁴⁶⁵ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 196.

⁴⁶⁶ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 188-189.

⁴⁶⁷ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 193, 195-198, 200, 202; Yezdi, *Zafername*, s. 438; Togan, “Temür Zamanında”, s. 9.

⁴⁶⁸ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 196-198; Yezdi, *Zafername*, s. 438. Marozzi, *Timurlenk*, s. 413.

⁴⁶⁹ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 193; Ayrıca bkz. Yezdi, *Zafername*, s. 438; Marozzi, *Timurlenk*, s. 413.

⁴⁷⁰ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 190-191.

⁴⁷¹ Aslı Akadca “*pîru*” olarak kullanılan fil sözcüğü, Arapçada “p” sesi olmadığından dolayı “*fil*” biçimini almıştır. Karada yaşayan hayvanların en büyüğü olan fil, Asya veya Hint fili ve Afrika fili olmak üzere ikiye ayrılır. Büyüklüğüne rağmen oldukça hızlı ve hareketli bir hayvan olan fil, bu özelliği sayesinde meydan savaşlarında önemli bir unsur teşkil etmekteydi. Türk-İslâm devletleri tarafından da kullanılan Asya filleri zeki, sabırlı, sahibine sadık ve aynı zamanda kincidir (Tahsin Yazıcı, “Fil”, *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, s. 67).

Emir Timur, Hind seferinden sonra pek çok ganimetin yanı sıra fillerle birlikte 29 Nisan 1399’da Semerkand’a dönmüştü (Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar*, s. 76; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 22; Aka, *Timurlular*, s. 38; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s.34).

meclislerinde numaralarını sergilemesini sağlardı. Filler hünerlerini sergilerken def çalmıyor; sadece fillerin homurtusu duyuluyordu. Toy ve eğlence meclisinde filler, atlar ve insanlarla koşturulmuş ve Clavijo'nun deyimiyle yeryüzü adeta titremiştir.⁴⁷² İbni Arabşah da Semerkand düzlüklerinde gerçekleştirilen bu toy ve eğlencelerle alâkalı oldukça geniş bilgiler vermektedir.⁴⁷³

Bu şekilde Semerkand düzlüklerinde iki ay boyunca toy ve eğlence meclisleri düzenlenmişti.

2.1.6. Emir Timur'un Semerkand Şehrinde Uyguladığı Cezalar

Emir Timur, sefer dönüşlerinde Semerkand şehrinde sadece kutlamalar yapmayıp, çeşitli sebeplerden dolayı birçok kimseye farklı cezalar uygulama yoluna gitmiştir. Örneğin Emir Timur, devleti henüz kurduğu yıllarda, sefere çıkmadan önce bilhassa Semerkand başta olmak üzere Mâverâünnehir'deki diğer şehirlerin düzenini sağlamak adına yerine naib tayin etmekteydi. Ancak o yıllarda bozgunculuk yapan taifenin fazla olması, özellikle başşehir Semerkand için tehlike arz ediyordu. Nitekim bu kimseler, Emir Timur'un yokluğunda kısa bir süre zarfında naibi alaşağı edip kurulu düzeni yok etmekteydiler. Emir Timur ise geri döndüğünde, devletin bekasını sürekli tehlikeye atan bu insanların ya kellesini alıyor ya da bunları sürgün ediyordu. Ama bu durum sürekli tekrar ettiği için, sorunun kökünden halledilmesi gerekli bir hâl almıştı. Bu maksatla Emir Timur bir ziyafet tertipledi ve davete katılan bozguncu taife de ziyafet sırasında tamamen ortadan kaldırıldı.⁴⁷⁴

Emir Timur'un üç yıllık seferi sırasında Semerkand ve civarını korumakla görevlendirdiği Seymanşah Bek, Abbas Bek, Timurtaş, Berat Hoca ve Sevinç Timur gibi beyler, Yezdî'nin ifadesi ile “Çukalak” denilen mevkide, Toktamış Han'ın kuvvetleri tarafından büyük bir bozguna uğratılmışlardı. 790/1388 yılında Semerkand'a dönen Emir Timur, bu bozgunu duyunca çok sinirlendi ve o gün için korkaklık edip savaştan kaçan bütün beyleri cezalandırdı. Bu beylerden Berat Hoca, sakalı kestirilip; yüzüne allık sürüldükten sonra Semerkand sokaklarında dolaştırılma cezası aldı.⁴⁷⁵

⁴⁷² Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 165-166, 193, 196-197; Macit, *Timurlu Devleti'nin*, s. 96; Ayrıca bkz. Yezdî, *Zafernâme*, s. 438; Marozzi, *Timurlenk*, s. 413; Lamartine, *Osmanlı Tarihi I*, s. 180.

⁴⁷³ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 348-355.

⁴⁷⁴ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 55-56.

⁴⁷⁵ Yezdî, *Zafernâme*, s. 165-167; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 50-51.

Emir Timur, beş yıllık başarılı bir seferin ardından 798/1396 yılının sonlarına doğru Semerkand'a döndüğünde, Semerkand ve civarında yaşayan halkın dertleriyle ilgilendi. Ancak çeşitli görevlerdeki yöneticilerden bazılarının halka zulüm ettiğini işitince onları yakalatıp ayaklarına pranga vurdurdu. Boyunlarına boynuz astırıp işkence ettirdi.⁴⁷⁶

Emir Timur yedi yıllık sefer dönüşünde ise Semerkand şehrinde fitne çıkartıp ortalığı karıştıranları ve zina yapıp hırsızlık suçu işleyenleri astırmak veya boğdurtmak suretiyle cezalandırma yoluna gitmişti.⁴⁷⁷

Semerkand şehrinde, bir önceki konuda bahsettiğimiz üzere günler yalnızca toy düzenleyip, yeme-içme veya eğlenceyle geçmiyordu. Emir Timur, Kanigil düzlüklerinde darağaçları kurulmasını da emretmişti. Toylara katılan kalabalık şunu iyi bilmeliydi ki, hükümdar bu şenlikler sırasında ahalinin yiyip içerek iyi vakit geçirmesini sağlamak kadar, kendisine karşı suç işlemiş kişilerin yaptıklarını yanlarına koymamak ve bunları alenen cezalandırıp orada bulunanlara ibret vermek düşüncesindeydi.

Bu maksatla ilk cezalandırılan, yedi yıl önce Emir Timur Hindistan ve Anadolu seferinde iken tayini yapılan Semerkand naibi olacaktı.⁴⁷⁸ Clavijo, hükümdarlıkta bu kişiden daha yüksek ve nüfuzlu bir resmi görevli olmadığını belirtmektedir. Emir Timur başkente döndüğünde, naibin görevini kötüye kullandığı ve halka zulmettiği bilgisi kendisine iletili. Nitekim bu kişi, Emir Timur'un huzurunda yargılandı ve muhakemenin ardından idam edildi. Bütün serveti ise müsadere⁴⁷⁹ edilerek devlet hazinesine aktarıldı. Clavijo bu olayı, “*Adaletin, böylesine önemli bir devlet adamına verilen ağır cezayla tecelli etmesi, herkesin tüylerini ürpertmişti.*” diye zikretmektedir. Üstelik bu kişi, hükümdarın çok güvendiği biriydi.⁴⁸⁰ O gün naibin bağışlanmasını isteyen biri daha idam edildi. Emir Timur'un yakın adamlarından biri olan Burunday Mirza da bu kişi için arabuluculuk yaparak canının bağışlanmasını istedi ve bu maksatla yüksek miktarda fidye önerdi. Emir Timur ise Burunday'ın vermiş olduğu bu fidyeyi bir hediye olarak kabul etti

⁴⁷⁶ Yezdî, *Zafernâme*, s. 269-270.

⁴⁷⁷ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdür*, s. 348.

⁴⁷⁸ Clavijo, bu naibin adının “Dina” olduğunu belirtmektedir (Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 187).

⁴⁷⁹ Müsadere kelimesi, “Sözlükte “ısrarla istemek” anlamındaki *sudür* kökünden türeyen ve “çekip almak” mânasına gelir. Devlet tarafından hazineye irat kaydetmek veya bir süre koruma altına almak üzere ceza veya tedbir amaçlı bir mala el konulması tasarrufudur. Bilhassa, kamu görevlilerinin haksız yollarla elde ettikleri gelir veya emlâkin tamamına ya da bir kısmına devletin el koymasını ifade eder. Uygulamada ise, Devlet hazinesinin giderlerini azaltmak amacıyla kamu görevlilerinin veya sivil kişilerin mallarına el konulması da bu şekilde adlandırılmıştır. *Mütâlebe, münâzara, mürâfaa* ve *mukaseme* kelimeleri de *müsâdere* ile eş anlamda kullanılmıştır” (Cengiz Tomar, “Müsâdere”, *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 65).

⁴⁸⁰ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 187; Marozzi, *Timurlenk*, s. 408.

ancak, para hazineye devredildikten sonra Burunday'a işkence edilmesini emretti. Bu amaçla varsa bütün parasının ortaya çıkarılması sağlanacaktı. Ancak ortaya bir şey çıkmayınca Burunday ayaklarından asılmak suretiyle idam edildi.⁴⁸¹

Emir Timur, Hind seferi sırasında görmüş olduğu bir caminin aynının Semerkand'a döndükten sonra burada da yapılmasını buyurdu. Bu işi de İbni Arabşah'a göre, divan beylerinden olan Muhammed Celd⁴⁸² idare edecekti. Yedi yıllık seferin ardından Semerkand'a dönen Emir Timur, sefere çıkmadan evvel yapılmasını istediği bu camiye görmeye gitti. Fakat ortaya çıkan sonuçtan hiç hoşnud olmadı. Bu sebeple Muhammed Celd'in huzura getirilerek cezalandırılmasını emretti. Muhammed Celd, verilen emir gereği huzura getirilip, yüzüstü yatırılarak elleri ve ayakları bağlandıktan sonra ölene dek yerde sürüklendi. Akabinde hanımları, çocukları ve mal-mülküne el konuldu.⁴⁸³

Arabşah'a göre, bu cezalandırmanın birkaç sebebi vardı. Bunların en büyük ihtimalli olanı, Emir Timur'un aile efradından olan biri için bir medrese yapılmasını istemesi ve kendi camisinin tam karşısında inşa edilen bu yapının giriş kısmının, inşa ettirmiş olduğu bu camininkinden daha yüksek olmasıydı.⁴⁸⁴

Emir Timur, yedi yıllık sefere çıkmadan evvel sarayın önde gelenlerinden birine üç bin at hazırlamasını emretmişti. Sefer sonrası Semerkand'a dönen Emir Timur, bu atların hazır olmadığını öğrendi ve bundan dolayı o kişinin idam edilmesine karar verdi.⁴⁸⁵

Bundan başka devletin üst kademelerinde bulunan bazı resmi görevliler ve fahiş fiyata mal satan tüccarlar da ya tutuklandı ya da idam edildi.⁴⁸⁶

Clavijo'a göre, Tatarlar arasında devletin üst kademelerinde görev alan kimselerin asılarak idam edildikleri halde, sıradan kimselerin başının kesilerek cezalandırılmasının son derece utanç verici bir ölüm şekli olarak algılanmaktaydı.⁴⁸⁷

⁴⁸¹ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 188; Ayrıca bkz. Marozzi, *Timurlenk*, s. 408-409; Lamb, *Emir Timur*, s. 308.

⁴⁸² Yezdi, bu caminin inşaat işlerini yürütmekte olan Muhammed Celd'in adını zikretmekle beraber, Hâce Mahnud Davud isimli başka bir divan beyinin de adını vermektedir (Yezdi, *Zafernâme*, s. 436).

⁴⁸³ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 355-356; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 39-40, 43-44; Ayrıca bkz. Yezdi, *Zafernâme*, s. 436; Manz, *Timurlenk -Bozkırların-*, s. 212.

⁴⁸⁴ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 356-357; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 43; Ayrıca bkz. Manz, *Timurlenk -Bozkırların-*, s. 212.

⁴⁸⁵ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 188.

⁴⁸⁶ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 188; Marozzi, *Timurlenk*, s. 409; Ayrıca bkz. Yezdi, *Zafernâme*, s. 436.

⁴⁸⁷ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 188.

2.2. Emir Timur'un Ölümünden Sonra Yaşanan Taht Mücadeleleri

Emir Timur'un Çin seferi sırasında ani bir rahatsızlanma sonucu hayatını kaybetmesi ordugâhta büyük bir karışıklığa sebep olmuştu. O sırada yanında bulunan hatunların teskin edilmesinden sonra, Emir Şeyh Nureddin ile Emir Şah Melik gibi önde gelen bazı beyler, Emir Timur'un torunu Pir Muhammed'i veliahd ilan ettiği vasiyetini yerine getirmek maksadı ile imparatorluğun dört bir yanında bulunan mirza ve beylere haberci gönderdiler. Pir Muhammed'e ise ayrıca haberci gönderilerek dedesinin vefat ettiğini ve kendisini yerine veliahd olarak seçtiğini, bu yüzden acele ile başkent Semerkand'a gelmesi gerektiği bildirildi.

Habercilerin gönderilmesinden sonraki gün yatsı vaktinde (18 Şaban 807/19 Şubat 1405), hükümdarın naaşı hazırlanarak Otrar'dan Semerkand'a doğru yola çıkarıldı ve 22 Şaban (23 Şubat) Pazartesi Semerkand'a ulaştırılıp gerekli tüm dini vazifeler yerine getirildikten sonra, burada Mirza Muhammed Sultan'ın adına inşa edilen türbeye defnedildi.⁴⁸⁸

Emir Timur'un ölüm haberini, o sırada Taşkent'te bulunan torunlarından Sultan Hüseyin de almış olmakla beraber, idaresindeki sol kol kuvvetlerini bırakarak 1000 kişilik bir atlı kuvveti ile Semerkand'ı ele geçirmek için harekete geçti. Ancak merkez ordudaki beyler onun bu hareketini öğrenmiş olduklarından, Semerkand'da muhafız olarak bulunan Emir Argunşah'a haber gönderip tedbir almasını istediler. Tüm bunlar yaşanırken, Taşkent'te bulunan bazı sağ kol beyleri, diğer beylerle herhangi bir istişarede bulunmadan Halil Sultan'ı hükümdar olarak tanıyıp, ona biat ettiler.⁴⁸⁹

Merkez ordu beyleri, alınan bu haberlerden sonra Semerkand'ı bir an önce ele geçirip durumu kontrol altına almak için yola koyuldular. Bu durumu öğrenen Halil Sultan ise, Semerkand'ı korumakla görevli Emir Argunşah'a çeşitli vaadlerde bulununarak, şehrin kapılarını kendisi için kapatmasını ve şehri muhafaza etmesini istedi.

⁴⁸⁸ Yezdi, *Zafernâme*, s. 449-451; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 34-35; Aka, *Mirza Şahrüh*, s. 33-34; Aka, *Timurlular*, s. 51-52; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 49-50; Ayrıca bkz. Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s. 49; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 91; Gleb Golubev, *Uluğ Bey*, (Trc. Abdrasul İsakov), TTK Yay., Ankara 2011, s. 27-28, 30-31. Emir Timur'un defin işlemleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız (İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 378-379).

⁴⁸⁹ Yezdi, *Zafernâme*, s. 452-453; Tacü's-Selmânî, *Tarihnâme*, s. 24-25; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s. 50; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 35-36; Aka, *Mirza Şahrüh*, s. 34-35; Aka, *Timurlular*, s. 52-53; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 50-51; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 93; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 28-29.

Nitekim öyle de oldu. Semerkand'a ulaşan Şah Melik ve Şeyh Nureddin, Argunşah tarafından içeri alınmadılar.

Öte yandan daha önce kendisine biat eden beylerin karar değiştirmesi üzerine Halil Sultan, Emir Timur'un vasiyetine uyarak Pir Muhammed'i veliahd olarak tanıyacağına dair bir ahidnâme yazıp mühürlerken, diğer taraftan yanında bulunan bazı emirlere ihsanlarda bulunarak Semerkand'a doğru yola çıktı. O sırada, Pir Muhammed Mirza ile buluşmak üzere Buhârâ'ya doğru yola çıkan merkez ordu beyleri, birkaç gün sonra Semerkand'ın Halil Sultan'a teslim edildiği haberini aldılar.⁴⁹⁰

Halil Sultan Semerkand'a geldikten sonra, bu karışık durumda hâkimiyetini güvence altına almak için, beylerin bağlılığını ve takdirini kazanmak adına onlara bol bol armağanlar dağıttı.

Tüm bu gelişmeler yaşanırken, babasının ölüm haberini 28 Şaban 807 (1 Mart 1405)'de Herat'ta alan Şahruh, başta burası olmak üzere yönetimini elinde bulundurduğu yerlerde kendi adına hutbe okutup sikke kestirdi. Daha sonra bazı beyleri Horasan'da bırakarak Semerkand merkezli Mâverâünnehir'e hareket etti. O sırada Halil Sultan, Şahruh'a Mâverâünnehir bölgesinin kendisine bırakılması gerektiğine dair haber yollamış, ancak yapılan görüşmeler sonuçsuz kalmıştı.⁴⁹¹

Şahruh'un yanında bulunan Sultan Hüseyin ise, onun yanından ayrılarak Halil Sultan'ın yanına gitmiş ve onun tarafından hoş bir şekilde karşılanmıştı. Dedesinin ölümü üzerine Semerkand'a gelmekte olan Pir Muhammed ise, Belh civarlarında iken bu haber Halil Sultan'a ulaştı. Bunun üzerine Halil Sultan, Sultan Hüseyin'in idaresi altındaki 30.000 kişilik bir orduyu Pir Muhammed'e karşı, Ceyhun Nehri kıyısına yolladı. Fakat ordu Belh'e geldiğinde, görevli beylerden Pir Ali Taz, Sultan Hüseyin'i saltanat hevesi ile kandırmıştı. Ordudaki bazı beyler öldürülmüş ve bir kısmı ise bağlılık gösterdiği için bağışlanmıştı. Bundan sonra Sultan Hüseyin, iktidarı ele geçirmek maksadıyla Semerkand'a doğru yola koyuldu. Onun bu hareketine karşılık Halil Sultan da ordusu ile Keş'e geldi. Ama iki taraf henüz karşılaşmıştı ki, Sultan Hüseyin'e biat etmiş olan bazı

⁴⁹⁰ Yezdi, *Zafernâme*, s. 455-456; Tacü's-Selmânî, *Tarihnâme*, s. 26-28; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târîh-i Kebîr*, s. 50-52; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 36-38; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 35-39; Aka, *Timurlular*, s. 53-54; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 51-52; Ayrıca bkz. Manz, *Timurlenk -Bozkırların-*, s. 237-238.

⁴⁹¹ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 38-40; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 40-42; Aka, *Timurlular*, s. 55-56; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 53-54; Ayrıca bkz. İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 379-380; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 93; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 496.

beylerin Halil Sultan'ın tarafına geçmesi, Hüseyin'in Belh tarafına kaçmasına sebep oldu (Muharrem 808/Temmuz 1405).⁴⁹²

Sultan Hüseyin'in kaçmasından sonra Halil Sutan onun peşine düşmedi ve Semerkand'a geri döndü. Ancak Hüseyin'in yapmış olduğu tüm bu girişimler Pir Muhammed'in kendisine karşı cephe almasına neden olmuştu. Nitekim bu maksat ile Sultan Hüseyin'in yanında bulunduğu Süleyman Şah'a haberci göndererek onun kendisine teslim edimesini istedi. Fakat bu isteği kabul edilmediği için onlarla savaşmak üzere harekete geçti. Yapılan savaşı kaybeden Sultan Hüseyin ile Süleyman Şah, Herat'ta bulunan Şahruh'un yanına sığındılar. Pir Muhammed, amcası Şahruh'a elçi göndererek Hüseyin'in bu yaptıklarından dolayı öldürülmesi gerektiğini bildirdi. Neticede Sultan Hüseyin ortadan kaldırıldı.⁴⁹³ Bu sırada çeşitli hediyelerle Miranşah'a gönderilen Süleyman Şah ise, Sultan Hüseyin'in öldürülmesini bahane ederek isyan etmiş ve götürmekte olduğu hediyeleri de gasp ederek Halil Sultan'ın bulunduğu Semerkand'a kaçmıştı.

Sultan Hüseyin'in ölümü üzerine rakiplerinden birinden kurtulan Pir Muhammed, Semerkand'a doğru yeniden yola koyuldu. Bu sırada Halil Sultan ve Süleyman Şah, Ceyhun kıyısını tutmakla görevli Şah Melik ile mücadeleye girişmiş, ancak bir netice alamamışlardı. Ardından yapılan barış görüşmeleri de sonuçsuz kalınca, Pir Muhammed ve Halil Sultan 808 Ramazan (1406 Şubat) ayında Semerkand yakınlarında karşılaşmış, savaşı Halil Sultan kazanmıştı. Savaşı kaybeden Pir Muhammed Belh'e, Şah Melik ve Uluğ Bey ise Horasan tarafına kaçtı.⁴⁹⁴

Bu haberi alan Şahruh Herat'tan Semerkand'a doğru harekete geçti. Bunun üzerine Halil Sultan, adamlarından birini göndererek Şahruh'tan özür dilemiş ve daha öncesinde zikrettiğimiz anlaşma kurallarına uyacağını belirtmişti. Şahruh ise buna karşılık Halil Sultan'a olumlu bir cevap mektubu gönderdi.

⁴⁹² Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s. 55-56; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 31-32.

⁴⁹³ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 392-399; Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, s. 43-50; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s. 55-56; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 51-52; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 64-66; Aka, *Timurlular*, s. 70-71; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 68-69; Ayrıca bkz. Manz, *Timurlenk -Bozkırların-*, s. 238-239.

⁴⁹⁴ Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, s. 50-60; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 52-54; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 66-69; Aka, *Timurlular*, s. 71-73; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 69-71; Bu bilgi hakkında ayrıca bkz. İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 399-404; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s. 57-58; Manz, *Timurlenk -Bozkırların-*, s. 239; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 496.

Bu arada Pir Ali Taz'ın, Pir Muhammed'i Semerkand'ı alması için kışkırttığı haberi gelmiş, bunun üzerine Halil Sultan onun üzerine gitmişti. Ancak asi emirlerden Hudaydâd'ın Semerkand'a doğru ilerlediğini işitince, Pir Muhammed ile anlaşarak geri döndü. Semerkand'a dönen Halil Sultan, güvendiği adamlarından birini gizlice Pir Muhammed'in beyi Ali Taz'a göndererek taht üzerinde hak iddia eden Pir Muhammed'i ortadan kaldırmasına karşılık, onun hâkimiyeti altındaki yerleri kendisine vereceğini vaat etti. Bu vaat karşısında kendini kaybeden Ali Taz, fırsat bulduğu bir vakit, ani bir hücumla 14 Ramazan 809 (22 Şubat 1407) yılı Pir Muhammed'i öldürdü.⁴⁹⁵

Pir Muhammed'in ölümüyle Halil Sultan, böylesine önemli bir rakibinden kurtulmuştu. Ancak halk ve ordu sürekli tekrar eden bu kargaşa ortamından bıkmıştı. Buna 809-810 (1407-1408)'da imparatorlukta meydana gelen kıtlık da eklenince; Mâverâünnehir'de Halil Sultan ile mücadele etmekte olan Hudaydâd Hüseyini ve Şeyh Nureddin gibi beyler, Herat'ta bulunan Şahruh'a haber gönderip, biran önce başkent Semerkand'a gelerek yönetimi ele almasını istediler. Bunun üzerine, 811/1409 yılında Şahruh Semerkand'a doğru yola çıktı. O sırada Halil Sultan da Keş şehrine gelmiş bulunuyordu. Ancak kuzey bölgesinde Hudaydâd'ın isyan etmesi üzerine, orada bulunan beyler Halil Sultan'dan yardım talep ettiler. O da emrinde 4.000 kişilik bir kuvvetle bizzat yardıma gitti. Ancak, Halil Sultan Semerkand civarında karşılaştığı Hudaydâd tarafından esir edildi (Zilkade 811/Mart 1409). Bu olaydan kısa bir süre sonra, Semerkand'a girmiş olan Şahruh ile Halil Sultan arasında bir görüşme olmuş ve taraflar anlaşmaya varmışlardı. Buna göre Halil Sultan Mâverâünnehir'deki haklarından vazgeçip Rey şehrine gidecekti. Böylece anlaşma yapıp işler yoluna koyulduktan sonra, Şahruh Semerkand merkezli Mâverâünnehir yönetimini oğlu Uluğ Beğ'e bırakarak Herat'a geri döndü.⁴⁹⁶

⁴⁹⁵ Tacü's-Selmânî, *Tarihnâme*, s. 85-86; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 54; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 70, 74-75; Aka, *Timurlular*, s. 73-74; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 71-72; Ayrıca bkz. İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 405-406; Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s. 57-58; Manz, *Timurlenk -Bozkırların-*, s. 239; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 93-94; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 496; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 32.

⁴⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız (Tacü's-Selmânî, *Tarihnâme*, s. 102-114). İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 406, 413, 415-424; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 54-55; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 80-88; Aka, *Timurlular*, s. 74-77; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 72-75; Manz, *Timurlenk -Bozkırların-*, s. 241-243; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 94; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 32-33; Ayrıca bkz. Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târih-i Kebîr*, s. 69-71; Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 448-449; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 496.

2.3. ŞAHRUH DEVRİNDE VE ULUĞ BEĞ'İN HÂKİMLİĞİ SIRASINDA SEMERKAND MERKEZLİ MÂVERÂÜNNEHİR'İN DURUMU

Emir Timur'un oğlu Mirza Şahruh, yeğeni Halil Sultan ile 812/1409 yılında yapmış olduğu anlaşma gereği taht mücadelelerini hemen hemen sonlandırmış ve ardından Semerkand merkezli Mâverâünnehir'in yönetimini, oğlu Uluğ Beğ'e bırakarak babası zamanında valiliğini yapmış olduğu Herat merkezli Horasan'a geri dönmüştü. Şahruh bu tarihten itibaren, ölümüne kadar olan sürede devletin yeni başşehri olarak Herat'ı kullanmış ve Timurlu Devleti'nin yeni hükümdarı olarak civar memleketlerden gelen elçileri kabul etmiştir.⁴⁹⁷

Mirza Şahruh ve Halil Sultan'ın Semerkand'dan ayrılmalarının ardından daha önce adını zikrettiğimiz ve Emir Timur devrinin en önde gelen beylerinden biri olan Emir Şeyh Nureddin, Şahruh ve oğlu Uluğ Beğ'in hâkimiyetlerini tanımayarak Moğollar ile iş birliği yapıp, Semerkand'ı ele geçirmek üzere hareket etti. Nitekim Semerkand civarında Uluğ Beğ'in atabeği Şah Melik ile girişmiş olduğu iki mücadeleyi de kazandı. Fakat Şahruh'un bu haberler üzerine ordusu ile beraber Herat'tan harekete geçmesi, Şeyh Nureddin'in Semerkand yakınlarında yapılan savaşı (9 Rebiülevvel 813/12 Temmuz 1410) kaybetmesine ve ardından kendi adamları tarafından öldürülmesine neden oldu.⁴⁹⁸

Mâverâünnehir hâkimiyetini sağlamlaştıran Şahruh, oğlu Uluğ Beğ'in de Semerkand'dan yardım için gönderdiği fil desteğini de alarak batıya (Irak-ı Acem) toprakları üzerlerine hareket etmişti (18 Recep 816/14 Ekim 1413). Asıl amacı bu bölgede bulunan Karakoyunlu hâkimiyetini sonlandırmak olan Şahruh, kardeşi Ömer Şeyh'in oğullarının sorun çıkarması üzerine, 819 (1416) yılına kadar onlarla mücadele etmiş ve sorunu hallettikten sonra Herat'a geri dönmüştür.⁴⁹⁹

Semerkand'daki duruma gelince, 822 yılı Rebülahir (1419 Mayıs) ayında, Emir Timur'un vaktiyle desteklemiş olduğu Altın Orda Hükümdarı Toktamış Han ile savaştan Urus Han'ın torunu olan Barak Han, Özbek ulusunda iktidarı ele geçirmek için Semerkand Hâkimi Uluğ Beğ'den kendisine yardım etmesini istedi. Bu isteği kabul

⁴⁹⁷ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 55; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 88-89; Aka, *Timurlular*, s. 77; Aka, *Timurlular - Orta Asya'nın-*, s. 75; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 94.

⁴⁹⁸ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 55-56; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 90-97; Aka, *Timurlular*, s. 77-78; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 75-76; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 34-36.

⁴⁹⁹ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 56-57; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 100-109; Aka, *Timurlular*, s. 78-79; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 76-77; Ayrıca bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 496-497.

edilerek şaban (ağustos) ayı sonlarında Semerkand'dan, Barak Han'a yardım için ordu gönderildi. Ancak ordu yolda iken Barak Han'ın hâkimiyeti ele aldığı haberi gelmiş ve sefer yarıda kesilmişti. Bu haber resmi olarak, ancak 826 (1423)'da Şahruh'a ulaştı. Haber'in Uluğ Beğ'e ulaşması ise, 828/1425 yılı başlarına rastlamaktadır.⁵⁰⁰

Uluğ Bey, Barak Han'a yapmış olduğu yardımlar dolayısıyla o taraftan kendisine herhangi bir tehlike beklemiyordu. Fakat Barak Han, daima Cuci ulusuna dâhil olan ve Emir Timur zamanından beri Çağatay topraklarına katılan Seyhun bölgesinde hak iddia etmiş, bu maksatla 829/1426 yılında Suğnak civarına gelerek Uluğ Beğ'e, Suğnak'ın dedesinden kendisine miras kaldığını bildirmişti. Uluğ Bey ise, Barak Han'ın bu sözlerine olumlu bir cevap vermedi, fakat bir süre sonra Barak Han'ın sınırı geçip tahribatta bulunması üzerine ordu hazırlanmasını buyurdu ve babası Şahruh'a da bu durumu haberci göndererek bildirdi.⁵⁰¹

Şahruh ise oğluna böyle bir savaşa girişmemesi için haber yollamış, ancak her ihtimale karşı bir diğer oğlu Mirza Cuki idaresinde Semerkand'a yardımcı kuvvet göndermek durumunda kalmıştı. Birleşik Mâverâünnehir ve Horasan kuvvetlerinin başında bulunan bu iki mirza, Barak Han'ın böyle bir orduya karşı hareket edemeyeceğini düşünerek son derece ihtiyatsız davranma yoluna gittiler. Zira yapmış oldukları bu hata, kalabalık ordularına rağmen Rebiülahir 830 (Şubat 1427)'da *Suğnak* civarında Özbekler ile yaptıkları savaşı kaybetmelerine neden oldu.

Emir Timur devrinden beri zafer kazanmaya alışık olan Çağatay ordusu ezici bir mağlubiyet almış, zaferi bir hayal olarak gören Özbekler ise Semerkand üzerine yürümekle beraber, ordugâh ve etrafı yağmalamışlardı. Bu haber yayılınca Mâverâünnehir'de karışıklık ortaya çıktı. Zira alınan bu yenilgiden sonra, Semerkand ahalisi kapıların kapatılarak Çağatay ordusunun bile içeri alınmaması için çaba gösterdi. Bu durum üzerine şehrin nüfuz sahibi kimseleri özellikle ulema, halkın yatıştırılmasında muvaffak olmuş ve böylelikle her iki mirza da şehre girebilmişti.⁵⁰²

Özbeklerle yapılan bu savaşın kaybedilmesi ve şehirlerin yağma haberi Cemaziyelevvel 830 (Mart 1427)'da Herat'ta bulunan Şahruh'a ulaştı. Şahruh bu

⁵⁰⁰ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 78-79; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 112, 135; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 64-65; Aka, *Timurlular*, s. 82-83, 88; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 85.

⁵⁰¹ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 79, 88; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 135.

⁵⁰² Barthold, *Uluğ Beg*, s. 88-89; Aka, *Timurlular*, s. 89; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 86 Golubev, *Uluğ Bey*, s. 71-73.

sıralarda suikasta uğradığı için,⁵⁰³ oğluna sadece para ve asker desteğinde bulunabildi. Uluğ Bey, Horasan'dan gelen yeni destekle birlikte intikam için Özbekler üzerine yürümüş ancak, Barak Han'ın çoktan sınırı geçip uzaklaştığını öğrenince geri dönmek zorunda kalmıştı. Şahruh ise, 830 Recep/1427 Mayıs ayında ordusu ile beraber Herat'tan Semerkand'a doğru hareket etti. Haberi alan Uluğ Bey derhal Semerkand'dan ayrılarak babasını karşılamaya gitmiş ve beraber Semerkand'a geri dönmüşlerdi. Şahruh, kurultay toplayarak mağlubiyetle sonuçlanan bu savaş hakkında bilgi aldı. Yapılan soruşturma sonucu bütün emîrler suçlu bulunarak sopa cezasına çarptırıldı. Hatta Uluğ Bey bile suçlu bulunarak bir süre için Mâverâünnehir idaresi elinden alındı. Ancak işler yoluna koyulduktan sonra Şahruh, idareyi yeniden Uluğ Beğ'e bırakarak Semerkand'dan ayrılmış ve Muharrem 831 (Kasım 1427)'de Herat'a dönmüştü.⁵⁰⁴

Yaşanan bu gelişmelerden sonra Uluğ Bey, herhangi bir sefere çıkmayıp babası Şahruh'un vefatına kadar Semerkand'da çeşitli işlerle vakit geçirecekti. Bu faaliyetlere daha sonra değineceğiz.

2.3.1. Şahruh'un Ölümü ve Yaşanan Mücadeleler

848/1444 yılına girildiğinde, yaşı dolayısıyla da artık iyice bitkin düşen Şahruh, ağır bir hastalığa yakalanmış ve verilen ilaçlar da işe yaramaz hale gelmişti. Hükümdarın bu hastalığı ile ilgili haber kısa süre içinde tüm Horasan civarına yayılmış ve bu sıralar, özellikle Şahruh devrinin nüfuzlu beylerinden Emir Firuzşah'ın da bulunduğu birçok divan mensubunun yolsuzluklarını araştırmak için Belh şehrinde bulunan Mirza Muhammed Cuki de, babasının bu durumunu öğrenmiş ve acele ile Herat'a dönmüştü. Mirza şehre yakın bir yerde iken Firuzşah'ın, Gevherşad Hanım'ın zoru ile Mirza Alâüddevle'ye biat ettiğini öğrenmiş ve bu durum karşısında son derece üzülmüştü. Ancak beklenilenin aksine Şahruh hastalığı atlatıp sağlığına kavuştu. Bundan kısa bir süre sonra, Emir Firuzşah ve ardından Muhammed Cuki hayatını kaybetti. Böylece Şahruh'un hayatta sadece oğlu Uluğ Bey kaldı. Uluğ Bey hem en büyük hem de hayatta

⁵⁰³ Bu suikast ile ilgili bilgi için bkz. Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s. 89-90; Gleb Golubev, s. 73.

⁵⁰⁴ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 90; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 66-67; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 137-138; Aka, *Timurlular*, s. 90; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 87; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 73-75; Bilgi için ayrıca bkz. Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târih-i Kebîr*, s. 90; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 102, 231, 235.

kalan tek oğul olmasından dolayı, babasından sonra kendisini tahtın yeni varisi olarak görüyordu.⁵⁰⁵

Şahruh, babasının aksine taht için herhangi bir veliahd belirlememişti. Mirza Baysungur'un oğlu Sultan Muhammed ise, dedesinin bu zaafından yararlanarak hem kendi beylerinin hem de İsfahan şehri ileri gelenlerinin teşvikleri sonucu İsfahan üzerine yürüdü. 850/1446 yılında şehre giren Sultan Muhammed çeşitli hediyelerle karşılandı. Fakat Sultan Muhammed, bununla yetinmeyerek Fars Hâkimi İbrahim Sultan'ın oğlu Mirza Abdullah'ın kendisine itaat etmemesi üzerine Şiraz üzerine yürümeye karar verdi.

Herat'ta bulunan Şahruh, torununun bu yaptıklarını haber aldı. Şahruh'un hanımı Gevherşad da bunu bir fırsat olarak görüp Şahruh'a çeşitli telkinlerde bulundu. Bunun üzerine Şahruh hem bu ayaklanmayı bastırmak hem de ibret olması için, Şiraz'ı kuşatmakta olan Sultan Muhammed üzerine sefere çıktı. Gevherşad, hükümdarın böylesine yorucu bir seferden sağ olarak dönemeyeceğini anlamış olmalı ki, başşehir Herat'ın korunması için kendi namzeti Alâüddevle'yi buranın geçici idarecisi olarak bıraktırmayı başarmıştı. Sefere ise, Şahruh ile beraber Uluğ Beğ'in Herat'ta bulunan oğlu Abdullâtif de katıldı. Nitekim hiçbir güçlükle karşılaşmadan Rey'e kadar gelmiş ve buradan Sultan Muhammed üzerine 30.000 kişilik bir öncü gönderilmişti. Haberi alan Sultan Muhammed ise Şiraz kuşatmasını kaldırarak geri çekildi. Bu sırada İsfahan'a gelen Şahruh, bu ayaklanmaya destek çıkan birçok beyi tutuklatarak Rey'e geri döndü.

Nevruz dolayısı ile Rey'de toy tertib edildi. Şahruh, o civarda bulunan ve bugün bile varlığını koruyan Şeyh Abdülazim Türbesi'ni ziyaret için hazırlık yapıp yola çıkılmasına karar verdi. Fakat yolculuk sırasında hastalığı yeniden nüksedince geri dönülmesini buyurdu. Ancak 24 Zilhicce 850/12 Mart 1447 tarihinde durumu ağırlaşmış ve vefat etmişti.⁵⁰⁶

Şahruh'un ölümü gün içerisinde gizli tutulmuş olsa bile geceleyin bu haber tüm ordugâhta duyuldu. Fakat birçok emir Sultan Muhammed üzerine gitmiş olduğundan, ordugâhta büyük emirlerden hiç kimse bulunmuyordu. Uluğ Beğ'in oğlu Abdullâtif

⁵⁰⁵ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 73-74; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 163-164; Aka, *Timurlular*, s. 98; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 95.

⁵⁰⁶ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 74-75; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 164-169; Aka, *Timurlular*, s. 98-100; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 96-97; Ayrıca bkz. Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 505-507; Barthold, *Uluğ Beg*, s. 125-126; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 106-108; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 117-118; Lâlif Balibeyoğlu, "Büyük Türk Astronomu: Uluğ Bey", *Bilig*, 6, Ankara (Yaz) 1997, s. 162-163.

dedesiyle birlikte seferde olduğu için, onun ölümüyle birlikte herhangi bir karışıklık çıkmaması adına idareyi ele aldı. Dedesinin ölümünü ise bir haberci göndererek babası Uluğ Beğ'e bildirdi. Uluğ Bey bu haber karşısında bir süre şaşkınlık ve üzüntü yaşamış, ancak babasının ölümüyle birlikte tahtın tek varisi olduğu düşüncesiyle ordunun hazırlanmasını ve biran önce Herat'a giderek yönetimi ele almak istemişti. Fakat Ceyhun civarına geldiğinde, yakın zamanda vefat etmiş olan kardeşi Muhammed Cuki'nin oğlu Mirza Ebubekir'in de harekete geçtiğini öğrendi. Buna rağmen Uluğ Bey, yeğenini kızını vermek vaadiyle kandırarak yanına getirtmiş, sonrasında ise onu Semerkand'a göndererek ortadan kaldırmıştı.⁵⁰⁷ Uluğ Bey, daha sonra süratle Belh'e giderek burayı işgal etti.

Abdüllâtif ise idareyi henüz ele almıştı ki birkaç güçlkle karşılaştı. Ancak bu sorunu birkaç üst düzey görevliyi öldürerek halletti. Şahruh'un naaşı ise ancak üçüncü gün Herat'a götürülmek üzere hazır hale getirilebilmişti. Uluğ Bey ise oğlunun bundan sonra, Şahruh'un naaşı ve orduyla birlikte Semerkand'a yöneleceğini düşünmekteydi. Abdüllâtif de babasıyla aynı düşüncede olmasına rağmen, Semerkand yolunun Özbekler tarafından tutulduğunu öğrendi. Bu yüzden yanında esir olarak tuttuğu Gevherşad ile birlikte Nişabur'a yöneldi. Burada iken Şahruh'un Herat'ta bırakmış olduğu Mirza Alâüddevle'nin idareyi ele alıp hazineyi açtığını⁵⁰⁸ ve Meşhed'e ordu gönderdiğini haber aldı. Mirza Alâüddevle ilk olarak Uluğ Beğ'i memnun etmek için Semerkand'a para ve çeşitli hediyeler göndermiş, hutbenin de Şahruh adına okutulmasını kararlaştırmıştı. Ancak Abdüllâtif'in, ninesi Gevherşad'a kötü davrandığını işitmesi, onu Nişabur'a doğru harekete geçirdi. 851 yılının Safer (1447 Nisan) ayında ani bir baskınla Abdüllâtif esir alınırken Gevherşad Ağa da kurtarıldı. Herat'a döndükten sonra Abdüllâtif burada İhtiyâridin Kalesi'ne⁵⁰⁹ hapsedilmiş, Şahruh'un naaşı ise Gevherşad Medresesi'nin yakınında bulunan türbeye defnedilmişti. Yaşanan tüm bu gelişmeler ise, Uluğ Beğ'in hükümdarlığının önünde bir engel teşkil etmekteydi.

⁵⁰⁷ Mirza Ebubekir'in ölümü hakkında daha fazla bilgi için bakınız (Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 495; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 118-119).

⁵⁰⁸ Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 515.

⁵⁰⁹ Herat'ta bulunan bu kale hakkında bilgi için bkz. Mustafa Şahin, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tokat 2013, s. 432-434; Mustafa Şahin, "Orta Çağda Herât Bölgesindeki Kale ve Surlar", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 11/21, 2013, s. 10-11.

Alâüddevle bundan sonra Uluğ Bey üzerine hareket ederek, Abdüllâtif gibi onu da saf dışı bırakmak düşüncesindeydi. Ordu Murgab Nehri'ni henüz geçmişken Alâüddevle, kardeşi Ebû'l Kasım Babür'ün kendisini tehdit ettiği haberini aldı. Bu sebeple Uluğ Bey ile Abdüllâtif'in serbest bırakılması hususunda anlaşarak geri döndü. Fakat Uluğ Bey ve oğlu Abdüllâtif büyük bir orduyla birlikte, 851/1448 yılı başında Herat'a doğru harekete geçti. Her İki taraf orduları Herat yakınlarında karşılaşmış ve Alâüddevle savaşı kaybetmişti. Uluğ Bey ise bundan sonra Herat'a girerek hükümdarlığını ilan etti. Uluğ Bey, babası Şahrüh'un aksine Herat'ı başşehir olarak kullanma düşüncesinde değildi. Bu sebeple oğlu Abdüllâtif'i buraya idareci olarak bırakarak babasının naaşı, birçok sanatkar ve bolca hazine ile birlikte Semerkand'a doğru yola koyuldu. Esasen Horasan'da kalmasının kendisi için tehdit oluşturabileceğinin farkında olan Uluğ Bey, hem bu sebepten hem de Semerkand'dan ayrılmasının ardından Özbekler'in Mâverâünnehir topraklarında yeniden yağma faaliyetine girişmiş olduklarını öğrendiğinden, Semerkand'a dönmesinin daha doğru olacağını bilmekteydi. Uluğ Bey, kışı Buhârâ'da geçirmiş ve babasının naaşını ise Semerkand'a göndererek Gûr-i Emîr Türbesi'ne gömdürmüştü.⁵¹⁰

852/1448 yılında, Uluğ Beğ'in Herat'ta bulunması ve ardından Mâverâünnehir topraklarının Özbekler tarafından yağma edilmesi gibi durumlar hem ordu hem de halk içinde huzursuzluklara sebep oldu. Bundan dolayı Uluğ Beğ'in nüfuzu kırılmıştı. Tüm bu olanlara rağmen Uluğ Bey, Horasan bölgesini hâkimiyetini kuvvetlendirmek düşüncesiyle işgal etmek istiyordu. Ama bunu gerçekleştirmek için Herat merkezli Horasan'a yönetici olarak bıraktığı oğlu Abdüllâtif ile savaşmak zorunda kalacaktı. Babasının bu düşüncesinden haberdar olan Abdüllâtif, ayaklanarak Hind ticaret yolu üzerindeki vergileri kaldırıp; Ceyhun Nehri üzerinde geçişleri sağlayan teknelere el koydu.⁵¹¹

Bu yaşananlar üzerine Uluğ Bey, Mâverâünnehir'de kendisine karşı oluşan olumsuz havayı bir nebze olsun dağıttıktan sonra, bir diğer oğlu Abdülâziz'i de yanına alarak ordusu ile birlikte Abdüllâtif ile karşılaşmak üzere Semerkand'dan ayrıldı. Bu sırada

⁵¹⁰ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 76-78; Aka, *Mirza Şahrüh*, s. 169-172; Aka, *Timurlular*, s. 101-103; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 99-101; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 110-113; Ayrıca bkz. Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 456-457; Barthold, *Uluğ Beg*, s. 126-133; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 118-121. Şahrüh'un mezar kitabesi için bkz. A.A. Semenov, "Gûr-ı Emîr" Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri", (Çev. Abdulkadir İnan), *Belleten*, XXIV/93, TTK Yay., Ankara 1960, s. 153-155.

⁵¹¹ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 134.

Abdüllâtif Ceyhun Nehri’ni geçip Tirmiz ve Şehr-i Sebz’i işgal etmişti. Her iki ordu ise Semerkand yakınlarında 853/1449 yılı güzünde karşılaşmış ve Uluğ Bey ağır bir yenilgi almıştı. Semerkand’a sığınmak için geri dönen Uluğ Bey, kendi kale komutanı tarafından içeri alınmamış, hatta tutuklanarak Abdüllâtif’e teslim edilmek istenmiştir. Tüm bu gelişmelerden sonra Uluğ Bey, başka şansının kalmadığını görerek kendi isteğiyle oğluna teslim olmak zorunda kaldı. Abdüllâtif başlangıçta babasına bir şey yapmamış ve Hac vazifesini yerine getirmesi için babasının Mekke’ye gitmesine izin vermişti. Fakat gizli bir şekilde Uluğ Beğ’in yargılaması yapılmıştı. Babasının Uluğ Bey tarafından öldürüldüğünü söyleyen Abbas adında birine, Uluğ Beğ’i öldürüp intikamını alabilmesi için fetva çıkartılıp izin bile verilmişti. Tüm bu olanlardan Abdüllâtif’in haberi yokmuş gibi davranıldı. Nitekim Uluğ Bey, Semerkand’dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra, 853 yılı Ramazan (1449 Ekim) ayında Abbas tarafından⁵¹² kılıçla öldürüldü. Babasının ölümünden sonra, daha önce onun yanında yer alan Abdülâziz de ağbeği Abdüllâtif tarafından ortadan kaldırıldı.⁵¹³

2.4. ULUĞ BEY DEVRİ SEMERKANDI’NA GENEL BİR BAKIŞ

Uluğ Bey, babası Şahruh devri (812-851/1409-1447) ve kendi hükümdarlığı zamanı (851-853/1447-1449) başta olmak üzere, 40 yıl boyunca yönetimini üstlendiği Semerkand merkezli Mâverâünnehir’de, dedesi Emir Timur’un askeri faaliyetlerinden çok başşehir Semerkand’ın ve Mâverâünnehir’in her yönden gelişmesi için yapmış olduklarını örnek alıyordu.⁵¹⁴

Uluğ Bey, dedesi Emir Timur gibi ticaretin gelişmesi için elçilik kurumuna son derece önem verirdi. Zira Timur devrinin son zamanlarında bozulan Timurlu-Ming (Çin) Hanedan’ı ilişkileri, Şahruh ve onun Semerkand yönetimine bırakmış olduğu oğlu Uluğ Bey zamanında hem Horasan hem de Mâverâünnehir başta olmak üzere Timurlu topraklarında yeniden tesis edilmişti. Barthold, Şahruh’un başşehir olarak seçtiği Herat’a,

⁵¹² Baburnâme, s. 77.

⁵¹³ Aka, *Timurlular*, s. 103-105; Aka, *Timurlular -Orta Asya’nın-*, s. 101-103; Ayrıca bkz. Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 457-458; Barthold, *Uluğ Beg*, s. 134-138; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 78-80; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 113-114, 123-124; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 122-127; Balibeyoğlu, “Büyük Türk Astronomu”, s. 163; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 33, 59. Uluğ Beğ’in mezar kitabesi hakkında bkz. Semenov, “Gûr-ı Emîr” Türbesinde”, s. 155-157. 1941 yılında Emir Timur’un mezarı ile birlikte, Uluğ Beğ’in de mezarı açılmış ve kafası kesik halde iskelet bulunmuştur (Semenov, “Gûr-ı Emîr” Türbesinde”, s. 156; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 80; (Aka, *Timurlular -Orta Asya’nın-*, s. 103, dipnot).

⁵¹⁴ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 99; Balibeyoğlu, “Büyük Türk Astronomu”, s. 159.

Çin'den bir kaç defa elçilik heyetinin gelip gittiğini, dolayısıyla bu heyetlerin Uluğ Beğ'in yönetimini üstlendiği Mâverâünnehir topraklarından geçmek durumunda olduklarını ve heyette bulunanların, Uluğ Beğ'in merkez olarak kullandığı Semerkand şehrinde Herat'a gitmeden önce mola verdiklerini belirtmektedir.⁵¹⁵ Nitekim Uluğ Bey, her defasında elçilik heyetinin iyi karşılanması ve ağırlanması için büyük ihtimam gösterirdi. Gelen elçilik heyetleri için Semerkand'da çeşitli eğlenceler düzenlenmiş ve ziyafetler verilmişti. Ayrıca Uluğ Bey, Çin ile olan ticari ve siyasi ilişkilerin gelişmesi adına, geri dönmekte olan bu heyetlere kendi elçilerini de katıp Çin'e göndermekte idi.⁵¹⁶

Uluğ Beğ'in 825/1422 yılında Çin'e göndermiş olduğu elçilik heyetinde bulunan ve gördüklerini anlatan Gıyâseddin Nakkaş, Uluğ Bey adına, Çin İmparatoru'na her bir ayağı beyaz ve siyah renkte olan son derece güzel bir at hediye edildiğini nakletmiştir.⁵¹⁷

Yine bu zamanda gerek hükümdarlar olsun gerek mirzalar olsun, kazançlarının bir kısmını vermesi şartıyla tüccarlarla çeşitli anlaşmalar yapıp onlara para ve değerli taş yardımıyla bulunurlardı. Nitekim Uluğ Bey de tüccarlardan biriyle böyle bir alış-verişte bulunup, dönüşünde geri vermek üzere ona kıymetli bir taş vermiş, fakat aradan bir müddet geçip tüccar aldığını geri veremediği için; mirza şahitler göstererek tüccarın mirasından hisse almak istemişti. Semerkand Kadısı Şemseddin Muhammed Miskin ise bu olayı öğrenmiş, ardından saray görevlilerinden birini yanına çağırarak Uluğ Beğ'e gitmesini ve ona: *"Bu işi şahitler göstererek dava konusu etmenin hükümdara bir fayda sağlamayacağını, çünkü işin iç yüzünün kendince bilindiğini, buna rağmen davanın kendi lehine sonuçlanmasını istiyor ise, o vakit, havaların iyice soğuk olduğu şu günlerde kendisinin yani; Kadı Miskin'in el ve ayaklarını bağlayıp, kendinden geçip bayılıncaya kadar suya batılıp çıkarıldıktan sonra, kendini bilmez bir halde mirzanın kaybolan taşı karşılığında tüccarın malından hisse verilmesine karar verebileceğine"* dair bir haber

⁵¹⁵ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 94-96; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 246; Ayrıca bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 499.

⁵¹⁶ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 95; Ayrıca bkz. Golubev, *Uluğ Bey*, s. 46; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 247.

⁵¹⁷ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 132; (Aka, *Mirza Şahruh*, s. 204, dipnot); Aka, *Timurlular*, s. 154; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 155; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 46; (İsmail Aka, "XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlular'da Ziraî Ve Ticarî Faaliyetler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1981, s. 116, dipnot); Ayrıca bkz. Barthold, *Uluğ Beg*, s. 96; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 247.

göndermesini istemişti. Uluğ Bey ise Semerkand kadısının bu sözlerinden etkilenmiş olacak ki davadan vazgeçmiştir.⁵¹⁸

Uluğ Bey ticaretin yanında, zirai faaliyetlere de önem verirdi. Nitekim onun döneminde halktan alınmakta olan arazi vergisi en düşük seviyeye indirilmiş ve bu köylünün refah seviyesini arttırmıştır.⁵¹⁹ Ayrıca Semerkand topraklarını sulamakta olan ve Soğd (Zerafşân) Nehri'nden alınan kanallardan biri olan Mirza Arıği'nin, Uluğ Bey tarafından açtırıldığı düşünülmektedir. Fakat bu bilginin doğruluğu tartışma konusudur.⁵²⁰

Bunlardan başka, Şahruh'un başşehir olarak seçtiği Herat tamamen İslâm esaslarına dayanılarak yönetilmekte iken; Uluğ Beğ'in yönetim merkezi olan Semerkand'da ise bunun aksine bir hava hâkimdi. Zira Şahruh'un kendisini tamamen dine verdiği bu sıralarda Semerkand şehrinde ise çeşitli eğlence meclisleri düzenlenmekteydi. Hatta Uluğ Beğ'i böyle bir yaşayıştan dolayı eleştiren bazı âlim ve şeyhler bile, ara sıra bu tür eğlenceler düzenlemekteydiler.⁵²¹ Uluğ Bey devrinde gerçekleştirilen bu sazlı sözlü eğlenceler hem halkın hem de birçok din adamının Uluğ Beğ'e karşı olumsuz bir tavır almasına neden oluyordu. Buna bir örnek Uluğ Beğ'in küçük oğlu Abdülaziz'in sünnet düğünü şerefine düzenlemiş olduğu içkili toyu verebiliriz. Zira bu durumu öğrenen ve önemli devlet adamlarından biri olan Seyyid Âşık Uluğ Beğ'e gelerek: “*Sen Hz. Peygamber'in dinini mahvederek inançsız insanların yaşayış biçimlerini örnek aldın!*” demek suretiyle Uluğ Beğ'i ağır bir biçimde eleştirmişti. Uluğ Bey ise bu söz karşısında sinirlenmiş, ancak kendine hâkim olarak ona: “*Sen ilim sahibi ve seyyidlerin halefi olarak tanınıyorsun. Ama görünen o ki artık yaşlandın ve galiba işkence ile şehid edilmek*

⁵¹⁸ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 110; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 95-96; Aka, “XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlular'da Zirai”, s. 113-114; Ayrıca bkz. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 130; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 202; Aka, *Timurlular*, s. 151-152; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 153.

⁵¹⁹ Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 455; Barthold, *Uluğ Beg*, s. 110-111; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 96; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 128; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 208; Aka, *Timurlular*, s. 149; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 150; Aka, “XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlular'da Zirai”, s. 120; Balibeyoğlu, “Büyük Türk Astronomu”, s. 162.

⁵²⁰ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 111; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 126; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 206; Aka, *Timurlular*, s. 147; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 148; Aka, “XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlular'da Zirai”, s. 118.

⁵²¹ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 99-100; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 33, 74; Balibeyoğlu, “Büyük Türk Astronomu”, s. 159-160; Ayrıca bkz. Golubev, *Uluğ Bey*, s. 57-58; Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler*, s. 62.

istiyorsun. Bunun için de bana karşı bu şekilde konuşma cüretinde bulunuyorsun. Ama ben senin bu isteğini yerine getirmeyeceğim.” demekle yetinmiştir.⁵²²

Uluğ Bey, Semerkand hâkimliğinin ilk senelerinde bu şekilde eğlencelerle meşgûl olmuş olsa da, ilerleyen yıllarda İslâm dini üzerine olumlu faaliyetlerde de bulunmuştu. Nitekim çalışmamızın son kısmında ele alacağımız ve devrin en önemli yapılarından olan Uluğ Bey Medresesi bu duruma bir örnektir. Uluğ Beğ’in din adamlarına ve ilme karşı olan olumlu tutumu, babası ve dedesi kadar olmasa bile inşa ettirmiş olduğu medreselerde bizzat ders vermesi, kendisinin ilmi faaliyetlere değer verdiğinin bir göstergesidir.⁵²³

Uluğ Bey devrinin önde gelen ilim adamlarından Gıyaseddin Kâşî, babasına yazmış olduğu mektubun bir bölümünde Uluğ Bey için şu ifadelere yer vermiştir: Uluğ Bey bilgin bir hükümdardı. Kur’anı Kerim’in çoğunu ezbere bilirdi. Öyle ki, hergün hafızlar huzurunda Kur’an’dan iki cüz’ü kaidelere uygun olarak akıcı bir şekilde okurdu. Ayrıca, din adamları arasında gerçekleşen sohbet meclislerine de iştirak eden Uluğ Bey, Arapçaya da oldukça hâkimdi.⁵²⁴

Uluğ Bey dini ilimlerle uğraşıyor olmasına rağmen, Semerkand hâkimliğinin ilk senelerinde ki olumsuz hareketleri o ve din adamları arasındaki olumsuz havayı dağıtmamış, aksine iyice alevlendirmişti. Nitekim biraz önce değindiğimiz ve hükümdarla Seyyid arasında geçen tartışmanın benzeri, başka bir eğlencede yaşananlar sebebiyle vuku bulmuştu. Zirâ şehrin Şeyhülislâmı’nın düzenlemiş olduğu eğlence toyundaki ziyafete Seyyid Âşık da iştirak etmişti. Ancak Seyyid, eğlencenin son derece abartılı olmasından dolayı bir anda sinirlenip bağırmaya başlamış ve “*Kim kadınlarla erkeklerin bir arada şarkı söylemesine izin verdi? Sen dinsiz bir şeyhülislamsın!*” demek suretiyle şeyhülislâma hakaretler etmişti. Bunun üzerine şeyhülislâm, Uluğ Beğ’e giderek Seyyid Âşık’ı şikâyet etti. Uluğ Bey, bunun üzerine öfkelenerek Seyyid’i huzuruna getirtti ve hemen şehirdeki bütün kadıları çağırarak mahkeme kurdurdu.

Mahkemede ise kadılar daha çok Uluğ Bey ve Şeyhülislâm’ı haksız buldular. Bunun yanında Seyyid Âşık’ın da haddini aşarak böyle bir âlime hakaret etmesinin yanlış

⁵²² Barthold, *Uluğ Beg*, s. 108-109; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 46-47; Balibeyoğlu, “Büyük Türk Astronomu”, s. 160; Ayrıca bkz. Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 74, 120-122.

⁵²³ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 32; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 65; Balibeyoğlu, “Büyük Türk Astronomu”, s. 160.

⁵²⁴ Aydın Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkanddeki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî’nin Mektubu*, (3. Baskı), TTK Yay., Ankara 1991, s. 77.

olduğunu kabul etmek zorunda kaldılar. Mahkeme bu şekilde devam ederken, Uluğ Beğ'in askerlerinden biri, din adamlarının bir araya geldiğini öğrenince koşarak gelmiş ve onlardan kendi davasıyla ilgilenmelerini istemişti.

Âlimlere hitaben: *“Ey bilgi ehli! Benim kardeşim öldü. Onun hanımı ise benimle evlenmek istemiyor. Allah'ın belası bir kumaş tüccarını sevdiğini söylüyor.”* demek suretiyle şikâyetini dile getirdi.

Uluğ Bey ise, araya giren askerin meselesinin halledilmesi için yanında bulunan kıdemli bir görevliye: *“Onunla git ve onun istediğini yap!”* dedi. Bu ise kurnaz kadıların göre bir hataydı. Uluğ Bey hatasını hemen anladı. Nitekim hükümdar, davayı göçebe devrin yazılı olmayan kurallarına göre çözmüştü. Uluğ Beğ'e göre ölmüş kardeşinin hanımıyla evlenmek herkesin hakkıydı; fakat o, kendisine karşı öteden beri olumsuz bir tavır takınan din adamlarının şeriatını hesaba katmamıştı.

Mahkemenin baş kadısı ise: *“Ey büyük emir, bu karar adaletli olamaz. Nikâhın iki tarafın rızasıyla gerçekleşeceğini bilmiyor musunuz? Bizden kimse bu şart yerine getirilmezse nikâhı geçerli sayamaz.”* dedi. Diğerleri de onun bu söylediklerini doğrularcasına sakallarını sıvazladılar. Böylelikle mahkeme herhangi bir karara varamadan dağıldı. Seyyid Âşık'ın kendini savunması ise Uluğ Beğ'in düşmanlarını sevindirmişti.⁵²⁵ Semerkand hâkimi ve din adamları arasında cerayan eden bu ve buna benzer birçok olumsuz durum, onun hâkimiyeti boyunca ve sonrasında iktidarda bulunan diğer hükümdarlar zamanında da devam edecekti.

Uluğ Bey bu tür uğraşların ve âlimlerle olan münakaşaların yanında, Semerkand şehrinin gelişimine katkıda bulunmak maksadıyla matematik veya astronomi ilmi üzerine gerçekleştirilen çalışmalara iştirak etmiş ve devrin bu sahadaki en iyi ustalarını Semerkand şehrinde toplamayı başarmıştı. Bunlardan Gıyaseddin Kâşî, Uluğ Beğ'in matematik ve astronomi ilmine vakıf olduğunu dile getirmekle beraber, kendisinin de bulunduğu ve Uluğ Beğ'in zekâsına şahid olduğu bir olayı şöyle ifade eder: *“Uluğ Bey bir gün atla dolaşırken, sekiz yüz on sekiz yılının Recep ayının onu ile on beşi arasındaki bir Pazartesi gününe rastladığı bilinen bir tarihin, güneş yılına göre senenin hangi gününe denk geldiğini Matematik ilmindeki maharetine dayanarak zihninden hesaplamak istedi. Bu maksatla, at üzerinde iken güneşin o güne tekabül eden boylamını iki dakikaya*

⁵²⁵ Golubev, *Uluğ Bey*, s. 57-59.

varan bir hata payına kadar hesapladı ve attan inince sonucu bana sordu. Zihni hesapta bazı miktarları akılda tutmak ve hesap neticelerini bunlara dayanarak çıkarmak icabeder. Fakat hafızada bir yetersizlik mevcuttur. Bu sebeple sonucu derece ve dakika cinsinden doğru olarak çıkaramamıştı. Ancak bunu günümüz insanları arasında hiç kimse yapamaz, zira zihni hesapta bu derece maharetli olmak kimsenin işi değildir.”⁵²⁶

Uluğ Bey ayrıca, şahsen astronomi cetvellerinin tanzimiyle de uğraşmış ve bunları öldüğü 853/1449 yılında tamamlayabilmişti.⁵²⁷

Bu şekilde Uluğ Bey devrinin Semerkand'ı (1409-1449), dedesi Emir Timur zamanında olduğu gibi, ticari, zirai; ilim; inşaat ve eğlence gibi birçok faaliyetin merkezi durumundaydı.⁵²⁸

2.5. ABDÜLLÂTİF DEVRİNDE SEMERKAND

Uluğ Beğ'in ölümünden sonra Abdüllâtif, 1449 yılı sonlarına doğru Mâverâünehir toprakları üzerinde artık hâkimiyetini iyice sağlamlaştırmıştı. Nitekim Uluğ Bey zamanında sürekli bir yağma faaliyetinde bulunan Özbekler bile artık buna cesaret edemez hale gelmişlerdi.⁵²⁹

Semerkind idaresinin bu şekilde ele geçirilmesinden sonra, Uluğ Beğ'e sadık beylerden dördü, Abdüllâtif'in yanına gitmekte olan Sultan Şah Barlas ve oğlu Celâlüddin Muhammed idaresindeki birliğin ardından yetişmişler ve yapılan çarpışma sonunda birliğin beğleri yaralanarak tutsak alınmışlardı. Sultan Barlas Semerkand yakınında, oğlu ise almış olduğu yaralardan dolayı üç gün sonra ölmüştü. Abdüllâtif ise bu durum karşısında buyruk çıkartmış ve bunun üzerine bu dört bey, mahkeme edilip idam edilmişti.⁵³⁰ Mirza Abdullah ise bağışlanarak hapiste bırakıldı. Abdüllâtif'in tutsak aldığı Ebu Said de aynı muameleye tabi tutuldu.⁵³¹

853-54/1449-50 yılında Semerkand'daki hayat Uluğ Bey devrine göre daha farklı bir hâl almıştı. Mâverâünnehir'in yeni hâkimi Abdüllâtif, babası gibi astronomi ve tarih ile ilgileniyordu. Bunların yanında din adamları ve dervişlere saygıda kusur etmiyor,

⁵²⁶ Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkanddeki İlim Faaliyeti*, s. 77.

⁵²⁷ Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 62-63; Balibeyoğlu, “Büyük Türk Astronomu”, s. 160-161.

⁵²⁸ Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 61.

⁵²⁹ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 138; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 81; Aka, *Timurlular*, s. 105; Aka, *Timurlular - Orta Asya'nın-*, s. 105.

⁵³⁰ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 138; Ayrıca bkz. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 81.

⁵³¹ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 138.

onların derslerine devam ediyordu. Hatta sohbet meclislerindeki münazara ve münakaşalara da katılıyordu. Kaynaklarda onun tartışma yapacak kadar Arapça ve Farsça bildiğini gösteren örnekler bulunmaktadır. Cuma hutbeleri ise halifeler zamanındaki gibi hükümdar tarafından okunmaya başlamıştı. Bu durum, 854/1450 yılı baharında Semerkand'dan kaçan Ebu Said'in Buhârâ'da ümit ettiği desteği bulamamasına sebep oldu. Hâtta şehrin kadısı ve kale komutanı onun tutuklanıp öldürülmesini bile buyurmuşlardı. Fakat tam bu sırada, Semerkand'da bulunan Abdüllâtif beklenmedik bir anda öldürüldü.⁵³²

Abdüllâtif devri, Uluğ Bey devrine göre âlim ve sanatkârlar için iyi, halk ve asker için kötü bir devir olmuştur. Nitekim Abdüllâtif, itaatte en ufak bir sapma göstereni şiddetle cezalandırmaktaydı. Semerkand hâkiminin öfkesinden ve uyguladığı ceza yöntemlerinden korkup idaresinden memnun olmayanlar, ona karşı ayaklanmaya hiçbir şekilde cesaret edememişlerdi. Buna rağmen Abdüllâtif'e karşı bir suikast düzenlendi. Zira bu suikastın arkasında Uluğ Bey ve Abdulaziz'in beyleri bulunuyordu. Abdüllâtif'in yakınlarından biri bu suikastten haberi olduğunu ancak, Abdüllâtif'ten korktuğu için ona haber vermeğe cesaret edemediğini sonraları tarihçi Abdürrezzak Semerkandî'ye söylemiştir. Suikast, hükümdarın şehrin kuzeyindeki *Meydan Bağ'ı* adlı köşküden sabah namazını kılmak için camiye giderken, 25 Rebiülevvel 854 (8 Mayıs 1450) tarihinde, şehrin güneyindeki Çınar Bahçesi'nden geçtiği bir vakit düzenlendi. Anlatılan bir hikâyeye göre; o gece Abdüllâtif bir rüya görmüş, rüyasında bir tepsi içinde başının kendine sunulduğunu ve korku ile uyanarak Nizâmî'nin şiirleri ile fal bakmaya başlamış ve “*Baba katiline hükümdarlık nasip olmaz; nasip olsa da altı aydan fazla sürmez*” beyti⁵³³ çıkmıştı. Abdüllâtif, suikast sırasında türkçe olarak “*Allah ok teğdi*” diyerek atından düşünce yanında bulunanlar sağa sola kaçıştılar. Suikastçılar ise hükümdarın üzerine atılarak başını kesip, ardından Uluğ Bey Medresesi'nin kapısında teşhir etmişlerdi. Katil, hükümdarı öldürdükten sonra kaçarak Türkistan'ın (Yesi) şehrine gitmiştir. Aslında suikastçının kaçmasına gerek kalmayacaktı. Nitekim Abdüllâtif'in öldürülmesinden sonra devlet idaresi Abdüllâtif'in düşmanlarının eline geçmişti.⁵³⁴

⁵³²Barthold, *Uluğ Beg*, s. 138.

⁵³³ Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 458; *Baburnâme*, s. 77.

⁵³⁴ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 140; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 81-82; Aka, *Timurlular*, s. 106; Aka, *Timurlular - Orta Asya'nın-*, s. 105-106; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 125; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 127; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 500.

2.6. MİRZA ABDULLAH'IN SEMERKAND TAHTINA GEÇMESİ VE DİĞER MİRZALARLA MÜCADELESİ

Abdüllâtîf'in öldürülmesinin ardından suikastçılar, Şahrüh soyundan İbrahim Sultan'ın oğlu Mirza Abdullah'ı hapisten çıkararak tahta oturtular.⁵³⁵ O, ilk olarak hazinedeki parayı askerlere dağıtmakla işe başlamak zorunda kaldı.⁵³⁶ Abdüllâtîf'in baskı ve şiddete dayanan idaresinden sonra Abdullah ve Şeyhülislâm'ı ile birlikte, Uluğ Bey devri geri gelmiş bulunuyordu. Timurlu idaresindeki bu değişiklik din adamlarının merkezi olan Buhârâ'da olumsuz bir hava oluşturdu. Nitekim Abdüllâtîf'in ölümü duyulur duyulmaz şehrin darugası ve kadısı, Mirza Ebu Said'i hapisten çıkararak ona biat etmişlerdi. Ebu Said ise derhal Semerkand üzerine yürümüş, fakat yapılan savaşı kaybederek kuzey topraklarına kaçmıştı.

Abdullah bundan sonra bir başka rakibi olan, Şahrüh soyundan Baysungur oğlu Mirza Alâüddevle ile mücadele edecekti. Zira Mirza Abdullah'ın Semerkand tahtına çıkışından kısa bir süre sonra Alâüddevle, Belh Şaburgan ve Hisar'ı işgal ile Semerkand'ı ele geçirmek üzere harekete geçti. Abdullah, Şehr-i Sebz'den Alâüddevle üzerine yürümüş, fakat ordu savaşmadan dağılmıştı. Alâüddevle Belh'e, Abdullah ise Semerkand'a dönmüştü. Alâüddevle'nin dönme sebebi büyük ihtimalle bu sıralarda Horasan'da duruma tekrar hâkim olan kardeşi Bâbü'r'ün taarruzundan dolaydır.⁵³⁷

Bu sırada Ebu Said, Timurlu toprakları içerisinde yer alan ve Seyhun Havzası'nın kuzey hududunda bulunan Türkistan (Yesi) şehrini işgal etti. 854-55/1450-51 yılı kışında Abdullah'ın göndermiş olduğu ordu, yolların karla kaplı olmasına rağmen gidip şehri kuşattı. Taraflar arasında ufak çaplı çatışma olmuş, fakat şehir ele geçirilememişti. Bu sırada Ebu Said, bir hileye başvurarak Abdullah'ın ordusunu aldatmayı başardı. Onun, Özbek askeri kıyafetleri giydirerek etrafa salıverdiği adamları, Özbek Hanı Ebu'l Hayr'ın yardım için Deşt-i Kıpçak'tan gelmekte olduğu söylentisini yaydılar. Şehirde de Özbek hanının gelişini kutlamak üzere davullar çaldılar. Nitekim bu hile hemen tesirini göstermiş, Sultan Abdullah'ın ordusu bu durum karşısında bütün ağırlıkları, at ve

⁵³⁵ Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 528; *Baburnâme*, s. 78.

⁵³⁶ Bu bilgi için bakınız (Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 528).

⁵³⁷ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 140-141; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 83; Aka, *Timurlular*, s. 106-107; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 107; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 125, 128.

bineklerini bırakarak canlarını kurtarma derdine düşmüştü. Dağılan birlikler ise Semerkand yolunu tuttular.⁵³⁸

Onların Semerkand'a gelip durumu anlatmaları üzerine, Abdullah savaş hazırlıkları görülmesini buyurarak hazinenin kapılarını açtı. Yeniden ordu hazırlayıp Şahruiye'ye doğru yola çıktı. Bunun üzerine Ebu Said, bu defa Özbek hükümdarından yardım istedi. Ebu'l-Hayr, bu durumu kendisi için bulunmaz bir fırsat olarak görerek Ebu Said'e yardıma geldi ve birlikte Semerkand'ı ele geçirme plânları yaptılar. Ebu Said ve Özbek Han'ı, Yesi'de birleştikten sonra önce Taşkend, oradan da Hocend'e geldiler. Bu haber üzerine Abdullah'ın ordusu Seyhun kıyılarından ayrıldı. Taraflar, Emir Timur devrinde kurulmuş olan, Semerkand yakınındaki Şiraz kasabası civarında 1451 yılı Haziran ayında karşılaştılar. Özbekler, kendilerinden daha kalabalık olan Sultan Abdullah'ın ordusunu bozguna uğrattıkları gibi, Abdullah da savaş meydanında öldürüldü (22 Cemaziyelevvel 855/22 Haziran 1451). Bundan sonra galipler, kolaylıkla şehre girdiler ve Ebu Said ise Timurlu Devleti'nin yeni hükümdârı olarak Semerkand tahtına oturdu. Onun şehre girdikten sonra ilk yaptığı icraat, Mirza Abdüllâtîf'in katillerinin öldürülmeleri emrini vermek oldu. Ebu'l Hayr ise, Uluğ Beğ'in kızını kendisine eş olarak alıp, bazı değerli hazinelerle kendi yurduna döndü.⁵³⁹

2.7. EBU SAİD'İN MÂVERÂÜNNEHİR HÂKİMİYETİ VE SONRASINDA YAŞANANLAR

2.7.1. Ebu'l Kasım Babür'ün Semerkand Kuşatması

Ebu Said Mâverâünnehir hâkimiyetini ele aldıktan kısa bir süre sonra Baysungur oğlu Babür ile mücadele edecekti. Nitekim Babür, 857/1453 yılı kışını Mazenderan topraklarında geçirdikten sonra Ebu Said'in hâkimiyeti altında olan Semerkand merkezli Mâverâünnehir üzerine hareket etti. Bu sırada Ebu Said, Ceyhun Nehri'nden geçerek sürekli kendi hâkimiyet sahasında faaliyetlerde bulunan Mirza Babür'ün beyleri ile mücadele halindeydi. Bu sebeple Ebu Said, Babür'ün Mâverâünnehir üzerine hareket ettiğinden haberdar değildi. Zira Ebu Said, Babür'ün beylerini yenilgiye uğrattıktan sonra, Mâverâünnehir'e geri dönmüş ve ordusunu dağıtmıştı. Mirza Babür ise Ebu

⁵³⁸ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 83; Aka, *Timurlular*, s. 107.

⁵³⁹ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 83-84; Aka, *Timurlular*, s. 107-108; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 107-109; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 125, 128-129; Ayrıca bkz. Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 528, 581; Barthold, *Uluğ Beg*, s. 142-144; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 114; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 500.

Said'in askerleriyle yapmış olduğu birkaç ufak çaplı çatışmadan sonra ilerlemeye devam ederek 14 Şevval 858 (7 Ekim 1454)'de Semerkand'ın yaklaşık 6 km yakınına gelmiş ve ordugâh kurmuştu. Ebu Said ise bu haber kendisine ulaştığında Belh dönüşü ordusunu dağıttığından Babür'e karşı koyacak durumda değildi. Orduyu yeniden toplamak içinde vakit yoktu. Akrabalarından ve yakın beylerinden bazıları durumun vehametini anlamış olmalı ki, Sultan Ebu Said'i Türkistan tarafına götürüp orada saklamak istediler. Fakat Ubeydullah Ahrar bu duruma engel olmuş ve Ebu Said'in şehri savunması gerektiğini belirtmiştir. Semerkand halkı da, şehirde yeterince yiyecek; silah ve gerekli tüm şeylerin olduğunu, bu yüzden gerekirse şehri altı ay veya daha fazla savunabileceklerini söylediler. Böylece Semerkand'ın savunulması için hazırlıklar başladı. İlk olarak şehre yakın yerlerde bulunan ahaliye haber verilip şehre gelmeleri, uzakta bulunanların ise dağlara çekilmeleri gerektiği haber edildi. Daha sonra Semerkand Kalesi'nde bulunan gözetleme kuleleri tahkim edilerek her birine biri Türk ikisi Tacik olmak üzere üç adam yerleştirildi. Ayrıca bunların yanına savaş sırasında düşmanın başına dökmek için bir testi yağ ve üç küp su bırakıldı. Bunları kaynatmak için de bolca odun yerleştirildi. Kuler arasına içine girilip düşmana ok atabilmek için ağaçtan sandıklar da yerleştirildi. Zira bunlar, bir ip yardımıyla yukarı çekildiğinden içindekilerin ihtiyaçları da kolaylıkla giderilebiliyordu. Ayrıca şehri savunacak olanları düşman oklarından korumak için, içleri kum veya toprakla doldurulmuş çuvallardan siperler hazırlandı. Buralara atılacak olan oklar halk tarafından toplanarak kulelerde bekleyen okçulara verilecekti. Sultan Ebu Said tüm bu hazırlıklar ile bizzat ilgilenmiş ve kuleleri teker teker dolaşarak buralarda sabaha kadar ışık yaktırmıştı. Nitekim Semerkand'ın savunulması için bütün hazırlıklar tamamlandı. Ayrıca tüm bu hazırlıklara rağmen Babür'le barış yolları aranmış ve bu maksatla Hoca Nizameddin Mevdud ile Cemaleddin Fethullah-ı Tebrizî çeşitli hediyelerle Mirza Babür'ü karşılamaya giderek barış yapılması teklifinde bulunmuşlardı. Ancak bazı emirlerin de etkisiyle elçiler hapsedildiler.⁵⁴⁰

Semerkand'da Ebu Said'in yanında Emir Ahmed Timurtaş, Emir Sultan, Emir Lokman, Emir Arus Arguni, Emir Nur Said gibi emirler vardı. Bu sırada Babür ise, şehri kuşatmış ve yapılan ilk saldırılar kolaylıkla önlenmişti. Fakat saldırıların ardı-arkası kesilmiyor; aksine giderek artıyordu. Mirza Babür'ün kuvvetleri her defasında yeni hücumlar yapıyordu. Şehir halkı ise bu saldırıları güçlük de olsa savuşturmuş ve etkili

⁵⁴⁰ Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 132-135.

bir direniş ortaya koymuştu. Bu şekilde kırk gün boyunca çatışmalar devam etti. Bu arada Horasan ordusunda erzak sıkıntısı başladı. Buna kötü hava koşulları da eklenmiş ve bu Murgab'dan Semerkand yakınlarına kadar olan mesafe boyunca yüz binden fazla devenin telef olmasına ve bazı hastalıkların çıkmasına neden olmuştu. Bu durum, Semerkand'a kadar herhangi bir mukavemetle karşılaşmayan Babür ve ordusu için bir hayli moral bozucu oldu. Bunun üzerine Babür, Ebu Said üzerinde etkisi büyük olan Ubeydullah Ahrar ile barış görüşmesi yapması için Mevlâna Muhammed Muammaî'yi gönderdi. Yapılan müzakerelerden sonra her iki tarafın esirleri serbest bırakmaları, Ebu Said'in Mâverâünnehir topraklarıyla yetinip Horasan bölgesi üzerinde hak iddia etmemesi ve Ceyhun Nehri'nin arada sınır olması koşuluyla anlaşmaya varıldı.⁵⁴¹

Barışın ardından işler yoluna koyulmuş, fakat 861/1457 yılının başlarında Horasan Hâkimi Babür'ün ölümü üzerine, Mâverâünnehir'de bulunan Ebu Said Herat'ı ele geçirmek üzere harekete geçmişti. Ebu Said herhangi bir dirençle karşılaşmadan şehre girmiş, ancak İhtiyareddin Kalesi'ni ele geçirememişti. Kale kuşatması çok uzun sürdüğü gibi bu sırada Mâverâünnehir'de bazı karışıklıklar ortaya çıktı. Bunun üzerine Ebu Said, Semerkand'a geri dönmek zorunda kaldı.⁵⁴²

Ebu Said bundan sonra Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah ile mücadele halinde olacaktı. Nitekim aralarında bir barış sağlanmış olmasına rağmen Karakoyunlu topraklarında meydana gelen bazı karışıklıklar, Ebu Said'in Cihan Şah ile yapmış olduğu barışı ihlal edip Horasan üzerine yeniden harekete geçmesine neden oldu. Cihan Şah'ın Herat'tan ayrılmasından kısa bir süre sonra Ebu Said, vefatına kadar başşehir olarak kullanacağı Herat'a girdi (15 Safer 863/22 Aralık 1458).⁵⁴³

2.7.2. Mirza Muhammed Cuki'nin İsyanı ve Semerkand'a Yürümesi

Sultan Ebu Said, Herat'ı almak için şehre girdiği sıralar, Uluğ Bey neslinden Abdüllatif oğlu Mirza Ahmed Belh'te isyan etmişti (861/1457). Bunun üzerine Ebu Said, öncü olarak beylerinden bazılarını mirzanın üzerine göndermiş, kendisi de Ramazan-

⁵⁴¹ Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 535-536; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 135-136; Ayrıca bkz. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 86; Akbıyık, "Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları" s. 159.

⁵⁴² Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 582; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 86-87; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 145-146; Ayrıca bkz. Aka, *Timurlular*, s. 109; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 110.

⁵⁴³ Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 582; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 88-89; Ayrıca bkz. Aka, *Timurlular*, s. 110; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 111; Akbıyık, "Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları" s. 159. Herat'ın Karakoyunlular'dan geri alınması hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız (Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 158-161).

Şevval (Ağustos-Eylül) 1457'de Belh'e hareket etmişti. Ebu Said daha Belh'e varmamıştı ki, önden göndermiş olduğu beylerin Belh bölgesinde mirza ile yapılan savaşı kazandıkları ve Ahmed'in öldürüldüğü haberini aldı. Ancak bu savaştan Mirza Ahmed'in kardeşi Mirza Muhammed Cuki sağ kurtulmayı başarmıştı.⁵⁴⁴

Muhammed Cuki daha sonraları Özbek Hanı Ebu'l Hayr'ın yanına giderek ondan destek aldı. Zira o, Semerkand ve civarının babası tarafından kendisine miras olarak kaldığı düşüncesindeydi. Ebu Said'in Mazenderan ve Horasan bölgesinde meşgul olması ona bu düşüncesini uygulama fırsatı vermişti. Dedesi Uluğ Beğ'in askerlerini etrafında toplayıp Ebu'l Hayr'ın da desteğini almış olan mirza, güçlü bir orduyla harekete geçerek ilk önce Taşkent ve Şahruhiye'yi ele geçirmiş ardından Seyhun'u geçip Semerkand'a yönelmişti. Bu sırada Ebu Said'in önde gelen emirlerinden olan ve Semerkand'da bulunan Seyyid Mezid Argun, Muhammed Cuki'yi durdurmak için Semerkand'dan hareket etmiş, fakat mirza ile girişmiş olduğu mücadeleleri kaybederek geri dönmüştü. Semerkand'a varır varmaz kapıları kapatıp durumu haberci göndererek Ebu Said'e bildirdi ve şehrin surlarını tahkim ettirdi. Öte yandan civardaki birçok beyin de katılımıyla güçleri iyice artmış olan mirza ve beraberindekiler ise Semerkand, Buhârâ ve birkaç önemli kale hariç Mâverâünnehir topraklarının tamamını ele geçirmişlerdi.⁵⁴⁵

865/1461 yılı başlarında Muhammed Cuki'nin tüm bu faaliyetleri Ebu Said'e ulaştı. Durumun vehametini anlayan Ebu Said, 20 Cemaziyelevvel 865 (3 Mart 1461)'te bizzat Mâverâünnehir'e gitmek üzere harekete geçti. O ve ordusu ilerlemeye devam ederken, mirzanın askerleri etrafı yağmalyordu. Bu sırada Ebu Said'in beylerinden Nur Said ve Sultan Arguni, hükümdarın ordusu ile Ceyhun Nehri'ni geçtiğini duyunca korkarak Semerkand'ı terk etmişler ve Mirza Cuki'ye katılmışlardı. Ebu Said'in gelmesiyle birlikte, mirza ve beraberindekiler Seyhun'u geçerek Şahruhiye'ye çekilmişlerdi.⁵⁴⁶

Ebu Said'in Semerkand'a yaklaşması üzerine, şehrin ileri gelenleri sultanı karşılamak için beraberinde götördükleri hediyeler ve kurbanlarla huzura çıktılar. Mirza meselesini şimdilik halledip Horasan'a dönen Ebu Said, başşehir Herat'ta toy ve eğlencelerle meşgulken, bundan kısa bir süre sonra Mirza Muhammed Cuki'nin yeniden Mâverâünnehir topraklarında yağma faaliyetinde bulunduğu haberini aldı. Ebu Said

⁵⁴⁴ Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 171-172

⁵⁴⁵ Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 172-173.

⁵⁴⁶ Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 633; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 173-174.

bunun üzerine 22 Cemaziyelevvel 866 (22 Şubat 1462)'da tekrar harekete geçti. Ebu Said ve ordusu Cemaziyelahir 866 (Mart 1462)'da Belh'e, ardından Ceyhun'u geçerek 9 Recep (Nisan)'te Semerkand'a ulaştı. Sultan bir süre Semerkand'da vakit geçirmiş, ilerleyen ordu ise Şahruhiye Kalesi'ni muhasara etmişti. Kuşatma bir yıl kadar sürmüş, ancak Muhammed Cuki ve beraberindekiler daha fazla dayanamayarak canlarının bağışlanması karşılığında teslim olmuşlardı. Mirza ise Herat'ta bulunan İhtiyareddin Kalesi'ne hapsedilmiş ve çok geçmeden burada vefat etmişti (867-68/1463-64).⁵⁴⁷

2.8. HÜSEYİN BAYKARA'NIN TAHTA GEÇMESİ, YAŞANAN MÜCADELELER VE SEMERKAND'IN DURUMU

Sultan Ebu Said'in, Akkoyunlu hükümdar'ı Uzun Hasan ile girişmiş olduğu mücadeleler neticesinde 873 yılının Recep (1469 Şubat) ayında öldürülmesi sonucu,⁵⁴⁸ Timurlu tahtına Emir Timur oğlu Ömer Şeyh'in soyundan Hüseyin Baykara⁵⁴⁹ çıkmıştır.⁵⁵⁰ O sırada Semerkand'da bulunan ve babasının yokluğunda Herat'ta görevli beylerin şehrin savunulması için Herat'a davet ettikleri Sultan Ahmed, Ceyhun Nehri'ni geçmişti ki, babasının ölüm haberini aldı. Bunun üzerine Ahmed, Azerbaycan'dan dönmekte olan kardeşi Sultan Mahmud ile birleşerek Herat önlerine geldi ancak, her iki mirza da Hüseyin Baykara'nın çoktan hâkimiyetini ilan ettiğini anlayınca

⁵⁴⁷ Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 174-176; Ayrıca bkz. Barthold, *Uluğ Beg*, s. 147-148; Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 132-133.

⁵⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız (Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 584-587; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 186-203).

⁵⁴⁹ Timurluların son hükümdarı olan Hüseyin Baykara, 858/1454 yılında Baysungur oğlu Babür'ün Semerkand seferi sonrası Horasan'a dönmeyip, Ebu Said'in yanında kalmıştı. Ancak o sıralar Semerkand'da yaşanan bazı ayaklanmalar Ebu Said'in bütün şehzadelerden şüphelenmesine, dolayısıyla Baykara'nın da diğer akrabaları ile birlikte Semerkand Kalesi'ne hapsedilmesine neden oldu. Bu haber Herat'a ulaştığında, 808/1405 yılında Şahruh tarafından öldürülen Sultan Hüseyin'in torununun kızı olan Firuze Begüm, oğlunun affı için Semerkand'a gitti. Kendisi hanedandan olduğu ve Ebu Said'in de yeğeni olduğundan onun isteği yerine getirilip, Hüseyin Baykara bağışlandı ve yeniden Babür'ün hizmetine girdi. Babür'ün ölümünden sonra Horasan'da çeşitli faaliyetlerde bulunan Hüseyin Baykara, 872/1468 yılında ise, zamanında Ebu Said'e Semerkand tahtını temin etmiş bulunan Özbek Han'ı Ebu'l-Hayr'a giderek ondan yardım istedi. Fakat bu sırada Özbek Han'ın ölümü Özbekler arasında karışıklık çıkınca, onlardan yardım ümidi kalmadı. Ama 873/1469 yılında Akkoyunlular ile olan mücadeleler sırasında Ebu Said'in ölmesi, Hüseyin Baykara adına işlerin olumlu yönde değişmesini sağladı. Nitekim Hüseyin Baykara Herat merkezli Horasan'ın idaresini ele almayı başardı (Aka, *Timur ve Devleti*, s. 93-94; Aka, *Timurlular*, s. 111-113; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 113-115; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 178, 207).

⁵⁵⁰ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 92-94; Ayrıca bkz. Aka, *Timurlular*, s. 110-111, 113; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 111-113, 115; Akbıyık, "Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları" s. 159; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 217.

Mâverâünnehir'e geri dönmek zorunda kaldılar.⁵⁵¹ Böylelikle 10 Ramazan 873 (24 Mart 1469) tarihinde hutbe Hüseyin Baykara adına okundu.⁵⁵²

880/1475 yılına gelindiğinde, Sultan Hüseyin Baykara'nın Belh yönetimini bırakmış olduğu Ahmed Müştak ayaklanmış ve Semerkand'da bulunan mirzalardan (Ahmed ve Mahmud) yardım istemişti. Ayaklanma haberini alan Hüseyin Baykara, oğlu Bediüzzaman'ı Herat'ta bırakarak ordusu ile beraber Belh üzerine hareket etti. Hüseyin Baykara, Ahmed Müştak'a yardım için gelmekte olan Semerkand birliklerinin Ceyhun kıyısına geldiğini işitince; Emir Muzaffer Barlas idaresinde bir ordu gönderdi. Bu Emir, Semerkand'dan gelen yardımları kesmesine rağmen şehir kuşatmasının üç dört ay kadar uzaması, Hüseyin Baykara ordusunda erzak sıkıntısı yaşanmasına neden oldu. Sonrasında Horasan'dan erzak temin edilmişse bile Semerkand kuvvetlerinin Ceyhun'u geçmesi üzerine, Hüseyin Baykara kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak Ahmed Müştak, şehir kapılarına gelen Semerkand ordusunu da içeri almadı. Bunun üzerine her iki mirza, Sultan Hüseyin Baykara üzerine yürüdü. Bu sırada Herat'tan Bediüzzaman'ın yardımcı kuvvetlerle babasına yardıma gelmesi ve Mâverâünnehir'de bazı olayların çıkması, Semerkand ordusunun geri dönmesine neden oldu. Hüseyin Baykara, Belh valisine elçi göndererek ayaklanmadan vazgeçmesini istedi. Nitekim Ahmed Müştak muhalefetten vazgeçerek huzura çıktı ve bağışlandı. Bu sorunun halledilmesi üzerine Hüseyin Baykara, Belh'in idaresini kardeşi Mirza Baykara'ya bırakarak Herat'a geri döndü.⁵⁵³

2.8.1. Semerkand Hâkimi Sultan Ahmed Mirza'nın Ölümü ve Sonrasında Yaşananlar (1494-1500)

Sultan Ebu Said, ölümünden önce Semerkand ve Buhârâ yönetimini en büyük oğlu Sultan Ahmed Mirza'ya vermişti. Onun yaklaşık yirmi beş sene süren hâkimliği sırasında Semerkand'da tam bir refah ve huzur ortamı vardı. İşlerin çoğu şariat kurallarına göre belirleniyordu.⁵⁵⁴ Ancak Sultan Ahmed'in, yeğeni Babür üzerine gerçekleştirmiş olduğu

⁵⁵¹ Babür, hatıratında bu iki mirzadan, önce Mirza Ahmed'in, ardından kardeşi Mirza Mahmud'un Semerkand hâkimliğini üstlendiklerini zikretmektedir (*Baburnâme*, s. 78).

⁵⁵² Aka, *Timur ve Devleti*, s. 94; Aka, *Timurlular*, s. 115; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 113; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 217.

⁵⁵³ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 96-97; Ayrıca bkz. Devletşah, *Şair Tezkireleri*, s. 646-647; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 218. Hayrunnisa Alan'ın kitabında, Belh şehrindeki bu mücadelenin 878/1473 yılında yaşandığı belirtilmektedir (Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 218).

⁵⁵⁴ *Baburnâme*, s. 36.

ve karşılıklı sulh ile neticelenen sefer sonrası Semerkand'a dönerken aniden rahatsızlanması ve henüz kırk dört yaşında iken vefat etmesi,⁵⁵⁵ Semerkand'daki bu müreffeh ortamın bozulmasına neden olmuştu. Nitekim onun ölümünden sonra Semerkand yönetimi için sürekli bir mücadele yaşanacaktı.

Sultan Ahmed Mirza'nın ölümünden sonra, Ebu Said'in Astarâbad yönetimini bırakmış olduğu bir diğer oğlu Sultan Mahmud Mirza Semerkand'a gelerek tahta çıktı. O, kendisinden hemen önce saltanat iddiası ile Semerkand'a gelerek tahta oturan Melik Muhammed Sultan ve diğer dört mirzayı daha cezalandırmak için Gök Saray'a çıkarttı. Melik Muhammed Mirza ile birlikte bir mirza daha öldürülürken; diğer iki mirza ise bağışlandı. Sultan Mahmud Mirza'nın yönetimi sırasında şehirde huzursuzluk hâkimdi. Zaten kendisinin saltanatı da altı ay kadar sürdü.⁵⁵⁶ Sultan Mahmud, kardeşi gibi ağır bir hastalığa yakalanmış ve henüz kırk üç yaşında iken vefat etmişti.⁵⁵⁷

Sultan Mahmud Mirza'nın ölümünden sonra, önemli beylerden biri olan Hüsrev Şah, onun ölümünü halktan gizlemiş ve hazineye el koymuştu. Ancak mirzanın ölüm haberi kısa sürede etrafa yayılmış ve büyük bir coşkuyla karşılanmıştı. Bu coşkunun nedeni, hiç kuşkusuz Sultan Mahmud Mirza'nın yönetimindeki Semerkand'da kargaşa ve zulüm ortamının eksik olmamasıydı. Bu haber ve yaşanan mutluluktan sonra, asker ve halk Hüsrev Şah'a hücum ederek onu öldürmek istedi. Fakat beylerden bazıları buna engel olmuş ve Hüsrev Şah'ı şehirden çıkarmayı başarmıştı. Bu beyler daha sonra, Sultan Mahmud Mirza'nın Buhârâ yönetiminde bulunan Baysungur adlı oğluna heber vermiş ve onu tahta oturtmuşlardı (900/1495).

Mirza Baysungur Semerkand tahtına çıktığında henüz on sekiz yaşındaydı. Bu sırada Moğol ulusundan Sultan Mahmud Han, başta Cüneyd Barlas olmak üzere diğer bazı Semerkand beylerinin telkinleriyle Semerkand üzerine yürüdü. Mirza Baysurgur da kalabalık bir ordu ile onu karşılamaya gitti. Nitekim her iki ordu Semerkand yakınlarında karşılaşmıştı. Savaş başladığında Moğol askerleri atlarından inerek Semerkand kuvvetlerine karşı ok atmaya başladı. Bunun üzerine bir hayli kalabalık olan Semerkand ordusunun atlı birlikleri, atlarını Moğol askerlerinin üzerine sürmüş ve birçoğunun

⁵⁵⁵ *Baburnâme*, s. 24-25, 27; Bıyıktaş, *Timurlular Zamanında Hindistan*, s. 10; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 503.

⁵⁵⁶ *Baburnâme*, s. 34-36.

⁵⁵⁷ *Baburnâme*, s. 39; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 503.

ezilerek ölmesine neden olmuşlardı. Böylece Mirza Baysungur henüz tahta geçmişken önemli bir zafer kazandı.⁵⁵⁸

901/1496 yılına gelindiğinde, Baysungur'un Hisar Kalesi'nin beyleriyle olan dostane ilişkisi, aynı ilgiyi görmeyen Semerkand soyluları ile beylerinin gücenmesine ve isyan etmelerine neden oldu. Bunun üzerine Buhârâ'dan Derviş Muhammed gelmiş ve Mirza Baysungur'un kardeşi Mirza Ali'yi Semerkand hâkimliğine getirmişti. Derviş Muhammed ve Mirza Ali, daha sonra Baysungur'un bulunduğu Bağ-ı Nev'e giderek onu esir aldılar. Zira onu Gök Saray'a çıkartıp idam etmek düşüncesindeydiler. İkinci namazı vakti girdiği için Mirza Baysungur abdest almak bahanesiyle imarethânelerden birine girdi. Tesadüfen, girmiş olduğu bu yerin arka tarafında bir çıkış olduğunu farkettiler ve hemen oradan çıkarak şehrin nüfuzlu âlimlerinden biri olan Hoca Kefşir'in evine sığındı. Mirzanın kaçtığını gören beyler ertesi sabah hocanın evine gelerek mirzayı sordular. Hoca ise bu beylere mirzanın yanında olmadığını söyledi ve onu teslim etmedi. Beyler, mirzanın orada olduğunu bilmelerine rağmen onu zorla alamazlardı. Esasen din büyüklerinin mevkii o derece yüksekti ki buna yeltenmediler bile. Aradan birkaç gün geçtikten sonra mirzanın önemli beyleri ve Semerkand halkı topyekûn bu beylere hücum etmiş ve mirzayı oradan kurtarmıştı. Daha sonra kalede bulunan Mirza Ali ve yanındakilere hücum ederek onları esir almışlardı. İsyanda başı çeken Derviş Muhammed oracıkta idam edildi. Baysungur, kardeşi Mirza Ali'nin ise Gök Saray'a çıkartılıp gözüne mil çekilmesine karar verdi. Verilen emir gereği Mirza Ali'nin gözüne mil çekilmiş, fakat bu kalıcı bir hasar vermemişti. Cezayı uygulayan kişi ise bunu bilerek yapmıştı. Bu durumu belli etmeyen Mirza Ali, birkaç gün sonra Semerkand'dan kaçarak Buhârâ'ya gitti. Mirza Baysungur da ordusu ile birlikte onu takiben Buhârâ önlerine geldi. Yapılan savaş ise kaybederek Semerkand'a geri döndü.⁵⁵⁹

Bunun üzerine Mirza Ali, Baysungur'un peşinden giderek şehri kuşattı. Bu haber Endican'da bulunan ve bunu bir fırsat olarak gören Mirza Babür'e de ulaşmıştı. Nitekim o ve beraberindeki ordu Mirza Ali'nin birliklerine katıldı. Mirza Ali ve Babür'den başka, Baysungur'un bir diğer kardeşi Sultan Mesud Mirza da Hüsrev Şah'ın kardeşi Veli ile birlikte Semerkand'a hareket edip, devam etmekte olan bu kuşatmaya katıldı. Ancak üç-dört ay süren kuşatmaya rağmen civardaki kaleler alınmışsa da Semerkand alınamamıştır.

⁵⁵⁸ *Baburnâme*, s. 45-46, 105.

⁵⁵⁹ *Baburnâme*, s. 55-57.

Kış mevsiminin yaklaşması ve şehrin iyi savunulması da kuşatmanın kaldırılmasına neden olmuştu.⁵⁶⁰

Baysungur, sürekli tekrarlanan bu kargaşa ortamından her ne kadar uzak duramıyor olsa da, Semerkand hâkimliği boyunca edebiyat ve şiirle meşgul olmuş, hatta yazmış olduğu gazeller ile ün salmıştı.⁵⁶¹

Mirza Babür ise, 902/1497 yılının İlkbaharı'nda Semerkand üzerine tekrar yürüdü ve Bağ-ı Meydan yakınlarına gelerek Kulbe denen çayırılıkta karargâh kurdu. O sırada Babür ordusu kuşatmaya hazır olmadığından, Semerkand birliklerinin bir kısmı onları geri çekilmeye zorlamak için karşı saldırı başlattı. Ancak Mirza Babür'ün hazır vaziyetteki bir kısım birlikleri onlara karşı direnmiş ve hatta bu birlikleri mağlup etmiştir.⁵⁶² Bu yenilgiden sonra Semerkand Kalesi'nden hiç kimse dışarı çıkamaz hale gelmişti. Fakat kış mevsiminin yaklaşması ve Babür'ün şehri kolaylıkla ele geçirebileceği düşüncesi, Semerkand'dan birkaç kilometre uzaktaki kalelerden birinde kışlak kurmasına sebep oldu. Bu esnada Baysungur Mirza, Özbek Han'ı Muhammed Şibani'ye ardı-ardına haberci göndererek yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Muhammed Şibani, ordusu ile beraber Mâverâünnehir'e hareket etti ve henüz kışlak kurmuş olan Babür'ün karşısına çıktı. Yanındaki birliklerle Özbekler'e karşı koyan Babür, Muhammed Şibani'nin Semerkand'a geri çekilmesine neden oldu. Burada Baysungur Mirza ile anlaşamayan Muhammed Şibani Türkistan'a geri dönmek zorunda kaldı. Özbekler'den umduğunu bulamayan Baysungur ise yanındaki birkaç yüz adamla Semerkand'ı terk ederek Bedeşan'daki Hüsrev Şah'ın yanına sığındı. Bu haber Mirza Babür'e ulaşınca kendisi hemen harekete geçmiş ve Semerkand'a gelerek şehri teslim almıştır.⁵⁶³

Mirza Babür, Semerkand'ı ele geçirdikten sonra kendisine bağlılık yemini etmiş olan tüm beylere son derece adaletli davranıp çeşitli görevler verdi. İçlerinden özellikle Ahmed Tenbel ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Şehir ise yedi ay kadar süren bir kuşatmadan sonra alındığı için çok harap bir vaziyette idi ve şehirde yiyecek pek bir şey kalmamıştı. Bu sebeple Babür'ün askerleri, uzunca bir süre sıkıntı çektiklerinden şehri birer-ikişer terketmeye başladılar. Şehirden kaçanlardan biri de Ahmed Tenbel idi. Bu

⁵⁶⁰ Baburnâme, s. 57-58; Ayrıca bkz. Bıyıktay, *Timurlular Zamanında Hindistan*, s. 11.

⁵⁶¹ Baburnâme, s. 104; Ayrıca bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 503.

⁵⁶² Baburnâme, s. 66; Ayrıca bkz. Bıyıktay, *Timurlular Zamanında Hindistan*, s. 11.

⁵⁶³ Baburnâme, s. 66-68; Ayrıca bkz. Bıyıktay, *Timurlular Zamanında Hindistan*, s. 11; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 503.

kişi daha sonraları Babür'e karşı hareket etmeye başlayacaktı. Daha önce adını zikrettiğimiz Moğol Han'ı Sultan Mahmud Han, Endican'ı kendisi için istiyordu. Ancak Endican için asıl sorun Babür'ün beylerinden Uzun Hasan ve Ahmed Tenbel'in Endican'ı alarak Mirza'nın kardeşi Cihangir'i tahta oturtmak istemeleriydi. Bu nedenle şehri kuşatmaya almışlardı. Yaşanan bu olaylardan sonra Mirza Babür uzunca bir süre hasta olarak yattı. Ayrıca Semerkand'da bitmek bilmeyen kargaşa ortamı da buna eklenince; Mirza Babür yüz günlük Semerkand hâkimiyetinden sonra şehri terk etmeye mecbur kaldı (903/1498).⁵⁶⁴

Babür, Semerkand'ı alırsa Mâverâünnehir topraklarının tamamına hâkim olacağı düşüncesindeydi. Bu sebeple Hocend yakınlarındaki Paşagır⁵⁶⁵ adlı köye gelmiş ve tekrar Semerkand üzerine hareket etmişti (903/1498 İlkbaharı). Ancak Semerkand yönetiminde bulunan Sultan Ali Mirza böyle bir saldırıdan haberdar olduğu için gerekli tüm önlemleri almıştı. Bunun üzerine Babür ve yanındaki birlikler herhangi bir saldırı yapamadan geri döndüler.⁵⁶⁶

2.8.2. Semerkand'ın Özbeklerin Eline Geçmesi ve Babür'ün Şehri Geri Alması

Hüseyin Baykara, 902/1497 yılından 905/1500 yılına kadar Astarabad'da vali olarak görev yapmakta olan büyük oğlu Mirza Bediüzzaman'ın davranışlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştı.

903/1498 yılına gelindiğinde Hüseyin Baykara, hem başşehir Herat'ı tehdit etmekte olan Mirza Bediüzzaman ile hem de Merv ve Abiverd'de bulunan diğer iki oğlunun ayaklanmasıyla uğraşmaktaydı. 904 yılının (1498 Kasım) ayında Merv'de bulunan Abdül Muhsin ile sulh benzeri bir anlaşma yapılmıştı. Ancak bu sıralarda hükümdarın Astarabad'da bulunan bir diğer oğlu Muhammed Hüseyin ayaklandı. Hüseyin Baykara bunun üzerine şehre gelerek 15 gün kadar süren bir kuşatmanın ardından şehri ele

⁵⁶⁴ Baburnâme, s. 78-82; Ayrıca bkz. Bıyıktay, *Timurlular Zamanında Hindistan*, s. 11. Babür bu durumu şu şekilde ifade ediyor: “Endican derken, Semerkand'ı elden çıkardık. Endican'da elden gitmişti. Biz (“gâfil, buradan sürülmüş ve oradan mahrum kalmış”) denilene benzedik. Bu fevkalâde ağır geldi. Çünkü padişah olduğumdan beri adamlarımdan ve vilâyetten böyle ayrılmamıştım. Kendimi bileliden beri bu kadar ıstırap ve meşakkat çekmemiştim (...)” (Baburnâme, s. 83; Ayrıca bkz. Bıyıktay, *Timurlular Zamanında Hindistan*, s. 11-12).

⁵⁶⁵ Babür, hatıratında buraya *Peşâgar* demektedir (Baburnâme, s. 90).

⁵⁶⁶ Baburnâme, s. 91; Bıyıktay, *Timurlular Zamanında Hindistan*, s. 12.

geçirdi.⁵⁶⁷ Fakat sultan burada meşgulken büyük oğlu Bediüzzaman, babasının bu durumundan faydalanarak Herat'ı kuşattı. Hüseyin Baykara bunun üzerine Astarabad yönetimini, yeniden oğlu Muhammed Hüseyin'e bırakarak Bediüzzaman ile karşılaşmak üzere doğuya yöneldi. Ancak Hüseyin Baykara'nın askeri kuvveti oğlunun kuvvetlerine nazaran daha zayıftı. Fakat iki ordu karşılaşmak üzereyken, sultanın en yakın adamlarından ve arkadaşlarından olan Ali Şir Nevaî,⁵⁶⁸ Mirza Bediüzzaman'a elçi göndererek savaştan vazgeçmesini sağladı. Fakat hutbelerde Sultan Baykara ile birlikte oğlu Bediüzzaman'ın da adı okunacak, Ceyhun ve Belh'ten Murgab'a kadar olan bölge ona bırakılacaktı.

905/1500 yılına gelindiğinde Sultan Hüseyin'in, Astarabad yönetimini bıraktığı oğlu Muhammed Hüseyin yeniden ayaklandı. Bunun üzerine Hüseyin Baykara, Herat'ta Ali Şir Nevaî ve Emir Mübarizüddin'i bırakarak oğlu üzerine yeniden sefere çıktı.

Ali Şir ve Mübarizüddin yönetimindeki Herat'ta güz ve kış ayları tam bir sükûnet içinde geçerken bu defa da Özbekler, Mâverâünnehir ve yönetim merkezi Semerkand'ı ele geçirmek üzere harekete geçmişlerdi.⁵⁶⁹ Nitekim 1500 yılında Muhammed Şibani, Buhârâ'yı alıp Semerkand önlerine geldiğinde,⁵⁷⁰ şehrin hâkimi Mirza Ali'nin annesi Zühre Bigi Ağa, Şibani Han'a bir elçi göndererek: “*Eğer kendisi ile evlenecek olursa, oğlu Mirza Ali'nin şehri teslim edeceğini bildirmişti.*” Muhammed Şibani ise bu teklifi kabul edip Meydan Bağ'ında beklemeye başladı. Annesinin bu girişiminden haberdar olan Mirza Ali ise, kimseye haber vermeden gizlice kaleden çıkarak Han'ın huzuruna vardı. Yapılan görüşmeler neticesinde Semerkand Özbekler'e teslim edildi. Mirza Ali sonraları, şehri teslim ettiği için pişman olmuşsa da bunun faydası olmadı. Bazı yakınları onun bu durumundan dolayı tehlikede olduğunu anlayıp şehirden kaçması için ikna etmek istedi, fakat o bunu kabul etmedi. Birkaç gün sonra da Özbekler tarafından öldürüldü.⁵⁷¹ Özbekler bundan kısa bir süre sonra Semerkand'ı Mirza Babür'e bırakmak durumunda

⁵⁶⁷ Baburnâme, s. 88; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 220.

⁵⁶⁸ Ali Şir Nevaî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bakınız. Günay Kut, “Ali Şir Nevâî”, *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 449-453.

⁵⁶⁹ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 101-102; Aka, *Timurlular*, s. 117; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 119; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 220-221.

⁵⁷⁰ Baburnâme, s. 120; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 503-505.

⁵⁷¹ Baburnâme, s. 120-122; Ayrıca bkz. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 102; Aka, *Timurlular*, s. 117; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 119-120; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 225; Bıyıktaş, *Timurlular Zamanında Hindistan*, s. 13; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 504.

kaldılar.⁵⁷² Babür bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: Özbekler Semerkand'ı ele geçireli çok olmamıştı. Dolayısıyla şehir halkının Timurlu soyuna olan güveni hala devam etmekteydi. Ayrıca Şibani Han'ın şehirde vali olarak bıraktığı Can Vefa Mirza, kalede sadece beş-altı yüz kadar Moğol vazifelendirmişti. Ben ve yanımdaki beyler aramızda istişare ederek bunu fırsat olarak değerlendirip, halkın da desteği ile kale ve şehri ele geçirmek için hücum etmeye karar verdik. Nitekim şehri almak adına saldırıya geçtik. Ben ve yanımdaki adamlar, Firuze Kapısı'ndan içeri girerek Özbeklerle savaşmaya başladık. Bu sıralar, bizim şehri geri almak adına savaştığımızı gören halk da galeyana gelerek birçok Moğol askerini öldürdü. Bu şekilde, on dört günlük bir hücum neticesinde Semerkand'ı Özbeklerden geri aldık. Bu durum büyük bir sevinçle karşılandı. Şehri aldıktan sonra Soğd ve civarındaki bazı kaleleri de geri almayı başarmıştık.⁵⁷³

2.8.3. Semerkand'ın Yeniden Özbeklerin Eline Geçmesi

906/1501 yılına gelindiğinde Muhammed Şibani Han, Semerkand ve civarındaki kaleleri geri almak için yeniden harekete geçti. Bunu haber alan Semerkand Hâkimi Mirza Babür de Bağ-ı Nev'de toplanan ordu ile birlikte Özbeklerle savaşmak üzere, hatıratında “*Serpül*” olarak belirttiği mevkiye gidip Muhammed Şibani'yi beklemeye başladı. Burada iki taraf askerleri ana muharebeden önce, karşılıklı olarak ok atıp bu şekilde birkaç gün vakit geçirdiler. Babür ve yanındaki önemli beyler bir süre sonra, daha fazla oyalanmanın anlamsız olduğunu görerek asıl muharebeye giriştiler. Ancak sayı bakımından fazla olan Özbekler, kısa sürede üstünlüğü ele geçirip, Semerkand birliklerinin geri çekilmesine neden oldular. Savaşta birçok önemli beyini kaybeden Mirza Babür ise, yanındaki bir avuç askerle zorla da olsa Şehzade Kapısı'ndan geçerek Semerkand'a dönebildi. Şehre dönen Babür, kalan beylerle istişare edip kaleyi tahkim ettikten sonra savunma yapmaya karar verdi. Birkaç gün sonra da Muhammed Şibani gelerek şehrin karşısında karargâh kurdu. Şehir halkından bazıları da savunmaya yardım için yerlerini aldı. Nitekim Özbekler, kısa süreli bazı çatışmalardan sonra Ahenin Kapısı tarafına hücum edip oradaki birliklerin dağılmalarına neden oldular. Bu asıl saldırıdan itibaren, uzun süren çatışmalar nedeniyle Mirza Babür komutasındaki Semerkand birlikleri iyice bitkin düşmüştü. Muhasara birkaç aydır devam ettiği için hem ordunun

⁵⁷² Aka, *Timur ve Devleti*, s. 102; Aka, *Timurlular*, s. 117-118; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 120; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 225.

⁵⁷³ *Baburnâme*, s. 325-329.

hem de ahalinin şehrin savunulabileceği yönünde pek ümitleri kalmadı. Artık erzak sıkıntısı da baş gösterdiği için, askerler ve halk birer-ikişer Semerkand'dan kaçmaya başladı. Semerkand civarından da herhangi bir yardım gelmeyeceğini anlayan Babür ve kalan beyler ise, Muhammed Şibani ile anlaşarak şehri teslim etmek zorunda kaldılar. Ardından Şehzade Kapısı'ndan çıkarak Semerkand'ı terk ettiler.⁵⁷⁴ Hüseyin Baykara gibi tecrübeli bir sultanın Özbeklerin tüm faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmasına rağmen, hiçbir tedbir almaması ise son derece tuhaf bir durumdur.⁵⁷⁵

Mâverâünnehir topraklarında bunlar yaşanırken, 906 yılı Cemaziyelevvel (1500 Aralık) ayında Hüseyin Baykara Herat'a dönmüştü. Onu karşılamak için giden Ali Şir Nevaî, yaşının da getirmiş olduğu rahatsızlıklar dolayısıyla felç geçirmiş ve Herat'a götürülürken 12 Cemaziyelahir 906 (3 Ocak 1501) tarihinde vefat etmişti.

Herat merkezli Horasan, Ali Şir Nevaî'nin ölümünden sonra pek uzun ömürlü olamadı. Buna Sultan Hüseyin Baykara'nın 912/1506 yılında vafat etmesi de eklenince; Horasan'daki Timurlu hâkimiyeti iyice sarsıldı. Mâverâünnehir'de durumu tamamen kontrol altına alan Özbekler, 913/1507 yılında Herat'ı da ele geçirdi ve Timurlular'ın Horasan'daki hâkimiyetine son verdi. Daha sonraları Mirza Babür, buraları Özbek hâkimiyetinden kurtarmak için çaba göstermişse de bu çabalar bir netice vermemiştir.⁵⁷⁶

⁵⁷⁴ *Baburnâme*, s. 132-143; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 225.

⁵⁷⁵ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 101-103; Aka, *Timurlular*, s. 117-118; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 119-120; Ayrıca bkz. *Baburnâme*, s. 140-141.

⁵⁷⁶ Aka, *Timurlular*, s. 118-119; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 120-121; Ayrıca bkz. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 103-105; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 226-227; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 505.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEMERKAND MİMARİSİ

Semer kand'ın en eski yerleşim yeri olan Efrâsiyâb, (Harita 6) sur içerisinde tahkim edilerek oluşturulmuş kale tipi bir yerleşmedir. İslâmiyet sonrasında şehir, şehristan (asıl şehir), iç kale ve dış mahallelerin olduğu rabat kısımlarından oluşmaktaydı.⁵⁷⁷ Şehrin kuzey tarafında iki kapısı olan bir kale yer almaktaydı. Bu kalenin içinde ise ayrıca hapishane olarak kullanılan hükümet sarayı bulunmaktaydı.⁵⁷⁸ Şehrin daha yeni olan kısmı ise özellikle Emir Timur devrinden itibaren söz konusu olmuştur ve aslında Semerkand diye anılan kısım da burasıdır. 772 (1370)'de Efrâsiyâb'ın hemen yanında kurulan Semerkand şehri 13 km uzunluğunda ve 8 m yüksekliğinde altı kapılı sur içinde bir yerleşmeydi. Şehrin surlarının uzunluğu yaklaşık 14 km olup, 10.4 km²'lik bir alanı kaplamaktaydı. Gelişimini özellikle Emir Timur'a borçlu olan şehirde hem o hem de torunu Uluğ Beğ zamanında büyük bir imar faaliyeti gerçekleşmişti.⁵⁷⁹

3.1. SEMERKAND KALESİ VE GÖK-SARAY

Semer kand'da inşa edilen kale çok yüksek bir mevkiide yer almayıp, etrafı derin bir hendekle çevrili olduğu için ele geçirilmesi son derece güçtü.⁵⁸⁰ Kale surlarının ortalama uzunluğu 3 km kadardı.⁵⁸¹ İşte bu kale surları içerisinde inşa edilmiş olan Gök-Saray önemli bir yapıttır. Babûr de, hatıratında bu saraydan bahsetmekte ve buranın dört katlı muhteşem bir yapı olduğunu zikretmektedir.⁵⁸²

Emir Timur'un hazinesinin burada bulunması dolayısıyla buraya sadece kıdemli devlet görevlileri girebilmekteydi. Bu sarayın güvenliğini ise özel olarak seçilmiş muhafızlar sağlamaktaydı. Bundan başka burada üretilen zırh, kalkan, ok, yay ve miğfer gibi ordu için gerekli tüm silahlar, işinde mahir ustaların elinden çıkmaktaydı. Bu yüzden Gök-Saray, aynı zamanda hem hisar hem hazine dairesi hem hapishane hem de Emir

⁵⁷⁷ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 559; Barthold, *Türkistan*, s. 88-89; Çeşmeli, "Semerkand Şehrinin Antik Dönemden", s. 62; M. Gökçe, T. Tombuloğlu, "10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde", s. 135.

⁵⁷⁸ Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 559; Barthold, *Türkistan*, s. 89, 95; Çeşmeli, "Semerkand Şehrinin Antik Dönemden", s. 62; M. Gökçe, T. Tombuloğlu, "10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde", s. 135.

⁵⁷⁹ Çeşmeli, "Semerkand Şehrinin Antik Dönemden", s. 68; Ayrıca bkz. Çoruhlu, "Semerkant", s. 484.

⁵⁸⁰ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 213.

⁵⁸¹ Çeşmeli, "Semerkand Şehrinin Antik Dönemden", s. 68.

⁵⁸² *Baburnâme*, s. 70; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 298.

Timur tarafından fethedilen ülkelerden Semerkand'a getirilen zanaat erbabı ve ustaların çalıştırıldığı bir silah imalâthanesi görevi görmekteydi.⁵⁸³ Babür bu saray hakkında şu ifadelerle yer vermiştir: “*Bu sarayın garip bir özelliği vardı. Timuroğullarından bir kimse başkaldırarak hâkimiyeti ele geçirirse burada tahta oturur, taht kavgası yüzünden başını kaybederse burada kaybederdi. Hatta filân mirzayı Gök Saray'a çıkardılar sözü, daha sonraları onun öldürüldüğüne kinaye olmuştu.*”⁵⁸⁴

3.2. CAMİ VE MESCİDLER

3.2.1. Bîbî Hanım Camisi

Semerkand mimarisinin en gözde yapılarından biri olan ve külliye (Harita 6; Foto 1-5; Şekil 1) olarak tasarlanan caminin yapılış amacı, Emir Timur'un Hind seferi sırasında (1398-1399) kazandığı zaferlerin hâtırasını ebedileştirmektir.⁵⁸⁵ Kaynaklar, Emir Timur'un Ramazan 801 (Mayıs 1399) tarihinde yer tesbit ederek yapım işini başlattığını, fakat yedi yıllık (802-807/1399-1404) sefer sebebiyle inşaat işlerine Saray Mülk Hanım'ın nezaret ettiğini belirtmektedirler.⁵⁸⁶

Yezdî, bu caminin yapımına uğurlu bir zaman diliminde başladığını, yapımında Hindistan ve Azerbaycan coğrafyasından Semerkand'a getirilen deneyimli 200 taş ustasının çalıştığını, ayrıca Hindistan'dan getirilen 95 filin de inşaat alanına sürekli taş blok getirdiğini zikretmektedir.⁵⁸⁷

⁵⁸³ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 213; Marozzi, *Timurlenk*, s. 233; Lamb, *Emir Timur*, s. 236-237; Ayrıca bkz. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 117; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 193-194; Aka, *Timurlular*, s. 135; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 137.

⁵⁸⁴ *Baburnâme*, s. 56; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 117; Aka, *Timurlular*, s. 135; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 137.

⁵⁸⁵ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 35. Arabşah, Emir Timur'un bu camiye yapmak istemesinin Hind seferi sırasında orada bulunan büyük bir caminin görkeminden etkilenmiş olmasından kaynaklandığını belirtmektedir (İbni Arabşah, *Acaibû'l Makdûr*, s. 355).

⁵⁸⁶ Engin Beksaç, “Bîbî Hanım Camii”, *DİA*, c. VI, İstanbul 1992, s. 125-126; Togan, “Temür Zamanında”, s. 6; Ayrıca bkz. Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 40; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 255-257.

⁵⁸⁷ Yezdî, *Zafernâme*, s. 322; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 36, 256; Ayrıca bkz. Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 40-41. Harold Lamb ise, cami inşaatında 500 taş ustasının çalıştığını ve mühendislerin fillerin taş getirebilmesi için özel arabalar ürettiğini belirtmektedir (Lamb, *Emir Timur*, s. 255).

Caminin yapımında ayrıca 480 taş sütun kullanılmıştı. Tavan özel olarak işlenmiş taş bloklar ile kaplanmıştı. Cami için dört adet minare dikilmişti. Cami duvarları Kur'an ayetlerinden alınıp özel olarak işlenmiş yazılarla süslenmişti (Foto 4-5).⁵⁸⁸

Bibi Hanım Camii, Orta Asya'da mevcut özelliklerle Timurlu mimarisinin genel karakteristik özelliğini gösteren dört eyvanlı plan tipine bağlı olarak düzenlenmiştir. Caminin dış duvarları 167 m uzunluğunda ve 109 m genişliğindeyken, iç avlusu ise 87 x 63 m ölçülerindedir.⁵⁸⁹

807 (1404) yılında seferden dönen Emir Timur, yürütölmekte olan cami inşaatından memnun kalmayarak yapının giriş kapısını (giriş) (Foto 3) ve diğör bazı bölömlerin yıkılıp yeniden inşa edilmesini buyurmuştu.⁵⁹⁰ Emir Timur o sıralar hasta olduğı için, yeniden inşa işlerini takip etmek adına tahtırevanla inşaat alanına gidip geliyordu. Hatta inşaat işiyle uğraşanları teşvik için onlara sürekli para dağıtıyordu. Ancak gerek hava koşulları gerek Çin seferi hazırlıkları nedeniyle cami tam manada hazır hale getirilememiş ve sonraki zaman zarfında yıkılmaya yüz tutmuştur.⁵⁹¹ Emir Timur'un ölümünden sonra yapı uzun ömürlü olamadı. Kısa bir süre sonra doğa şartları nedeniyle harap hâle gelmiş, meydana gelen tahribata da herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Zamanla tam bir yıkıntıya dönüşmüş olan cami, bu haliyle bile âbidevî özelliklerini ve azametini sürdürmüştür.⁵⁹²

3.2.2. Mescid-i Mukatta

"Mescid-i Mukatta" olarak adlandırılan bu caminin, duvar ve tavan kısımları tamamıyla oyulmuş ağaç parçalarından yapılmıştı. Buranın kible yönüyle, bir sonraki başlık altında zikredeğımız Uluğ Bey Medresesi'nin kible yönü arasında büyük bir

⁵⁸⁸ Yezdi, *Zafernâme*, s. 322; Lamb, *Emir Timur*, s. 255-256;; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 46-47; Togan, "Temür Zamanında", s. 6; Bu bilgi için ayrıca bkz. Şâmî, *Zafernâme*, s. 253-254; İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdür*, s. 356.

⁵⁸⁹ Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 44-45; Beksaç, "Bibi Hanım Camii", s. 126; Ayrıca bkz. Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 256; Çoruhlu, "Semerkant", s. 485; Yaşar Çoruhlu, "Özbekistan", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2007, s. 117.

⁵⁹⁰ Yezdi, *Zafernâme*, s. 436; Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 205; Beksaç, "Bibi Hanım Camii", s. 126; Ayrıca bkz. Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 43; Marozzi, *Timurlenk*, s. 248-249; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 256-259.

⁵⁹¹ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 205-206; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 44; Marozzi, *Timurlenk*, s. 249.

⁵⁹² Beksaç, "Bibi Hanım Camii", s. 126; Ayrıca bkz. Marozzi, *Timurlenk*, s. 251. Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 256-259.

farklılık vardı. Zira mescidin kıblesi, doğru hesaplamalardan dolayı daha güvenilir kabul ediliyordu.⁵⁹³

Emir Timur'un yaptırmış olduğu “*Bîbî Hanım Camii*”nden sonra inşa edilmiş ikinci büyük camii olan bu yapı, Uluğ Bey tarafından değil, Şahruh'un atabegliğini yapmış olan *Alike Kükeltaş* tarafından inşa ettirilmişti.

Bu yapı ayrıca, İslâmiyetin ilk devirleri ileri gelenlerinden Hz. Ömer'in oğlu Abdullah ile alâkası olduğu düşüncesiyle, “Ömer Mescidi” veya “Gök Mescid” (Mescid-i Kebud) olarak adlandırılıyordu. Ancak buranın, ne Hz. Ömer ne de oğlu Abdullah ile ilgisi kaynaklar tarafından doğrulanmamaktadır.⁵⁹⁴

3.3. ULUĞ BEY MEDRESESİ

XV. yüzyılın ilk çeyreğinde Emir Timur'un torunu, ünlü âlim ve devlet adamı Uluğ Bey tarafından yaptırılmıştır ve bugün Registan (Harita 6; Şekil 2) olarak bilinen meydanda yer almaktadır (Harita 6; Foto 7-11; Şekil 2-3). Günümüze kadar ulaşan medrese, esasında Timurlu mimarisine uygun bir külliye olarak inşa edilmişti. Kervansaray ve hankah gibi bazı bölümler ise depremler ve diğer tabiat şartlarının etkisiyle harap olmuştur.⁵⁹⁵ Uluğ Bey Medresesi, meydanda yer alan 1619-1636 tarihli Şîrdâr⁵⁹⁶ ve 1646-1660 tarihli Tillâkârî⁵⁹⁷ adlı iki Özbek Medresesi'nin yapımına örnek teşkil etmiştir. Bu yapı, başka eserler de yaptıran Uluğ Bey'in en muhteşem eseridir. Medresenin giriş kapısı üzerinde bulunan kitâbeden de anlaşılacağı üzere, burası 820 (1417) yılında Uluğ Bey tarafından yaptırılmıştır. Mescid kısmı üzerinde bulunan kitâbeden bu kısmın 822'de (1419), abidevi ölçülerdeki Cümle Kapısı üzerindeki kitâbeden de kapının 823'te (1420) tamamlandığı anlaşılmaktadır. 820 (1417) yılında Buhârâ'da inşa edilen medrese ile benzer özellikleri ihtiva eden bu medrese, diğer yapılara nazaran çok daha ihtişamlı bir görünüme sahiptir.⁵⁹⁸

⁵⁹³ Baburnâme, s. 71; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 300.

⁵⁹⁴ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 106-107.

⁵⁹⁵ Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 224; Engin Beksaç, “Uluğ Bey Medresesi”, *DİA*, c. XLII, İstanbul 2012, s. 129; Ayrıca bkz. Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 62.

⁵⁹⁶ Şîrdâr Medresesi hakkında bilgi için bakınız. Yaşar Çoruhlu, “Şîrdâr Medresesi”, *DİA*, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 191-192; Marozzi, *Timurlenk*, s. 244-245.

⁵⁹⁷ Tillâkârî Medresesi hakkında bakınız. Marozzi, *Timurlenk*, s. 245.

⁵⁹⁸ Beksaç, “Uluğ Bey Medresesi”, s. 129; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 263.

Dini ilimlerle birlikte astronomi, matematik gibi diğer birçok alanda da derslerin verildiği⁵⁹⁹ ve bu faaliyetini uzun bir müddet sürdürmüş olan medresenin bu atmosferi, devrin önde gelen matematikçilerinden Gıyaseddin el- Kâşî'nin babasına yazmış olduğu mektupta açıkça ifade edilmiştir.⁶⁰⁰

Uluğ Bey Medresesi, XVIII. yüzyılda tahıl deposu olarak kullanılmış, sonraları tekrar medreseye çevrilmiştir.⁶⁰¹ XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde büyük ölçüde tahribata uğramış olan medrese, 1930 yılından itibaren çeşitli çalışmalar neticesinde onarılmış olup özellikle 1950'li yıllarda artan bu restorasyon faaliyeti son zamanlara kadar sürmüştür. Çalışmalar, yapının sadece harap olan kısımları için değil, aynı zamanda zengin mimari tezyinatı için de yapılmıştır.⁶⁰²

Dört eyvanlı⁶⁰³ medrese planına göre inşa edilen ve 56x81 m. ebadında olan yapının köşelerinde yüksek minareler bulunmaktadır. Medresenin kuzeydoğu köşesinde bulunan minare ise (Foto 10), 1932 yılında yapılan çalışmalar neticesinde dik bir konuma getirilmiştir. Minarelerden sivri kemerli ve son derece ihtişamlı bir görünüme sahip olan cümle kapısından geçilerek avluya açılan eyvandan başka, bu eyvanın iki tarafında yer alan koridorlarla avluya ulaşılmaktadır.⁶⁰⁴

Uluğ Bey Medresesi'nin Registan Meydanı'na bakan köşelerinde üzerleri kubbe ile örtülü olan ve her bir kenarı 30 m. uzunluğunda olan iki mektep vardır. Bu kısımlar dışarıya doğru açılan kapılar sayesinde meydanla bağlantılı hale getirilmiştir. Mescid kısmı ise giriş eyvanının (Foto 9) tam karşısında yer alan kible eyvanının arkasında bulunmaktadır. Beş bölümden oluşan ve dikdörtgen bir plana sahip olan mescid, medresenin kible tarafındaki köşelerinde yer alan ve Registan Meydanı'na bakan kubbeli mekteplerle doğrudan bağlantılıdır. Ana avlunun yanlarında ise iki kat halinde her birinde iki kişinin kalabileceği, toplamda elli kişilik talebe odaları mevcuttur.⁶⁰⁵ Devletşah,

⁵⁹⁹ Uluğ Bey Medresesi'nde, dönemin önemli âlimlerinden Kadızâde-i Rûmî, Ali Kuşçu ve Abdurrahman-ı Câmî müderris olarak görev yapmışlardır (Yüksel, *Timurlularda Din-*, s. 224).

⁶⁰⁰ Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkanddeki İlim Faaliyeti*, s. 78.

⁶⁰¹ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 105; Marozzi, *Timurlenk*, s. 244; Beksaç, "Uluğ Bey Medresesi", s. 129.

⁶⁰² Barthold, *Uluğ Beg*, s. 105; Marozzi, *Timurlenk*, s. 244; Beksaç, "Uluğ Bey Medresesi", s. 129.

⁶⁰³ Farsça bir kelime olan Eyvan, yapıların orta kısmında bulunan, iç avlu ile bağlantı oluşturan ve sadece giriş kısmı açık olan kapalı mekânı ifade etmek için kullanılır. Engin Beksaç, "Eyvan", *DİA*, c. XII, İstanbul 1975, s. 12.

⁶⁰⁴ Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 264; Beksaç, "Uluğ Bey Medresesi", s. 129.

⁶⁰⁵ Beksaç, "Uluğ Bey Medresesi", s. 129-130; Ayrıca bkz. Golubev, *Uluğ Bey*, s. 52; Marozzi, *Timurlenk*, s. 243.

burada yüzden fazla talebe olduğunu ve bunların her ay maaş aldıklarını zikreder.⁶⁰⁶ Her iki taraftan büyük tuğla payandalarla desteklenen medresenin iki katı bir yüksekliğe sahip olan Cümle Kapısı muhteşem bir görünüme sahiptir. Bu kapı geniş, yüksek ve sivri kemerli bir eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Cümle Kapısı, cephenin büyük bir kısmını kaplamaktadır ve köşelerdeki minarelerle birlikte medreseye heybetli bir görünüm kazandırmaktadır. Medresenin iç ve dış duvarları, geometrik şekillerin ve birçok yazı örneğinin farklı biçimlerde kullanılmasıyla oluşturulan, firûze ve lâcivert çinilerin hâkim olduğu tezyinat ile birlikte muhteşem bir görünüme kavuşmuştur.⁶⁰⁷

3.4. TÜRBELER

3.4.1. Şâh-ı Zinde

Semerkind şehrinin kuzeyinde yer alan ve Efrâsiyâb Tepesi diye bilinen yerin güney yamaçlarında bulunan yapılar topluluğudur (Harita 6; Foto 12, 17; Şekil 4). Burada bulunan türbeler güneyden kuzeye doğru uzanan ve bir koridor görünümü arz eden bir mevkide bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in amcasının oğlu Kusem b. Abbas, İslâm dinini yaymak üzere bölgeye gelerek burada şehid olmuş ve onun adına yapılan kabir zamanla önemli bir ziyaretgâh haline gelerek herkesçe kutsal kabul edilmişti (Foto 13; Şekil 5). İşte bu mezar ve etrafında, türbeler başta olmak üzere birçok yapı inşa edilmiştir. Kusem b. Abbas'ın Kabri ise “Şâh-ı Zinde” (yaşayan sultan) diye anılmış ve bu adlandırma zamanla bütün alanı tanımlar hale gelmiştir.⁶⁰⁸

Moğol istilasını sırasında büyük bir tahribata uğramış olan “Şâh-ı Zinde”, özellikle Emir Timur ve Uluğ Bey devrinde yapılan çalışmalarla eski görünümüne kavuşmuştur. Burada bulunan ve Moğol tahribatından önemli ölçüde etkilenen Kusem b. Abbas'ın Türbesi de 736 (1335'te) ve sonraki yıllarda yapılan iyileştirmelerle, yeniden eski görünümüne kavuşturulmuştur. Buradaki restorasyon işlemleri her ne kadar Emir Timur

⁶⁰⁶ Devletşâh, *Şair Tezkireleri*, s. 455; Barthold, *Uluğ Beg*, s. 105.

⁶⁰⁷ Beksaç, “Uluğ Bey Medresesi”, s. 130; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 265; Ayrıca bkz. Golubev, *Uluğ Bey*, s. 52-53; Marozzi, *Timurlenk*, s. 243-244.

⁶⁰⁸ Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 23, 25; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 233-234; Engin Beksaç, “Şâh-ı Zinde”, *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 267; Ayrıca bkz. Seyfi Başkan, “Semerkand Şâh-ı Zinde Yapıları”, *Vakıflar Dergisi*, (Ed. Hüseyin Çınar, Fatih Müderrisoğlu), 37, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012, s. 134; Aydın, *Semerikant Tarihi*, s. 532-533; Çoruhlu, “Semerkant”, s. 485; *Baburnâme*, s. 69; Çoruhlu, “Özbekistan”, s. 117; Marozzi, *Timurlenk*, s. 253. Bu yapı topluluğu kaynaklarda Kabristân-ı Şâh-ı Zinde, Gûristân-ı Şâh-ı Zinde, Ârâmgâh-ı Şâh-ı Zinde şeklinde geçmektedir (Beksaç, “Şâh-ı Zinde”, s. 267).

ve torunu Uluğ Bey zamanında doruk noktasına ulaşmışsa da, XIX. ve XX. yüzyılda da artarak devam etmiştir.⁶⁰⁹

Günümüzde bu alana güney tarafında bulunan ve Uluğ Beğ'in yaptırmış olduğu âbidevî taçkapıdan geçilerek girilmektedir (Foto 25). Girişin her iki yanında bulunan ve esasında mescid (Foto 18) ve medrese gibi bölümlerden meydana gelen yapılar günümüzde müze olarak kullanılmaktadır.⁶¹⁰

Efrâsiyâb Tepesi'nin güneyinde yer alan ve mimari oluşumunun çoğunu günümüze kadar muhafaza etmiş olan türbelerden en eski tarihli olanı Hoca Ahmed Türbesi (751 /1350)'dir. Türbenin sadece cephe kısmı ayakta kalmışken asıl plan kazılarla belirlenmiştir (Foto 14). Türbe kare planına sahiptir ve köşelerde yer alan kemerler tarafından oluşturulmuş sekizgen görünümlü bir kısım üzerindeki kubbeye örtülüdür. Firuze çinilerle kaplı olan bir sandukanın yer aldığı kısım ise dikdörtgen plana sahiptir. Türbenin renkli astar ve boyalama tekniğiyle yapılmış çini tezyinatı ise oldukça göz alıcıdır. Bu tezyinata Orta-Asya'nın geleneksel izlerini görmek mümkündür.⁶¹¹

762-763 (1360-1361) yıllarına tarihlendirilen ve kimin için inşa edildiği bilinmeyen, fakat bir kadına ait olduğu düşünülen başka bir türbe ise, Hoca Ahmed Türbesi'nin yanında yer almaktadır. İçte kare planlı yapı üzerine oturtulmuş sekizgen kasnaklı bir kubbe vardır. Yapıdaki tuğla tezyinatı ise oldukça göz alıcıdır. Bu yapı, sonraları inşa edilecek olan türbeler için örnek teşkil etmiştir (Foto 15).⁶¹²

774 (1372) senesinde, Emir Timur'un ablası Türkân Ağa tarafından kızı Şâd-i Mülk için inşa ettirilmiş olan Şâd-ı Mülk Aka Türbesi ise, kare planlı bir yapıdır (Foto 18-20). Topluluğun orta kısmında yer alan yapı, kare bir mekân ihtiva etmekle beraber, köşe kemerleriyle sağlamlaştırılmıştır. Yapı ayrıca sekizgen bir bölüm ve üzerinde yer alan onaltıgen bir kısım üzerinde bulunan kubbeye örtülüdür. Oldukça yüksek bir giriş kemeri

⁶⁰⁹ Beksaç, "Şâh-ı Zinde", s. 267; Ayrıca bkz. Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 233-235; Başkan, "Semerkand Şah-ı Zinde", s. 133-135, 144-145, 148.

⁶¹⁰ Beksaç, "Şâh-ı Zinde", s. 267; Başkan, "Semerkand Şah-ı Zinde", s. 135; Ayrıca bkz. Çoruhlu, "Semerkant", s. 485; Çoruhlu, "Özbekistan", s. 117; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 234.

⁶¹¹ Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 236; Beksaç, "Şâh-ı Zinde", s. 268; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 25-27; Ayrıca bkz. Başkan, "Semerkand Şah-ı Zinde", s. 146; Çoruhlu, "Semerkant", s. 485.

⁶¹² Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 27-28; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 236-237; Beksaç, "Şâh-ı Zinde", s. 268; Ayrıca bkz. Başkan, "Semerkand Şah-ı Zinde", s. 139-140; Çoruhlu, "Semerkant", s. 485.

olan yapı, yüksek oyuklu bir tavana ve dışarıda sivri bir dış kubbeye sahiptir. Türbede tuğla ve mozaik çini tezyinat hâkimdir.⁶¹³

Topluluğun ortasında yer alan başka bir yapı ise, 778/1376 yılına tarihlendirilen Emîr Hüseyin b. Tuğluk Tekin Türbesi'dir (Foto 21). Günümüze kadar büyük bir kısmı yıkılmış olan bu yapı da kare planlıdır (Şekil 5). Giriş koridoruna ait cephe de önemli ölçüde yıkılmıştır. 1952-53'te yapılan kazılarda, türbenin kuzey ve doğu duvarından kalan temelleri ortaya çıkarılmıştır. Türbe sekizgen bir bölüm üzerinde; onaltıgen silindir üstünde yer alan bir kubbeye örtülüdür. Yapının içerisindeki çini kaplamaların üzerinde iç sıva tezyinatı uygulanmıştır. Dış cephesi ise renkli sırlı çini ve renkli sırlı tuğla ile kaplıdır.⁶¹⁴

Emîr Burunduk adına yapılan ve 782/1380 yılına tarihlendirilen türbe ise kare planlı bir yapıya sahiptir. Örtü sistemi diğer türbelerdeki gibidir (Şekil 5). Türbenin içinde kemerli girintiler vardır. Türbe cephesinde ayrıca, mozaik süslemelerin hâkim olduğu tuğla ve sırlı tuğlalar vardır. İç kısmın alt tarafında yer alan sırlı çini süslemeleri hariç, içerideki alçı tezyinat ise son derece iyi oluşturulmuştur (Foto 23).⁶¹⁵

1380'li yıllarda inşa edilmiş olduğu düşünülen ve kimin için yapıldığı bilinmeyen, fakat halk arasında "Usta Ali" ismiyle bilinen başka bir türbe ise kare planlı bir oluşuma sahiptir. Yapının dış cephesindeki girişi dikkat çekmektedir (Foto 22). Ayrıca dış cephede sırlı tuğla; sır üstü tekniğiyle yapılmış çini geometrik desenlerin ve kitâbelerin yer aldığı göz alıcı bir süsleme mevcuttur. Yapının üst tarafı ise, köşe kemerlere sahip sekizgen kısım üzerindeki onaltıgen bölüm ve onun da üstünde yer alan kubbeden müteşekkildir. Türbenin iç kısmında ise sır altı tekniğiyle yapılmış çini süslemeler hâkimdir.⁶¹⁶

Emir Timur'un kız kardeşi Şîrin Bike Ağa için 787-88 (1385-86) yılında yapıldığı anlaşılan kare planlı başka bir türbe de Şah-ı Zinde'nin ortasında yer almaktadır (Şekil 5). Çift kubbeye örtülü türbenin dış kubbesi, sekizgen geçiş üzerindeki onaltıgen kasnağa

⁶¹³ Beksaç, "Şâh-ı Zinde", s. 268; Ayrıca bkz. Başkan, "Semerkand Şah-ı Zinde", s. 136-137; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 29-30; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 238-240; Marozzi, *Timurlenk*, s. 254-255; Çoruhlu, "Semerkant", s. 485.

⁶¹⁴ Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 28-29; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 240-241; Beksaç, "Şâh-ı Zinde", s. 268; Ayrıca bkz. Başkan, "Semerkand Şah-ı Zinde", s. 137; Çoruhlu, "Semerkant", s. 485.

⁶¹⁵ Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 241-242; Beksaç, "Şâh-ı Zinde", s. 268; Ayrıca bkz. Başkan, "Semerkand Şah-ı Zinde", s. 139, 142; Çoruhlu, "Semerkant", s. 485.

⁶¹⁶ Beksaç, "Şâh-ı Zinde", s. 268; Ayrıca bkz. Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 243-245; Çoruhlu, "Semerkant", s. 485.

oturur. Yapının cephe kısmında yüksek bir giriş kapısı ve renkli camlı pencereler mevcuttur. Cephenin bu kısmında mozaik çini kaplamalar görülürken iç kısmın alt tarafı hariç, alçı kaplamayla oluşturulmuş süslemeler ve sır üstü altın yaldızlı çiniler görülmektedir. Zemin ise koyu mavidir (Foto 24).⁶¹⁷

788 (1386) yılına tarihlendirilen ve kare planlı bir oluşuma sahip yapılardan biri de Emîrzâde Türbesi (Foto 16)'dir. Duvarları üç adet kemerle geçilen sekizgen bölüm üzerindeki onaltıgen kasnakla ulaşılan ve kaburga kemerlere sahip bir kubbeye örtülüdür. Yapıda ayrıca sırlı tuğla ve sırlı çini tekniğiyle oluşturulmuş göz alıcı süslemeler vardır.⁶¹⁸ Sultan Begüm'e ait olduğu düşünülen, ancak kimin için inşa edildiği bilinmeyen XIV. yüzyılın son çeyreğine ait türbe, eski bir yapı kalıntısı üzerinde yapılmış kare planlı bir yapıdır. Kalıntılardan içeride çini kaplamalar bulunduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde sadece cephesi kalmış olan türbenin dış kısmında sır üstü ve sır altı tekniğiyle yapılmış mavi renkte çini tezyinat mevcuttur.⁶¹⁹

Emir Timur'un hanımı Toman Ağa⁶²⁰ tarafından inşa ettirilen 808 (1405) tarihli türbe, mescid, giriş mekânı ve taçkapıdan müteşekkil yapı kompleksi ise, topluluğun kuzeybatı kısmında bulunmaktadır (Foto 16; Şekil 6). Türbe kare planlı bir yapıya sahipken küp şeklindeki kısmın üzerinde göz alıcı bir dış kubbe vardır. İçeriden kubbeye mukarnalı⁶²¹ köşe kemerleriyle geçilmektedir. Mescid üç bölümden oluşur ve orta kısmı daha geniştir. Mescid kısmının ortasında yıldız tonoz,⁶²² yan tarafında ise üçlü tonoz

⁶¹⁷ Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 242-243; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 31-33; Bektaş, "Şâh-ı Zinde", s. 268; Marozzi, *Timurlenk*, s. 255; Ayrıca bkz. Başkan, "Semerkand Şah-ı Zinde", s. 137-138; Çoruhlu, "Semerkant", s. 485.

⁶¹⁸ Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 246; Bektaş, "Şâh-ı Zinde", s. 268; Ayrıca bkz. Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 31; Başkan, "Semerkand Şah-ı Zinde", s. 136; Çoruhlu, "Semerkant", s. 485.

⁶¹⁹ Bektaş, "Şâh-ı Zinde", s. 268; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 245; Ayrıca bkz. Başkan, "Semerkand Şah-ı Zinde", s. 140.

⁶²⁰ Tuman Ağa, Emir Timur'un vefatından sonra Mâverâünnehir hâkimiyetini ilan eden Halil Sultan tarafından, Timur'un emirlerinden Emir Şeyh Nureddin ile evlenmek zorunda bırakılmıştı (Marozzi, *Timurlenk*, s. 255-256; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 247).

⁶²¹ Mukarnes şekliyle de yazılan mukarnas kelimesi, son döneme ait Arapça, Farsça ve Osmanlıca sözlüklerde: "Kademeli çıkıntıları olan basamaklı çatma tavan; kubbe; bir başlık türü; rengârenk alacalı işleme" gibi anlamlara gelmektedir (Selçuk Mülâyim, "Mukarnas", *DİA*, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 126).

⁶²² Tonoz, genellikle kare biçimli yapıların üstünü örten yarım silindirik özelliklere sahip örtüdür (Selçuk Mülâyim, "Tonoz", *DİA*, c. XLI, İstanbul 2012, s. 238).

bölmeleri mevcuttur. Mermerin de yer aldığı süslemede sır üstü ve sır altı çinilerle birlikte mozaik çiniler de kullanılmıştır.⁶²³

834 (1430) yılına tarihlenen ve Kadızâde-i Rûmî Türbesi (Foto 17; Şekil 7) olarak bilinen yapının, mezar olarak kullanılan alt kısmında yapılan kazı çalışmaları neticesinde gün yüzüne çıkarılan iskeletin bir kadına ait olması, bu yapının bir başkası adına inşa edildiğini düşündürmektedir. İki bölümden oluşan ve yapının boyut bakımından daha küçük olan türbe kısmı, kemerler üzerinde yer alan kare bir bölüm üstündeki alçı mukarnas dolgulu geçişli kubbesi olan bir örtü sistemine sahiptir. Daha geniş olan oda kısmı ise, köşe kemerleri üzerinde bulunan sekizgen bölmeli, iki aşamalı mimari oluşum üzerindeki kubbeye örtülüdür. Türbenin içerisinde mavi boyalı alçı tezyinat hâkimken; dış tezyinatı sırlı çini ve sırlı tuğla tekniğiyle elde edilmiştir. Bu türbe, Uluğ Bey devri mimarisinin güzel bir örneğini oluşturmaktadır.⁶²⁴ Yapılar topluluğundaki en geç tarihli türbe ise, XV. yüzyılın ilk yarısına ait olan Aştekin Türbesi'dir. Burası sekizgen bir plana sahiptir ve iki kubbeli yapının sekizgen kısmı üzerinde bir sütun gövdesi olduğu bellidir. Yapıda ayrıca sırlı tuğla tekniği ile yapılan süslemeler vardır.⁶²⁵

3.4.2. Gûr-ı Emîr (Emir Timur Türbesi)

Emir Timur devrinde inşa edilen ve İslâm türbe mimarisinin başta gelen örneklerinden biri olan bu türbe, Timurlu mimarisinin en önemli ve en güzel yapılarından biridir. Türbe özelliğini inşaatın sonlarına doğru kazanan Gûr-ı Emîr, esasen medrese, hankah ve değişik mimari kısımlardan müteşekkil geniş bir külliye niteliğindedir (Foto 26; Şekil 8).

Gûr-ı Emîr'in inşası 802 (1399)'de başlamış ve 806 (1403) yılına kadar devam etmiştir. Bu süre zarfında, tarihî kaynaklardan anlaşıldığı üzere, hükümdarlık misafirlerinin ağırlanmasına ve asilzade çocuklarının eğitime ayrılmış medreseden oluşan bir külliye olarak düşünülmüştür. Doğa şartlarının da etkisiyle zamanla ortadan kalkan ilk kısımların mimarisi ile alakalı bilgiler, ancak arkeolojik kazılar neticesinde elde edinilebilmiş ve gün yüzüne çıkarılan kalıntılardan, Gûr-ı Emîr'in merkezi bir tören

⁶²³ Beksaç, "Şâh-ı Zinde", s. 269; Ayrıca bkz. Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 246-250; Başkan, "Semerkand Şâh-ı Zinde", s. 142-143; Çoruhlu, "Semerkant", s. 485.

⁶²⁴ Engin Beksaç, "Şâh-ı Zinde", s. 269; Ayrıca bkz. Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 250-252; Başkan, "Semerkand Şâh-ı Zinde", s. 135-136; Marozzi, *Timurlenk*, s. 254; Çoruhlu, "Semerkant", s. 485.

⁶²⁵ Engin Beksaç, "Şâh-ı Zinde", s. 269; Ayrıca bkz. Çoruhlu, "Semerkant", s. 485.

meydanı ile ona açılan hankah ve medreseden ibaret olduğu, ayrıca Timurlu mimarisine uygun bir şekilde planlandığı anlaşılmaktadır.⁶²⁶

Mirza Muhammed'in Ankara Savaşı'ndan sonra yürütülmekte olan keşif faaliyetleri sırasında ölmesi (Sivrihisar 806/1403) Emir Timur'u çok üzmüştü. Netice itibariyle şehzadenin naaşı Semerkand'a gönderilerek hemen hemen tamamlanmış, fakat inşa faaliyetleri devam etmekte olan külliye içinde geçici bir kabre konmuştur. Temmuz 1404'te yedi yıllık sefer sonrası Semerkand'a dönen Emir Timur, türbenin alçak yapıldığını söyleyerek yıkılıp yeniden inşa edilmesini istedi. Bunun üzerine derhal başlatılan inşaat işi, Clavijo'nun da deyimiyle on gün gibi kısa bir süre zarfında tamamlandı. Emir Timur ise, her zaman yaptığı gibi yapım işini sürekli gidip gelerek takip etti.⁶²⁷ Emir Timur'un bundan kısa bir süre sonra Otrar'da ölmesi (17 Şaban 807/18 Şubat 1405) ve buraya defnedilmesi üzerine, bu tarihten sonra burası *Gûr-ı Emîr* adıyla anılmış olup, bundan sonra bir aile kabristanı olarak kullanılmaya başlandı. Türbeye Timurlu hânedan üyelerinin ilgisi büyük olmuştur. Hânedanın en önemli hükümdarlarından ikisi ve şehzadeler de buraya defnedilmiştir. Bunlar Mirza Muhammed Sultan'dan başka onun kardeşi Pîr Muhammed, Emir Timur'un oğullarından Miranşah ve Şahrüh ile oğlu Uluğ Beğ'dir. Türbede medfun bulunanlardan olup hânedandan gelmeyen tek kişi ise, Emir Timur'un hocası ve yakın dostu Seyyid Bereke'dir.⁶²⁸

Gûr-ı Emîr Türbesi'nin planlandığı gibi biten inşa işlerinden sonra, onarım ve yeni birimler eklenerek genişletilmesine yönelik çalışmalarda bulunan en önemli kişi hiç kuşku yok ki Uluğ Beğ'dir. Otuz sekiz sene süren Semerkand valiliği ve iki yıllık hükümdarlığı süresince türbeyle yakından ilgilenen ve bu kırk yıllık süre zarfında Semerkand'da bulunan Uluğ Bey, bu ilgisini devam ettirmiş ve ilk olarak Seyyid Bereke'nin defnedildiği yıl içinde türbenin büyük meydana açılan ana avluyla bağlantılı kapısını kapattırmıştır. Uluğ Bey, Gûr-ı Emîr'deki yenileme çalışmalarına devam ederek; günümüzde Uluğ Bey Koridoru olarak da bilinen ve yapının doğusunda yer alan ilave

⁶²⁶ Engin Beksac, "Gûr-ı Emîr", *DİA*, c. XIV, İstanbul 1996, s. 197.

⁶²⁷ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 202-203; Beksac, "Gûr-ı Emîr", s. 197; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 260.

⁶²⁸ Beksac, "Gûr-ı Emîr", s. 197-198; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 260-261; Ayrıca bkz. Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 53-55. Burada bulunan mezarlar ile ilgili geniş bilgi için bakınız. Semenov, "Gûr-ı Emîr" Türbesinde", s. 139-169.

giriş kısmını yaptırmıştır. 838 (1434) yılında ise yapı topluluğunun günümüze kadar varlığını korumuş olan o muhteşem Taç kapısını inşa ettirmişti (Foto 27).⁶²⁹

Gûr-ı Emîr'in bazı bölümleri, XVII. yüzyıldan itibaren ihmal, bakımsızlık ve doğa şartlarının da etkisiyle zamanla harap olmaya başlamış ve mimari bölümlerin bazıları ise yıkılmaya yüz tutmuştur. Yapıda kullanılan tezyinatın da büyük bir kısmı zarar görmüştür. XIX. yüzyıl başlarında Semerkand'a giden seyyâhlar, türbenin harap bir halde olduğunu; ancak yine de o eski ihtişamından pek bir şey kaybetmediğini belirtmektedirler. Türbe XX. yüzyıla iç ve dış cephelerindeki tezyinatı bozulmuş, kubbesinin önemli bir bölümü yıkılmış ve Büyük Cümle (Taç) Kapısı dışındaki diğer bölümleri ortadan kalkmış bir şekilde girmiştir. Türbenin bu durumu, XX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Sovyet yetkilileriyle, ilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Nitekim M. E. Masson ve V. A. Şişkin'in başkanlığında, 1940-1950 yılları arasında yürütülen arkeolojik çalışmalarla külliye'nin bölümlerine ait temeller ortaya çıkarılarak yapının plan şeması tesbit edilmiş ve V. H. Zasipline başkanlığındaki bir heyet tarafından dış kısımların restorasyonuna başlanmıştır. Yapının iç kısımları ise 1960-1970 yılları arasında restore edilmekle beraber (Foto 29-30), 1941'deki arkeolojik araştırmalar sırasında türbenin ölü mahzeninde de çalışmalarda bulunulmuş ve antropolojik incelemeler yapılmıştır.⁶³⁰

Gûr-ı Emîr Türbesi'nin yan giriş kapısında yer alan ve beyaz harflerle yazılmış olan bir Levha'da: *"Bu mezar, cihan sultanı Emir Timur Küreken'indir"* diye yazmaktadır. Bu yazının yeniden oluşturulmuş hâli, sergi salonunda bulunan oyma kapının üzerinde yer almaktadır.⁶³¹

Uluğ Beğ'in yaptırmış olduğu ve asıl yapıdan ayrı duran küçük bir cümle kapısı üzerinde bulunan başka bir yazı ise, Uluğ Bey tarafından yenilenen bu türbenin, İsfahanlı Usta Mahmud tarafından yapıldığını göstermektedir.⁶³²

⁶²⁹ Beksaç, "Gûr-ı Emîr", s. 198; Ayrıca bkz. Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 260-261; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 55.

⁶³⁰ Beksaç, "Gûr-ı Emîr", s. 198.

⁶³¹ Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 53-54; Ayrıca bkz. Beksaç, "Gûr-ı Emîr", s. 198. Bu levha 1905 senesinde hırsızlar tarafından sökülüş ve 1906 senesinde İstanbul'da satılığa çıkartılmıştı. Levha, Berlin'deki Fredrik Müzesi için 10.000 Frank karşılığında satın alınmıştır. Bunun üzerine, Rus hükümeti diplomatik faaliyetlerde bulunarak 6.000 Mark karşılığında levhayı geri getirtmiştir (Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 54).

⁶³² Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 55; Ayrıca bkz. Beksaç, "Gûr-ı Emîr", s. 198.

Külliyenin esas kısmını oluşturan ve bütün tören meydanına hâkim durumda olan türbe, kare bir mekân olarak inşa edilmiştir. Yapının iç mimarisi sekizgen dış görünümüne (Foto 28) uygun olarak tasarlanmıştır. Dış kenar uzunlukları 8,75 m. olan türbenin içerisi ise 10,22 x 10,22 m. ölçülerine sahiptir. Ana mekân oldukça geniş ve ferahdır. Mekânın geniş özellikte olmasını sağlayan oyuklar üzerinde bulunan kemerler kubbeye (Foto 31) geçişi desteklemektedir (Foto 30). Zeminden itibaren 22,55 m. yüksekliğe sahip olan 10 m. çapındaki iç kubbeye geçiş, daire biçimli bir sistemle sağlanmıştır. Bunu kaplayan 37 m. yüksekliğinde ve 14,60 m. çapındaki dış kubbe ise oldukça geniş ve yuvarlak bir yüksek kasnak üzerine sabitlenmiştir (Foto 32). Dış kubbe, mimari elemanlarla desteklenmiştir. Oldukça yüksek olan bu kasnaktan, soğan görünümlü dış kubbeye geçiş mukarnaslar vasıtasıyla sağlanmıştır. Bu mimari oluşum mekânın hem daha ferah olmasını sağlamış hem de kubbenin ağırlığını taşıyacak biçimde tasarlanmıştır. Türbenin iç kısmında bulunan cenaze mahzeni dört yöne açılan bir plana göre inşa edilmiş olmakla beraber, buraya güneydoğu köşesindeki bir merdivenle inilmektedir.⁶³³

Uluğ Bey tarafından yaptırılan ve türbenin esas girişini oluşturan büyük eyvan, merasim avlusu olarak kullanılan yerin kuzeyinde yer almaktadır. Türbenin doğusunda yapılan ilâve ile giriş bu yöne alınmıştır. Bugün ancak şerefelerine kadar ayakta kalmış olan iki minareyle desteklenen ve eski girişi ihtiva eden yüksek sivri kemerli büyük eyvan ise, kuzeyde yer almaktadır. Bu eyvan mimarisinin, daha sonra yapılan ve bugün temelleri ortaya çıkarılmış olan ilavelerin arkasında gizli kaldığı anlaşılmaktadır. Uluğ Bey tarafından inşa ettirilen koridor ise, dört bölmeli bir geçittir ve her bölmede yapıyı saran kemerlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan örtüler yer almaktadır.⁶³⁴

Gur-i Emir'in ve Uluğ Bey tarafından inşa ettirilen büyük taçkapının süslemeleri muhteşem olup, yapının iç kısmı değişik malzemelerden yapılmışken; kapı ile türbenin cephesinde bulunan süslemeler ise mozaik çinilerden faydalanılarak oluşturulmuştur. Taçkapının süslemeleri, mukarnaslarla birlikte bitkisel motiflerin daha fazla olduğu bir görüntüye sahiptir. Daha çok siyah ve firûze mozaik çiniler kullanılarak yapılmış kûfî yazı kuşakları ile geometrik motiflerden oluşan türbenin dış cephesindeki süslemeler ise oldukça dikkat çekicidir. Türbenin sekizgen alt gövdesinin dış cepheleri, “*İsm-i celâl ve İsm-i nebevî*”; kubbe kasnağı ise “*Hüve'l-bâkî*” ibarelerinin meydana getirdiği kûfî hat

⁶³³ Beksaç, “Gûr-ı Emîr”, s. 198-199.

⁶³⁴ Beksaç, “Gûr-ı Emîr”, s. 199.

örnekleriyle tezyin edilmiştir. Geometrik süslemelerle son bulan kasnak üzerindeki kubbe ise, lâcivert ve firûze çinilerle kaplanmıştır. Minarelerde de bu tip bir tezyinatın bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶³⁵

Gûr-ı Emîr'in iç mimarisi farklı malzemelerin değişik şekillerde kullanılmasıyla tezyin edilmiştir. Değişik renklerdeki altıgen çinilerle kaplanan ve bir mukarnas şeridi ile tamamlanarak yapılan duvarların alt kısımları ise, göz alıcı bir biçimde oluşturulmuştur. Zeminin 2 m. kadar üzerinde, altın yaldızlı harflerin işlendiği bir âyet kuşağının yer aldığı yeşim bir zemin bulunmaktadır. Daha yukarıda ise, kalem işçiliğinin değişik malzemeye birlikte ustaca kullanıldığı, sıva üzerine yapılmış ve yıldızlardan oluşan bir bölüm vardır. Yan taraftaki oyukların üstünde bulunan mukarnaslar ise, altın yaldız ve firûze rengi boya ile kalıplanmış kâğıtla kaplanmıştır. Bu kısmın üzerinde yer alan kitâbe şeridi de yine altın yaldız harflerle işlenmiştir. Bitki ve benzeri motiflerle süslenen kubbenin iç kısmı da kalıplanmış kâğıtla kaplanmıştır. Ayrıca, türbenin cenaze avlusunda yer alan kabirlerin tamamı mermerden yapılmışken; Emir Timur'a ait olan kabir koyu renk yeşimden olup bunlar içerisinde en muhteşem olanıdır.⁶³⁶

3.5. KÖŞK (KASR), BAĞ VE BAHÇE MİMARİSİ

3.5.1. Bağ-ı Şimal (Kuzey) Köşkü

Emir Timur, Hindistan seferine çıkmadan evvel Semerkand'ın kuzeyinde bir köşk yapılmasını emretmişti. Zira Emir Timur'un Irak ve Fars bölgesinden şehre getirttiği sanat ve zanaat erbabı, çok hızlı bir biçimde inşa edilmesi gereken köşkün krokisini çizip, Cemaziyelahir 799 (Mart 1397)'da inşaat işine başladı (Harita 6). Emir Timur, bu bağ ve içindeki köşkün yapımını bir buçuk iki ay boyunca bizzat takip etmiştir. İnşaat işlerinin kısa sürede tamamlanabilmesi için, burada çalışan usta ve sanatçılar birkaç gruba ayrılmış ve hepsinin başına bir nezaretçi getirilmişti. İnşaa edilen köşk son derece yüksekti. Yapı sütunları Tebriz'den getirilen mermerlerden dikilmişti. Köşkün tavanı da mermerden yapılmış, duvarlar altın suyu ve göz alıcı birçok renkle boyanmıştı.⁶³⁷

⁶³⁵ Beksaç, "Gûr-ı Emîr", s. 199.

⁶³⁶ Beksaç, "Gûr-ı Emîr", s. 199. Türbenin mimarisi ile ilgili ayrıca bakınız (Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 261-263; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 53-57).

⁶³⁷ Şâmî, *Zafernâme*, s. 203; Yezdî, *Zafernâme*, s. 270; Lamb, *Emir Timur*, s. 233-234; Marozzi, *Timurlenk*, s. 237, 400-401.

İbni Arabşah, köşk hakkında şu ifadelerle yer vermiştir: Bağ-ı Şimal köşkü çeşitli tasvirlerle süslenmiştir. Bu resimlerde Timur'un yüz ifadeleri, görüşmeleri; hükümdarlar, emirler, beyler ve ilim ehli ile olan sohbetleri; süreklilik avları, pusuları; Hindistan, Deşt-i Kıpçak ve İran'da yaptığı savaşları, kazandığı zaferleri, bozguna uğrayan ve kaçışan düşmanları; hükümdar odalıkları; eşleri; şehzadelerin ve önemli beylerin suretleri; ona sadakat yemini eden ve hediyeler veren sultanlar; herkese açık şölen ve şenlikler; görevli sakiler; şarap kadehleri; çalgıcılar ve ömrü boyunca toprakları üzerinde olup biten birçok şey tasvir edilmiştir.⁶³⁸

3.5.2. Dilguşâ Bağ

Yaklaşık 750 m. olan dörtgen biçimli bu bağ ve içinde bulunan köşk, Emir Timur Hind seferine çıkmadan önce 800 (1397) Sonbahar aylarında inşa edilmişti (Harita 6). Togan'a göre, Emir Timur bu bağ üçüncü eşi Tükel Hanım için yaptırmıştı.⁶³⁹ Bu bağın dört tarafında da birer adet kapı bulunmaktaydı. Bu giriş kapıları çinilerle ve oymalı taklarla süslenmişti. Ayrıca bağın içinde bulunan bahçeye her türden meyve ağaçları ve gül dikilmişti. Köşk içinde sıra sıra sütunlar bulunuyordu. Alanında mahir sanatçı ve zanaat erbabı hünerlerini sergileyerek köşkün duvarlarını süslemekteydiler.⁶⁴⁰ Bu şekilde bu bağ ve içerisindeki köşk kısa bir süre içinde tamamlanmıştı.⁶⁴¹ İspanyol elçi Clavijo da daha önce bahsettiğimiz üzere, Semerkand'a geldiğinde Emir Timur ile burada görüşmüş, hem bu bağ ve köşk hakkında hem de Emir Timur'la aralarında geçen görüşmeler hakkında bilgiler vermiştir.⁶⁴²

3.5.3. Bağ-ı Nev (Yeni) Köşkü

Semerkand şehri içerisinde bulunan bu bağ ve içindeki köşk, diğer bağ ve köşkler gibi, yetenekli usta ve sanatçılar tarafından meydana getirilmişti (Harita 6). Köşkün bulunduğu bahçe yüksek ve kalın duvarlarla çevrelenmişti. Dörtgen biçimli bu duvarların her bir köşesinde muhteşem görünümlü kuleler dikilmişti. Bağın ortasında bir haç planı

⁶³⁸ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 441-442; Marozzi, *Timurlenk*, s. 237-238; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 38.

⁶³⁹ Togan, "Temür Zamanında", s. 8.

⁶⁴⁰ Babûr hatıratında, Dilguşâ Bağ'ında inşa edilen bu köşkün duvarlarına Emir Timur'un Hind zaferini ebedileştirmek adına, önemli tasvirlerin işlendiğini belirtmektedir (*Baburnâme*, s. 71; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 298).

⁶⁴¹ Yezdî, *Zafername*, s. 275; Lamb, *Emir Timur*, s. 233; Ayrıca bkz. Lisa Golombek, "The Gardens of Timur: New Perspectives", *Muqarnas*, XII, 1995, s. 138.

⁶⁴² Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 165-171.

şeklinde yapılmış olan köşkün etrafında, gayet büyük bir havuz bulunuyordu. Köşkün iç ve dış kısmı son derece güzel süslemelerle kaplıydı.⁶⁴³

3.5.4. Taht-ı Karaca Köşkü

Emir Timur'un Semerkand düzlüklerinde inşa ettirmiş olduğu bağ ve köşklere biri de Taht-ı Karaca olarak adlandırılan köşktü (Harita 6). İbni Arabşah, Emir Timur'un, Semerkand'ın ihtişamını gözler önüne seren bu bağ ve içindeki kasrı çok geniş bir alanda kurdurduğunu, ayrıca buradaki bahçenin büyüklüğünden dolayı buranın mimarisi ile uğraşan ustalardan birinin atının bir gün kaybolduğunu ve bulununcaya kadar altı ay boyunca bostanlar içinde otladığını dile getirmektedir.⁶⁴⁴

3.5.5. Bağ-ı Meydan

Bu bağ ve içindeki köşk, Hâfız Ebrû'nun naklettiğine göre, Babür'ün anlattıklarının aksine, sonradan yapılmamış ve daha Emir Timur zamanında vardı (Harita 6). Bu bağ, daha sonra değineceğimiz Uluğ Bey Rasathanesi'nin batısında yer alıyordu. Hâfız Ebrû, bu yeri “*Mirza Uluğ Beğ'in Bağı*” diye adlandırmaktadır. Muhtemelen Emir Timur bu bağ, torunu Uluğ Bey adına inşa ettirmişti. Bu bahçenin ortasında inşa edilen köşk ise, “*Çihil Sütun*” veya “*Kırk Sütun*” olarak adlandırılan iki katlı bir yapı idi. Yapının temeli taştan yapılmıştı. Alt katta bulunan sütunların çoğu burmalı olup her dört köşede minareye benzeyen kuleler bulunmaktaydı. Buradan her tarafı açık olan üst kattaki salona çıkılmaktaydı.⁶⁴⁵

Vyatkin'in araştırmalarına göre, Kırk Sütun Köşkü eski Semerkand Kalesi'nin tam karşısında yer almaktaydı. Bu yapının duvarlarından sadece bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.⁶⁴⁶

Emir Timur devrinde Semerkand şehrinde, haklarında bilgiler verdiğimiz bu bağ, bahçe ve köşklere başka, Nakş-i Cihan, Bağ-ı Çınar ve Bağ-ı Behişt gibi bağ ve bahçeler de inşa edilmiş (Harita 6) olmakla beraber, kaynaklarda bunlarla ilgili pek fazla bilgi mevcut değildir.

⁶⁴³ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 174; Marozzi, *Timurlenk*, s. 236-237; Ayrıca bkz. Golombek, “The Gardens of Timur”, s. 138-139.

⁶⁴⁴ İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 442; Marozzi, *Timurlenk*, s. 238; Ayrıca bkz. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 118; Aka, *Timurlular*, s. 136; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 137-138.

⁶⁴⁵ *Baburnâme*, s. 72; Barthold, *Uluğ Beg*, s. 108; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 300.

⁶⁴⁶ Barthold, *Uluğ Beg*, s. 108.

3.6. SEMERKAND RASATHANESİ

Semerkind Rasathanesi, Emir Timur'un torunlarından Uluğ Bey tarafından XV. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulmuştur. Yapılan kazı çalışmaları, rasathanenin 46 m. çapında dairesel bir temel üzerine oturduğunu ortaya çıkarmıştır. Silindirik görümüne sahip yapının yerden yüksekliğinin tahmini 30 m. olduğu anlaşılmaktadır. Çinili tuğlalardan yapılmış olan bu yuvarlak bina üç katlı idi⁶⁴⁷. Ayrıca bu rasathane, doğu-batı yönünde 85 m. boyunda, kuzey-güney yönünde 170 m. eninde düz bir tepede bulunmaktaydı.⁶⁴⁸ Rasathane üzerinde yapılan ölçümler ve ortaya çıkan tahmini değerler, Semerkand Rasathanesi'nin büyük boyutlu bir rasathane olduğunu göstermektedir (Foto 33-34).⁶⁴⁹

Uluğ Bey, çalışmalarında kullandığı Zîc-i İlhanî (astronomi cetveli)'de bazı hata ve eksiklikler olduğunu görmüş ve bu hataları yeni gözlem sonuçlarıyla düzeltmek istemişti. Rasathaneyi de bu maksatla kurmuştur. Rasathanenin kurulmasında Uluğ Beğ'in hocası Kadızâde-i Rûmî'nin büyük etkisi olduğu söylenmektedir. Uluğ Bey, ölümüne kadar rasathanenin yönetimini elinde tutmuştu. Rasat işlerinin başına getirdiği kişiler ise sırasıyla Gıyâseddin Cemşîd el-Kâşî, Kadızâde-i Rûmî ve Ali Kuşçu'dur. Rasathanede idarî personelin ve astronomi alanıyla ilgilenenlerin yanı sıra matematikçiler, teknisyenler ve önemli aletlerin yapımında görevli kimseler de bulunuyordu. 811-813 (1408-1410) yıllarında başladığı bilinen bu faaliyetler, Uluğ Beğ'in 853 (1449) yılında vefatından sonra da bir müddet devam etmiştir.⁶⁵⁰

Rasathanede gök cisimlerini incelemek için hazırlanmış çok sayıda gözlem aracı bulunuyordu. Bu araçların farklılıkları önceki aletlere oranla bir hayli fazla idi. Özel olarak tasarlanan bu aletlerin büyük bir bölümü Gıyâseddin Kâşî tarafından icat edilmişti. Rasathanede hepsi de büyük boyutlu olmak üzere şu aletler vardı: “*iki bacaklı alet, çemberli alet, ekvatoriyal çember, iki çember, südüs-i Fahrî (Fahrî sekstantı), azimut ve yükseklik belirleme aleti, sinüs ve ters sinüsü belirleyen alet ve küçük çemberli alet.*” Bunlardan südüs-i fahrî, 40.4 m. yarıçapında taştan yapılmış bir meridyen yayı idi. Bu

⁶⁴⁷ Baburnâme, s. 72; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 300.

⁶⁴⁸ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, (Çev. Abdurrahman Aliy), (2. Baskı), TÜBA ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Ortak Yayını, İstanbul Nisan 2008, s. 69-70; Ali Bakkal, “İslâm Tarihinde Rasathaneler”, *Bilimname Dergisi*, 39, 2019, s. 124; Ayrıca bkz. Golubev, *Uluğ Bey*, s. 83-85.

⁶⁴⁹ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, s. 71; Bakkal, “İslâm Tarihinde”, s. 126.

⁶⁵⁰ Bakkal, “İslâm Tarihinde”, s. 125; Salim Ayduz, “Semerkant Rasathânesi”, *DİA*, c. XXXVI, İstanbul 2009, s. 486; Ayrıca bkz. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 302. Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 265.

alet, yaklaşık 60 m. çapındaki Üçüncü Rey (Fahrüddeve) Rasathanesi'nin sekstantının ileri seviyede geliştirilmiş haliydi. 1908 yılında yapılan kazı çalışmalarında bir kısmı ortaya çıkarılan alet (duvar kadranı), astronomi tarihinin en büyük meridyen yayıdır. Rasathanenin yapılmış olduğu Kuhek Tepesi'nin yüksekliğini de ölçmek için kullanılmış olan bu araç, eldeki bilgilere göre, İstanbul'daki Ayasofya Camii'nin yüksekliğine eşit idi. Bu kadran, rasathanenin bir parçası gibi yapılmıştı. 60 derecelik üst kısmı toprak üzerinde bulunuyordu. 30 derecelik alt kısmı ise kayanın içine yerleştirilmişti.⁶⁵¹

Semerkind Rasathanesi'nde bulunan diğer gözlem araçları ise şunlardı: *“I zirâ çapında bir usturlap; harita ve planlar; su saati; üzerinde derece, dakika, saniye ve saliselerle yedi gezegen ve sabit yıldızların belirtildiği on adet gök küresi ve kıtaları, dağları, ovaları, çöl ve nehirleri gösteren bir yer küresi. Bu aletlerin bir kısmı metalden, bir kısmı ağaçtan üretilmişti. Yıldızlar ve gezegenlerle ilgili hassas sayılabilecek ölçümlerin yapılabilmesi için büyük boyutlu aletler kullanılmasından dolayı küçük ölçüm aletlerinden bahsedilmemektedir.”*⁶⁵²

Zîc-i Gürgânî, Zîc-i Hâkânî, Zîc-i Cedîd-i Sultânî ve Zîc-i Uluğ Bey adlarıyla bilinen astronomi cetvellerinin hazırlandığı rasathane uzunca bir süre faaliyetlerine devam etmiştir. Yıllarca hem İslâm dünyasında hem de Avrupa'da temel kaynak olarak kullanılan bu çalışmalar son derece değerlidir. Arapça, Türkçe ve Farsça olarak hazırlanan Zîc-i Uluğ Bey, astronomi ansiklopedisi olmasının yanında aynı zamanda eski astronomi ile yeni astronomi arasında bir bağlantı özelliği taşımaktaydı. Diğer taraftan bu Zîc, 17. yüzyıla kadar yazılmış olan astronomi kataloglarının en mükemmeliydi ve bu yüzyıla kadar konumsal astronominin ana kaynağı olarak kullanılmıştır.⁶⁵³

Rasathane, astronomik gözlemler yapmak amacıyla inşa edilen özel kısmı, içindeki ölçüm araçları ve iyi şekilde düzenlenmiş ünlü zîci ile astronomi tarihi için çok önemli bir yere sahiptir. Rasathane, içerisindeki bu önemli gözlem araçları ile gerçekleştirilen astronomi faaliyetleri sayesinde, başta İstanbul'daki rasathane olmak üzere, II. Jai

⁶⁵¹ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, s. 70-71; Bakkal, “İslâm Tarihinde”, s. 126; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 265-266; Ayrıca bkz. Barthold, *Uluğ Beg*, s. 116; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 84-85; Balibeyoğlu, “Büyük Türk Astronomu”, s. 161.

⁶⁵² Ayduz, “Semerkant Rasathânesi”, 486; Bakkal, “İslâm Tarihinde”, s. 126; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 266-267; Ayrıca bkz. Balibeyoğlu, “Büyük Türk Astronomu”, s. 161; Barthold, *Uluğ Beg*, s. 116.

⁶⁵³ Ayduz, “Semerkant Rasathânesi”, 487; Bakkal, “İslâm Tarihinde”, s. 126-127; Ayrıca bkz. *Baburnâme*, s. 72; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 302; Balibeyoğlu, “Büyük Türk Astronomu”, s. 161.

Singh'in (ö. 1740) Hindistan'da açtığı rasathaneler ile gerek doğuda gerekse batıda açılan modern rasathaneleri doğrudan veya dolaylı biçimde etkilemiştir. Rasathanedeki çalışmalar bilim adamları tarafından şaşırtıcı biçimde modern olarak gürülmektedir. Yapılan pek çok ölçümde günümüz ölçümlerine çok yakın neticeler alınmıştır; meselâ ekliptiğin eğimi, 32 saniye farkla $23^{\circ} 30' 17''$ olarak ölçülmüştür.⁶⁵⁴

3.7. ÇADIR MİMARİSİ

Birçok Asyalı ve Doğu Avrupalı millet tarafından değişik telaffuzlarla kullanılan kelimenin kökeni kesin olarak bilinmemektedir. Ancak ileri sürülen iki görüşten birinde, Türkçe'ye Orta Farsça'da kullanılan çatur (örtü) kelimesinden geçtiği ve bu kelimenin de Eski Türkçe çat- (birleştirmek, birbirine tutturmak) fiil kökünden türemiş olabileceği, diğer görüşte ise kelimenin aslının Farsça'ya çetr şeklinde geçen Sanskritçe çattra (şemsiye, gölgelik) sözcüğü ile aynı olduğu savunulmaktadır.⁶⁵⁵

Timurlular zamanında da çadır son derece önem teşkil etmekteydi. Zira hem seferlerde ordu için hem de sefer dönüşlerinde Semerkand düzlüklerinde zafer kutlaması yapmak veya düğün tertip etmek gibi çeşitli maksatlarla kurulan çadırlar ve bunların olağanüstü güzellikteki mimarileri son derece önemlidir.

İspanyol elçi Clavijo, Emir Timur'un Semerkand ovasında düzenlemiş olduğu Toy ve ziyafetler için on binlerce çadır kurdurttuğunu belirtmekte ve devamında bu çadırlar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Clavijo bu çadırlar ve mimarileri hakkında şu ifadeler yer vermiştir: Burada bulunan çadırlardan en görkemlisi şüphesiz, Emir Timur için hazırlanmış olan büyük otağın bulunduğu çadırıdır. Otağın dış duvarları, beyaz, yeşil ve sarı ipeklerden yapılmış ve her köşesinde ipeklerle örtülü kuleler mevcuttu. Otağın içi ise çok güzel biçimde işlenmiş örtüler ve altın sırma ipeklerle kaplıydı. Otağın bulunduğu bu büyük çadır, eni ve yüksekliği sebebiyle uzaktan bakan biri için kale gibi görünmekteydi. Ayrıca rüzgâr tarafından bu çadırın herhangi bir yeri bozulacak olursa bir merdiven vasıtası ile bu bozukluk anında düzeltilip eski haline getirilmekte idi.⁶⁵⁶

Bu çadırdan başka, farklı özellikler ihtiva eden yuvarlak bir çadır da dikilmişti. Çadırın köşelerinde bulunan sııklar kubbeyi tutuyor ve bunların hepsi de çadırın

⁶⁵⁴ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, s. 69-71; Bakkal, "İslâm Tarihinde", s. 127; Ayduz, "Semerkant Rasathânesi", s. 487; Ayrıca bkz. Golubev, *Uluğ Bey*, s. 132.

⁶⁵⁵ Nebi Bozkurt, "Çadır", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1998, s. 158.

⁶⁵⁶ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 179-180; Marozzi, *Timurlenk*, s. 406.

köşelerinde bulunan kazıklara bağlanıyordu. Böylece bu çadır dimdik bir şekilde kalabiliyordu. Çadırın duvarları pek süslü olmamakla birlikte kırmızı renklerdeydi. Çadır süsü olarak sadece beyaz kurdele kullanılmıştı. Ancak bunlar, avuç büyüklüğünde gümüşlerle ve bu gümüşler de değerli taşlarla kaplıydı. Çadırın girişi ise oldukça yüksek bırakılmıştı.⁶⁵⁷

Bu çadıra yakın bir yerde iplerle bağlı bulunan muhteşem bir çadır daha vardı. Aynı meydana sıra sıra dizilmiş daha birçok çadır mevcuttu. Bu çadırların tamamı birbiriyle bağlantılıydı. Bu çadırların neredeyse tamamının üstünde çeşitli kuş figürleri vardı ve bu figürler usta sanatçılar tarafından özenle yapılmıştı. Çadırların önünde ise ziyafetlere katılanların güneşten korunmaları için gölgelikler oluşturulmuştu.⁶⁵⁸

Emir Timur'un eşi Saray Mülk Hatun için kurulan çadır da son derece ihtişamlıydı. Bu çadırın içinde bulunan örtüler, kırmızı ve beyaz ipeklerle işlenmişti. Dış kısımdaki örtü kırmızı ipektendi. Çadırın çift giriş kapısı bulunuyordu. Bu kapılar, ince çubuklarla örülmüş ve kapıların üzerleri kül rengi ipekle kaplanmıştı. Bu şekilde hazırlanmış olan tüm bu çadırlar göze hitap etmekte idi.⁶⁵⁹

3.8. SEMERKAND ÇARŞISI

Emir Timur, Semerkand'ı başşehir yaptıktan sonra, daha önce değindiğimiz üzere burayı her yönden geliştirmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştu. Özellikle ticaret, Emir Timur'un son derece önem verdiği bir husustu. Hem o hem de torunu Uluğ Bey zamanında Semerkand her yönden ihtişamlı bir hale gelmişti.

Emir Timur zamanında başşehir Semerkand'a Hıtay (Çin), Hindistan, Tataristan, Deşt-i Kıpçak gibi memleketlerden birçok ticaret kervanı gelmekteydi. Bu kervanlar vasıtası ile şehre getirilen ticaret mallarının şehirde depolanacağı ve sergileneceği büyük bir yer yoktu. Bu nedenle Emir Timur, şehrin bir ucundan öteki ucuna kadar uzanan bir ticaret çarşısı yapılmasını emretti. Bu çarşının her iki tarafına dükkânlar kurulacak ve ticaret malları buradaki dükkân ve tezgâhlarda sergilenecekti. Bu iş için iki üst düzey mühendis görevlendirildi. Şayet bu görevliler, geceli-gündüzlü sürececek olan bu imar işini beceremezse kelleleri alınmak suretiyle idam edileceklerdi. Böylece caddenin üzerinde

⁶⁵⁷ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 181.

⁶⁵⁸ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 182-183; Marozzi, *Timurlenk*, s. 407.

⁶⁵⁹ Clavijo, *Timur Devrinde*, s. 188-189, 198-200; Marozzi, *Timurlenk*, s. 411; Bu çadırlar hakkında bilgi için ayrıca bkz. İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdûr*, s. 350-351; Lamartine, *Osmanlı Tarihi 1*, s. 179.

evleri bulunan halkın tepkisi göz ardı edilerek yıkım işi başlamış ve çıkan enkaz hızlı bir biçimde taşınmıştı. Evleri yıkma işi tamamlandıktan sonra, mimarlar, ustalar ve işçiler hemen dükkânların inşasına başladılar. Bu inşaat işinin masrafları ise Semerkand halkının sırtına yüklendi. Vardiyalı bir sistemle gece-gündüz devam eden inşaat işi, yirmi gün gibi kısa bir sürede tamamlanmıştı. Cadde üzerinde yapılan dükkânların her biri arkalı-önlü iki bölümden oluşmaktaydı.

Çarşı inşaatı tamamlandığı halde, evleri yıkılan halkın bir kısmı bu durumdan dolayı yine de yakınmaktaydı. Fakat şikâyetlerini Emir Timur gibi sert mizaçlı bir hükümdâra arz edemezlerdi. Bundan dolayı düşünce ve isteklerini iletmeleri için seyyidlere müracaat ettiler. Seyyidler, Hz. Peygamber'in soyundan oldukları için, Emir Timur onlara karşı saygıda ve hürmette kusur etmemekteydi. Nitekim Seyyidler, Emir'in hoş bir vaktinde halkın isteklerini iletmışler ve evleri yıkılanlar için tazminat verilmesinin uygun olacağını dile getirmişlerdi. Emir Timur ise bu sözlerden dolayı hiddetlendi ve onlara: *“Semerkand topraklarının tamamının kendi arazisi olduğunu ve dilediği gibi kullanabileceğini söyledi. Ardından bu meseleyi de ele alacağını belirterek huzurundan çekilmelerini buyurdu.”*⁶⁶⁰

3.9. Mirza Hamamı

Uluğ Bey, inşa ettirmiş olduğu medreseye yakın bir yerde Mirza Hamamı olarak bilinen bu mimari eseri yaptırdı. Babür'e göre, binanın zemininde çeşitli taş bloklar kullanılmış olup, Semerkand ve Horasan'da bu özellikleri ihtiva eden başka bir hamam bulunmuyordu. Günümüzde Mirza Hamamı'ndan geriye herhangi bir şey kalmamıştır.⁶⁶¹

⁶⁶⁰ Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a*, s. 204-205; Lamb, *Emir Timur*, s. 256-257; Yakubovskiy, *Timur ve Timurîler*, s. 14-15; Ayrıca bkz. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 117; Aka, *Timurlular*, s. 135; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 136-137; Golombek, L., Wilber, D., *The Timurid Architecture*, s. 21.

⁶⁶¹ *Baburnâme*, s. 71; Barthold, *Uluğ Beg*, s. 108; Golubev, *Uluğ Bey*, s. 62; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 120; Aka, *Timurlular*, s. 139; Aka, *Timurlular -Orta Asya'nın-*, s. 141; Aka, *Mirza Şahruh*, s. 198; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine*, s. 300.

SONUÇ

Orta Asya'da, İlk İslâm coğrafyacıları tarafından Mâverâünnehir olarak adlandırılan bölge de ve Soğd Nehri üzerindeki verimli bir vadide kurulan Semerkand, bölgenin en eski yerleşim yeridir. Burası, bulunduğu konum sayesinde doğuda Çin'den (Hitay), batıda Merv ve Buhârâ yoluyla İran (Fars) memleketleriyle, Anadolu ve Suriye civarından, kuzey ve kuzeydoğuda Deşt-i Kıpçak (Moğol) ve Türk ülkelerinden, güneyde ise Hindistan ve Afganistan'dan gelen önemli ticaret yollarının odak noktası olan çok mühim bir coğrafyada yer alıyordu.

Soğd toprakları içerisinde yer alan Semerkand şehri, coğrafi konumu sebebiyle, kurulmasından itibaren farklı milletlerin ele geçirmeye çalıştığı bir yer olmuştur. Bu teşebbüsler sırasında defalarca tahribata uğramasına ve bazan tamamen yıkılmasına rağmen, her defasında eskisinden daha mükemmel bir şekilde yeniden inşa edilmiştir.

İslâmi fetihlere kadar birçok medeniyete ve kültüre ev sahipliği yapan Mâverâünnehir ve Semerkand merkezli Soğd bölgesi, X. asırda İslâm ile birlikte yeni bir kimliğe kavuşmuş, bu yüzyıldan itibaren İslâm kültür ve medeniyetini kendi bünyesinde yoğurarak yeni bir gelişme göstermiştir. Böyle bir bölgede yer alan Semerkand, her ne kadar Cengiz Han'ın Harzemşâhlar üzerine düzenlediği sefer sırasında yağma edilip harap bir hale getirilmişse de 617 (1220), Emir Timur tarafından bulunduğu yerin biraz daha güneyinde yeniden inşa edilerek o eski ihtişamını geri kazanmıştı.

Tarihe, gerçekleştirmiş olduğu seferler ve yağma faaliyetleri ile adını yazdırmış olan Emir Timur, sıra göz bebeği olarak gördüğü Semerkand'a gelince, savaşçı kimliğinden sıyrılıp bir mühendis edasıyla şehrin gelişmesi için çaba göstermiştir. Zira bu maksatla ele geçirdiği memleketlerden, Semerkand'ın her yönden gelişebilmesi adına işinin ehli sanat ve zanaat erbabı başta olmak üzere, birçok din adamını da burada toplamıştı. Kendisinin şehirdeki mimari faaliyetlerle bizzat ilgilenmesi ve ilim erbabı ile sohbet meclislerinde bulunması da bunun bir göstergesiydi. Onun döneminde Semerkand'da sohbet meclislerinden, toy ve eğlencelere kadar birçok yönden tam bir gösteriş hâkimdi. Özellikle torunu Uluğ Bey de kendisinin seferlerinin aksine, Semerkand için yapmış olduklarını örnek alıyordu. Nitekim Uluğ Bey, babası Şahruh'un hükümdarlığı sırasında yaklaşık 38 yıl valilik yaptığı; iki yılda hükümdarlık olmak üzere toplamda 40 sene merkez olarak kullandığı Semerkand'da, dedesi Emir Timur

zamanındaki gibi elçileri ağırlamış, sohbet meclislerinde bulunmuş, ticaretin ve diğer bazı faaliyetlerin gelişmesi için çaba sarfetmiştir. Öyle ki, onun zamanında Semerkand şehri ikinci bir refah ve yükselme dönemi yaşamıştır.

Uluğ Beğ'in ölümünden sonra sırasıyla başa geçen Abdülatif'in ve Mirza Abdullah'ın hükümdarlığı kısa sürdüğü gibi kargaşa ortamı da hiç eksik olmadı. Abdullah'ın ölümü ile birlikte Semerkand merkezli Mâverâünnehir bölgesi, Ebu Said'in hükümdarlığında mirzalar arası çekişmelere sahne olmuş ve tahribata uğramaktan son anda kurtulmuştur. 862 (1458) yılından itibaren Ebu Said'in Şahrüh devrinde olduğu gibi devletin merkezi olarak Herat'ı kullanmaya başlaması, Timurlu Devleti'nde Horasan ve Mâverâünnehir olmak üzere iki başlı bir yönetimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığında da devam etmiştir. Böyle bir ortamda varlığını kurumaya devam eden Semerkand ise Timurlu mirzaları arasında birkaç defa el değiştirmiş ve en sonunda Özbekler tarafından ele geçirilmiştir 907 (1501).

Asırlar boyunca İslam kültür ve medeniyetini bünyesinde yoğuran Semerkand şehri, Timurlular devrinde taht kavgalarına sahne olup, Özbek istilasına uğramışsa da, Emir Timur ve Uluğ Bey zamanında gerçekleştirilen mimari ve diğer faaliyetler, şehrin ihtişamını birkez daha gözler önüne sermiştir. Zira onların zamanında vücuda getirilen mimari eserlerin birçoğu, yüzyıllarca doğa şartlarına meydan okuyarak günümüze kadar ulaşmış ve araştırmacıların ilgi odağı olmuştur.

Görüldüğü üzere Semerkand, İslâmi dönem öncesinde olduğu gibi İslâmi dönemde de, özellikle Timurlular devrinde, siyasî, dinî, iktisadî ve benzeri faaliyetlerin odak noktası haline gelmiş ve Mâverâünnehir'deki hatta Orta Asya'daki en önemli şehirlerden biri olmuştur. Nitekim Semerkand, Timurlu Devleti'nin kurucusu Emir Timur ve halefleri zamanında öylesine büyük bir gelişme göstermişti ki, farklı tarihlerde şehre uğrayan seyyâhlar tarafından övgüyle bahsedilir hâle gelmişti.

KAYNAKLAR

- AĞARI, Murat, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2002.
- , “İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik'i” *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, IV/I , Mart 2015, 80-104.
- , “Ya'kubi” *DİA*, c. XLIII, İstanbul 2013, 287-288.
- AHMAD, Sayyid Makbul, “İbn Hurdazbih”, *DİA*, İstanbul 1999, 78-79.
- Ahmed B. Yahyâ El-Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân-Ülkelerin Fetihi-*, (Trc. Mustafa Fayda), (1. Baskı), Siyer Yay., İstanbul Ocak 2013.
- AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK Yay., Ankara 1991.
- , *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK Yay., Ankara 1994.
- , *Timurlular Devleti Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2010.
- , *Timurlular -Orta Asya'nın Parlak Devri-*, (1. Baskı), Kronik Yay., İstanbul Mayıs 2019.
- , “Timur”, *DİA*, c. XLI, İstanbul 2012, 173-177.
- , “Timur Sâdece Bir Asker Mi İdi”, *Belleten*, LXIV/240, TTK Yay., Ankara 2000, 453-466.
- , “XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlular'da Ziraî Ve Ticarî Faaliyetler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1981, 111-120.
- , “Timurlular”, *DİA*, c. XLI, İstanbul 2012, 177-180.
- , “Acâibü'l-Makdûr”, *DİA*, c. I, İstanbul 1988, 318.
- AKBIYIK, Hayrunnisa Alan, “Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları”, *Bilig*, 30, (Yaz) 2004, 151-171.
- AKÜN, Ömer Faruk, “Kaşgarlı Mahmud”, *DİA*, c. XXV, Ankara 2002, 9-15.
- , “Bâbü'nâme”, *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, 404-408.
- , “Bâbü”, *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, 396-400.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, c. I, (Çev. Mürsel Öztürk), (1. Baskı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.
- ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Yay., İstanbul 2007.

- ALGÜL, Hüseyin, “Himyerîler”, *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, 62-63.
- ALTIKULAÇ, Tayyar, “İbnü'l-Cezerî”, *DİA*, c. XX, İstanbul 1999, 551-557.
- ALYILMAZ, Cengiz, “Eski Türk Şehirleri ve Semerkant”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, Erzurum 2002, 303-311.
- ANSARİ, Bazmee A. S, “Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc”, *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, 98-99.
- AVCI, Casim, “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, c. XLIII, İstanbul 2013, 288-291.
- AYDIN, Cengiz, AYDIN Gülseren, “Batlamyus”, *DİA*, c. V, İstanbul 1992, 196-199.
- AYDINLI, Osman, *Semerkant Tarihi -Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar- (93-389/711-999)*, İsam Yay., (2. Baskı), İstanbul Aralık 2018.
- , “Özbekistan Coğrafyasının Önemli Şehri Semerkant’ın Yükselişinde İktisadi Faktörlerin Etkisi Ve Şehrin İpek Yolu Üzerinde Arzettiği Önem” *I.Uluslararası Türk Dünyası Kültür Başkentleri Bilgi Şöleni (Türkiye-Kosova- Makedonya-Özbekistan) Bildiri Metinleri*, (Ed. Filiz Kılıç, Tuncay Bülbül, Murat Gür), (1. Baskı), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yay., Nevşehir Aralık 2016, 378-400.
- , “İmâm Mâtürîdî’nin Yetiştirdiği İlmî Ortam ve Semerkant’ta İlim Merkezleri”, *Diyanet İlmi Dergi*, 55/3, 2019, 565-599.
- , “İslâm Hâkimiyetine (II./VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”, *İSAD*, 32, İstanbul 2014, 99-126.
- , “Semerkant”, *DİA*, c. XXXVI, İstanbul 2009, 481-484.
- AYDÜZ, Salim, “Semerkant Rasathânesi”, *DİA*, c. XXXVI, İstanbul 2009, 486-487.
- AYKUT, Said A., “İbn Battûta”, *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, 361-368.
- Baburnâme –Babur’un Hatıratı-*, c. I-III, (Doğu Türkçesinden Çev. Reşit Rahmeti Arat), (1. Baskı), MEB Yay., İstanbul 1970.
- BAKKAL, Ali, “İslâm Tarihinde Rasathaneler”, *Bilimname Dergisi*, 39, 2019, 105-141.
- BARTHOLD, Vasilij Vladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990.
- , *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, (Çev. Hüseyin Dağ), Çağlar Yay., Ankara 2004.
- , *Uluğ Beg ve Zamanı*, (Çev. İsmail Aka), TTK Yay., Ankara 1997.

- , “Çoban-Ata”, *İ.A.*, III, MEB Yay., İstanbul 1988, 439-440.
- , “Sogd”, *İ.A.*, X, MEB Yay., İstanbul 1988, 736-737.
- BAŞKAN, Seyfi, “Semerkand Şah-ı Zinde Yapıları”, *Vakıflar Dergisi*, (Ed. Hüseyin Çınar, Fatih Müderrisoğlu), 37, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012, 131-166.
- BALİBEYOĞLU, Lâlifer, “Büyük Türk Astronomu: Uluğ Bey”, *Bilig*, 6, Ankara (Yaz) 1997, 158-164.
- BEKSAÇ, Engin, “Bîbî Hanım Camii”, *DİA*, c. VI, İstanbul 1992, 125-126.
- , “Gûr-ı Emîr”, *DİA*, c. XIV, İstanbul 1996, 197-199.
- , “Eyvan”, *DİA*, c. XII, İstanbul 1975, 12-14.
- , “Şâh-ı Zinde”, *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, 267-269.
- , “Uluğ Bey Medresesi”, *DİA*, c. XLII, İstanbul 2012, 129-130.
- BEZER, Gülay Öğün, “Şâmî, Nizâmeddin”, *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, 300.
- BIYIKTAY, Halis, *Timurlular Zamanında -Hindistan Türk İmparatorluğu-*, (3. Baskı), TTK Yay., Ankara 1991.
- BİLGE, Mustafa L., “Ahsenü't - Tekasim”, *DİA*, c. II, İstanbul 1989, 179-180.
- BİLİCİ, Kenan Z., “Asya Rönesansı: Timurlu Çağı'nın Mimarlık Mirasını Anlamak”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/2, Ankara 2018, 5-13.
- BİLGİN, Orhan, “Cüveynî, Atâ Melik”, *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, 140-141.
- BOZKURT, Nebi, “Çadır”, *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, 158-162.
- , “Dârülkurrâ”, *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, 543-545.
- , “İpek Yolu”, *DİA*, c. XXII, İstanbul 2000, 369-373.
- , “Nakkaş”, *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, 326-328.
- Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseyînî, *Târîh-i Kebîr-Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk-*. (Çev. İsmail Aka), TTK Yay., Ankara 2011.
- CHENEB, M. Ben, “İbnül Cezerî”, *İ.A.*, 5/2, MEB Yay., İstanbul 1987, 850-851.
- CLAVİJO, Ruy Gonzales De, *Timur Devrinde- Kadis'ten Semerkant'a Seyahat-*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), (1. Baskı), Köprü Yay., İstanbul Nisan 2016.
- ÇEŞMELİ, İbrahim, “Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi” *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, 15, İstanbul 2002, 57-90.

- ÇETİN, Cemal, “Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci”, *Nejat Göyünç Armağanı*, Konya 2013, 443-466.
- ÇİFTÇİOĞLU, İsmail, “Timur'un, Fethettiği Ülkelerden Mâverâünnehir'de Topladığı Bazı Âlimler”, *Ekev Akademi Dergisi*, 12/37, (Güz) 2008, 307-320.
- ÇORUHLU, YAŞAR, “Kasır”, *DİA*, c. XXIV, İstanbul 2001, 555-558.
- , “Semerkant”, *DİA*, c. XXXVI, İstanbul 2009, 484-486.
- , “Şîrdâr Medresesi”, *DİA*, c. XXXIX, İstanbul 2010, 191-192.
- , “Özbekistan”, *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2007, 117-118.
- ÇUBUKCU, Asri, “Ferec”, *DİA*, c. XII, İstanbul 1995, 370-371.
- Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, (Haz. Kürşat Yıldırım), Ötüken Yay., İstanbul 2013.
- DEMİR, Mustafa, “İslam Ortaçağı'nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, Erzurum 2007, 255-273.
- DEMİROĞLU, Ayla, “Devletşah”, *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, 244-245.
- Devletşah, *Şair Tezkireleri (Tezkiretü's-Şuarâ)*, (Çev. Necati Lugal), (1. Baskı), Pinhan Yay., İstanbul Haziran 2011.
- DİLEK, Kaan, “Şerefeddin Ali Yezdî”, *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, 550-552.
- EBERHARD, Wofram, “Türkistan Seyahatnamesi 1218”, *Belleten*, VIII/29, TTK Yay., 1944, 137-142.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta -Kısa Notlarla Sade Metin Çevirisi-*, (Çev. A. Sait Aykut), (9. Baskı), Yapı Kredi Yay., İstanbul Nisan 2019.
- Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târih-i Buhara*, (Trc. Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara 2013.
- Ebü'l-Fida Coğrafyası -Takvimü'l Büldan-*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul Eylül 2017.
- EĞİLMEZ, Savaş, MACİT, Ensar, *Bozkırın Son Fatih Emir Timur- Tarihi ve Avrupa Diplomasisi-*, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2018.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Âbideleri*, (53. Baskı), Boğaziçi Yay., İstanbul Ekim 2019.
- EROL, Mübarek S., *Yolumuzu Aydınlatan Kandil -Semerkand-*, (1. Baskı), Semerkand

Yay., İstanbul Nisan 2013.

ESİN, Emel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul 1978.

-----, "Amuderya", *DİA*, c. III, İstanbul 1991, 98-99.

FAYDA, Mustafa, "Belazüri", *DİA*, c. V, İstanbul 1992, 392-393.

-----, "Fütuhu'l Büldan", *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, 258-259.

GOLOMBEK, Lisa, "The Gardens of Timur: New Perspectives", *Muqarnas*, XII, 1995, 137-147.

GOLOMBEK, Lisa, WILBER, Donald, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Princeton 1988.

GOLUBEV, Gleb, *Uluğ Bey*, (Trc. Abdrasul İsakov), TTK Yay., Ankara 2011.

GÖKÇE, Mustafa, TOMBULOĞLU, Tuba, "10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand", *International Journal of History (Uluslararası Tarih Dergisi)*, (Ed. Osman Köse, İbrahim Serbestoğlu), X/10, Aralık 2018, 131-144.

GÖMEÇ, Saadettin, "Divanü Lügat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", *A.Ü.D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII/46, Ankara 2009, 1-34.

-----, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *A.Ü.D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XX/31, Ankara 2000, 51-92.

GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu –Atilla. Cengiz Han. Timur-*, (Çev. Dr. M. Reşat Uzman), (8. Baskı), Ötüken Yay., İstanbul 2019.

GÜMÜŞ, Sadreddin, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, 134-136.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Fersah", *DİA*, c. XII, İstanbul 1995, 412.

HAMMER, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, c. II, Türkiye 2008.

HARMAN, Ömer Faruk, "Tübba", *DİA*, c. XLI, İstanbul 2012, 455-456.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib, (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), (2. Baskı), Ayışığıkitapları, İstanbul 2018.

HİNZ, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1990.

-----, "Timuriler Tarihi Hakkında Menba Tetkiki", (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Belleten*, XI/21-22, TTK Yay., Ankara 1942, 85-120.

HİZMETLİ, Mustafa, "X. Yüzyılda Maverâünnehir ile Irak Arasındaki Ticari

- Münasebetler”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX/1, Haziran 2016, 178-189.
- Handmir, *Habibü’s-Siyer*, c. I-IV, (Yay. Muhammed Debir Siyâkî), Tahran 1333.
- HUDAYBERGANOV, Revşen, “Önemli Bir Tarihî Kaynak Olarak İstahrî’nin Mesâlik el-Memâlik İsimli Eseri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, Sonbahar 2014, 1-11.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Trc. Ramazan Şeşen), (2. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul Eylül 2017.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı (El- Mesâlik ve'l Memâlik)*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul Mart 2019.
- İbnü’l Esîr, *İslâm Tarihi -el-Kâmil fi’t-Târih Tercümesi-*, c. X, (Trc. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.
- İbni Arabşah, *Acâibu’l Makdûr- Bozkırdan Gelen Bela-*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2012.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Elçi”, *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, 3-15.
- IRVING, Thomas B., “Kastilya”, *DİA*, c. XXV, Ankara 2002, 1-2.
- İstahri, *Ülkelerin Yolları -Değerlendirme-Metin-*, (Çev. Murat Ağarı), (2. Baskı), Ayışığıkitapları, İstanbul 2019.
- İZGİ, Cevat, “Kazvînî, Zekerıyyâ b. Muhammed”, *DİA*, c. XXV, Ankara 2002, 160.
- İNAN, Abdülkadir, “Türkistan'da Yeni Arkeolojik Keşifler”, *Dünya Gazetesi*, İstanbul 11 Ağustos 1957, 518-519.
- KAÇALİN, Mustafa S., “Dîvânü Lugâti’t-Türk”, *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, 446-449.
- KAFALI, Mustafa, “Timur”, *İA*, 12/1, MEB Yay., İstanbul 1979, 336-346.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul Kasım 2017.
- KALLEK, Cengiz, “Kafiz”, *DİA*, c. XXIV, İstanbul 2001, 155-157.
- , “Kitâbü’l-Harâc”, *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, 104-106.
- , “Kudâme b. Ca‘fer”, *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, 311-312.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, c. I-III, (Çev. Besim Atalay), TDK Yay., Ankara 1985.
- KAYA, Mahmut, “İskender”, *DİA*, c. XXII, İstanbul 2000, 555-557.

- Kazvini ve Âsâru'l-Bilâd'ı -İnceleme ve Değerlendirme-*. (Çev. Murat Ağarı), (1. Baskı), Ayışığıkitapları, İstanbul 2019.
- KOCA, Salim, “Toy”, *DİA*, c. XLI, İstanbul 2012, 270-272.
- KONUKÇU, Enver, “Bâbü”, *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, 395-396.
- Kudame İbn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*. (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul Ekim 2018.
- KURTULUŞ, Rıza, “Ceyhâni”, *DİA*, c. VII, İstanbul 1993, 467-468.
- , “Fasîh-i Hâfi”, *DİA*, c. XII, İstanbul 1995, 214-215.
- , “Hudûdü'l-Âlem”, *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, 304.
- KUT, Günay, “Ali Şîr Nevâî”, *DİA*, c. II, İstanbul 1989, 449-453.
- KUTLUER, İlhan, “Belhî, Ebû Zeyd”, *DİA*, c. V, İstanbul 1992, 412-414.
- KUTLUER, Mustafa L., “Ahsenü't-tekâsim”, *DİA*, c. II, İstanbul 1989, 179-180.
- LAMARTİNE, Alphonse De, *Osmanlı Tarihi I-Aşiretten Devlete-*, (Çev. Dr. Reşat Uzman), (3. Baskı), Bilge Kültür Sanat, İstanbul Şubat 2015.
- LAMB, Harold, *Emir Timur*, (Çev. A. Göke Bozkurt), Parola Yay., İstanbul Kasım 2018.
- MAALOUF, Amin, *Semerkant*, (Çev. Ali Berktaş), Yapı Kredi Yay., İstanbul Mayıs 2019.
- MACİT, Ensar, *Timurlular Zamanında Azerbaycan*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2017.
- , *Timurlu Devleti'nin Askeri Teşkilâtı*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012.
- MANZ, Beatrice Forbes, *Timurlenk -Bozkırların Son Göçebe Fatih-*, (Çev. Zuhâl Bilgin), (5. Baskı), Kronik Yay., İstanbul Mart 2018.
- MAROZZİ, Justin, *Timurlenk- İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatih-*, (Çev. Hülya Kocaoluk), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2006.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, (12. Baskı), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul Nisan 2017.
- MARSHAK, Boris I., “Türkler ve Soğdlular”, *Türkler*, c. II, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 170-178.
- METSOPSKİ, Toma, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, (Trc. Gürsoy Solmaz), Elips

Kitap, Ankara Eylül 2009.

-----, “Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi”, (Çev. Gürsoy Solmaz), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11, Erzurum 1999, 183-215.

Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî -Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmşâhlar-*, (Trc. Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara 2015.

MORİ, Masao, “Soğdluların Orta-Asya’daki Faaliyetleri”, *Belleten*, XLVII/185, TTK Yay., Ankara 1983, 339-351.

Moğolların Gizli Tarihi, (Trc. Ahmet Temir), (2. Baskı), TTK Yay., Ankara 1986.

MUHAMMEDCANOV, Abdullah, “Özbekistan”, *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2007, 111-113.

Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası -Ahsenü't - Tekasim Fi Ma'rifeti'l Ekalim-*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul Şubat 2015.

MÜLAYİM, Selçuk, “Mukarnas”, *DİA*, c. XXXI, İstanbul 2006, 126-128.

-----, “Tonoz”, *DİA*, c. XLI, İstanbul 2012, 238-240.

Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, (Çev. Necati Lugâl), (2. Baskı), TTK Yay., Ankara 1987.

OĞUZ, Mustafa, AKGÜNDÜZ, Ahmet, “Hüccet”, *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, 446-450.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Ebü'l-Fidâ”, *DİA*, c. X, İstanbul 1994, 320-321.

-----, “İbnü'l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000, 26-27.

-----, “el-Kâmil”, *DİA*, c. XXIV, İstanbul 2001, 281-283.

ÖZCAN, Nuri, “Abdülkâdir-i Merâgî”, *DİA*, c. I, İstanbul 1988, 242-244.

-----, “Hânende”, *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, 27.

ÖZDEMİR, Mehmet, “Ebû Ubeyd el-Bekrî”, *DİA*, c. X, İstanbul 1994, 247-248.

ÖZEN, Şükrü, “Teftâzânî”, *DİA*, c. XL, İstanbul 2011, 299-308.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, *DİA*, c. XXVIII, İstanbul 2003, 177-180.

-----, “Târih-i Cihân Güşâ”, *DİA*, c. XL, İstanbul 2011, 77-79.

ÖZTÜRK, Mustafa, “Zülkarneyn”, *DİA*, c. XLVI, İstanbul 2013, 564-567.

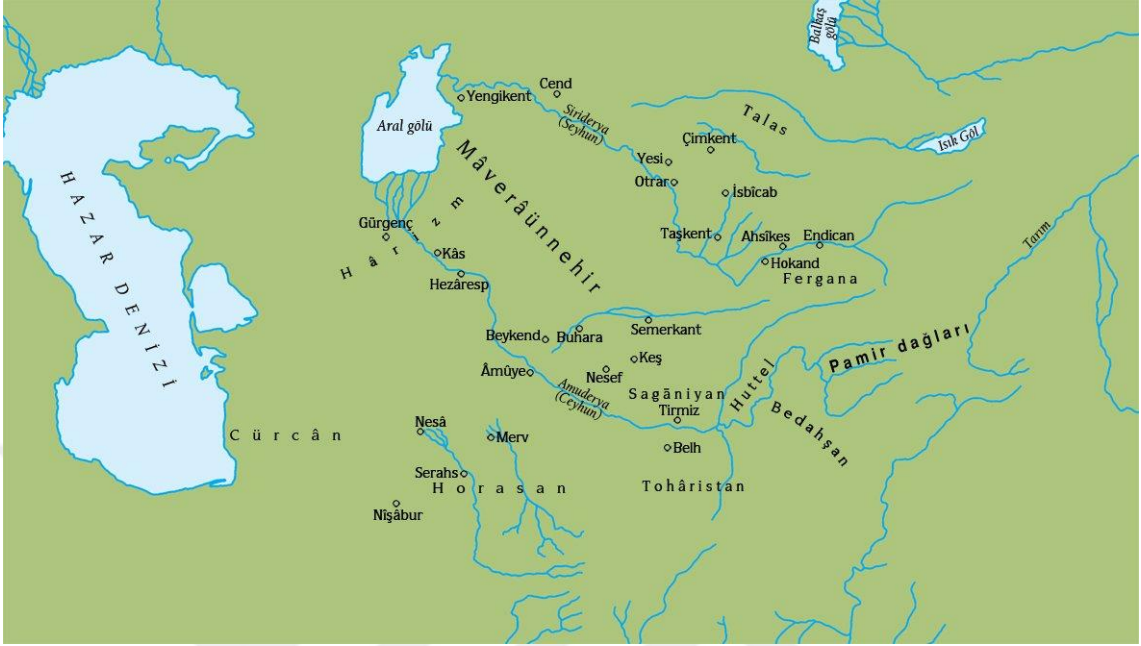
- PAYDAŞ, Kazım, “Emir Timur Döneminde Elçilik Teatisi”, *GEFAD*, 29, Ankara Temmuz 2009, 463-479.
- Sahibkiran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu, -*Tüzükât- ı Timur (Timur’un Günlüğü)*, (Haz. Kutlukhan Şakirov – Adnan Aslan), (6. Baskı), İnsan Yay., İstanbul 2018.
- SAYILI, Aydın, *Uluğ Bey ve Semerkanddeki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî’nin Mektubu*, (3. Baskı), TTK Yay., Ankara 1991.
- SEMENOV, A. A., “Gûr-ı Emîr” Türbesinde Timur’un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri”, (Çev. Abdulkadir İnan), *Belleten*, XXIV/93, TTK Yay., Ankara 1960, 139-169.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, *TAD*, XXVIII/45, Ankara 2009, 1-12.
- SEZGİN, Fuat, *İslam’da Bilim ve Teknik*, (Çev. Abdurrahman Aliy), (2. Baskı), TÜBA ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Ortak Yayını, İstanbul Nisan 2008.
- SCHİLTBERGER, John, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, (Çev. Turgut Akpınar), (1. Baskı), İletişim Yay., İstanbul Ocak 1995.
- SOLMAZ, Gürsoy, “Timur ve Seferleri”, *Türkler*, c. VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 540-553.
- STAVISKY , Boris Ya., “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, (Çev. Mehmet Tezcan), *Türkler*, c. III, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 222-233.
- STOREY, C. A., “Teftâzânî”, *İ.A.*, 12/1, MEB Yay., İstanbul 1979, 118-121.
- STRANGE, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri-(Mezopotamya, İran ve Orta Asya)-İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar-*, (Trc. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar), (1. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul Eylül 2015.
- SÜMER, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, (3. Baskı), TTK Yay., Ankara 2014.
- , “Ahmed Celâyir”, *DİA*, c. II, İstanbul 1989, 53-54.
- ŞAHİN, Cemalettin, “Özbekistan”, *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2007, 110-111.
- ŞAHİN, Mustafa, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tokat 2013.
- , “Orta Çağda Herât Bölgesindeki Kale ve Surlar”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 11/21, 2013, 7-16.

- Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, (Çev. Ahsen Batur), (2. Baskı), Selenge Yay., İstanbul 2019.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul Mayıs 2017.
- , “İbn Havkal”, *DİA*, c. XX, İstanbul 1999, 34-35.
- , “İdrisî, Şerif”, *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000, 493-495.
- Tacü’s-Selmânî, *Tarih-nâme*, (Çev. İsmail Aka), TTK Yay., Ankara 1988.
- TANERİ, Aydın, “Hârizmşahlar”, *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, 228-231.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Keş”, *DİA*, c. XXV, Ankara 2002, 314-315.
- , “Soğd”, *DİA*, c. XXXVII, İstanbul 2009, 348-349.
- TEKİNDAG, Şehabeddin, “Berkuk”, *DİA*, c. V, İstanbul 1992, 511-512.
- TEZCAN, Mehmet, “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, Sayı: 3/1, 2014, 96-123.
- TOGAN, Nazmiye, “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Huen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Dair Kayıtları”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, (Ed. Zeki Velidi Togan), IV/1-2, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1964, 21-64.
- , “Temür Zamanında Aristokrat Türk Kadını”, *İTED*, V/1, İstanbul 1973, 3-14.
- TOLMACHEVA, Marina, “İstahri”, *DİA*, c. XXIII, İstanbul 2001, 203-205.
- , “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, c. XXVII, Ankara 2003, 431-432.
- TOMAR, Cengiz, “İbnü’l-Fakîh”, *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000, 38-39.
- , “Müsâdere”, *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, 65-67.
- , “Şam”, *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, 311-315.
- ULUDAĞ, Süleyman, “İbn Haldûn”, *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, 538-543.
- UNAN, Fahri, “Pâye”, *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2007, 193-194.
- WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1963.
- Ya’kübü, *Ülkeler Kitabı -Kitâbü’l Büldân-*, (Çev. Murat Ağarı), (2. Baskı), Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2019.

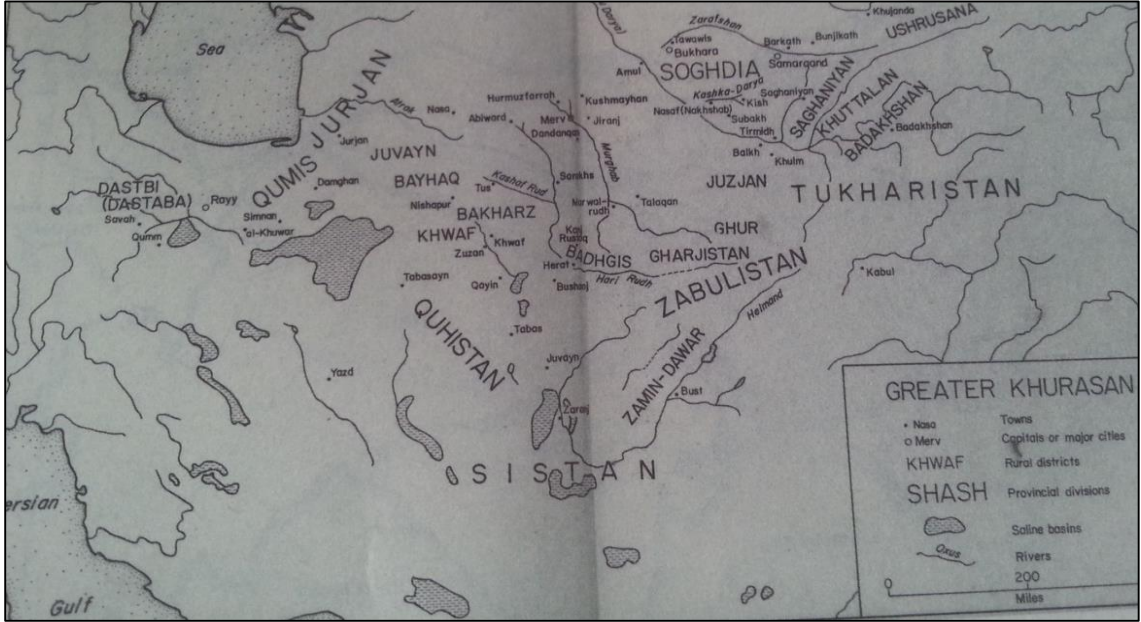
- YAKUBOVSKİY, Aleksandr, *Timur ve Timurîler Devrinde Semerkand*, TTK Yay., (Çev. Sabur Rasol), (Yayına Haz. İlyas Kemaloğlu), Ankara 2018.
- YAZICI, Tahsin, “Efrâsiyâb”, *DİA*, c. X, İstanbul 1994, 478-479.
- , “Fil”, *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, 67-68.
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler –Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler (İbn Hurdazbih, Ya’kûbî, İbn Rusteh, İbn Fakîk el-Hemedânî, Kudame b. Ca’fer, İstahrî, İbn Havkal)-*, (2. Baskı), Ötüken Yay., İstanbul Kasım 2013.
- YUVALI, Abdülkadir, “İbn Arabşah, Şehâbeddin”, *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, 314-315.
- YÜCEL, Yaşar, *Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK Yay., Ankara 1989.
- YÜKSEL, Musa Şamil, *Timurlularda Din -Devlet İlişkisi*, TTK Yay., Ankara 2009.
- , “Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/1, Temmuz 2008, 239-258.
- , “Arap Kaynaklarında Timur”, *Bilig*, 31, (güz), 2004, 85-126.

EKLER

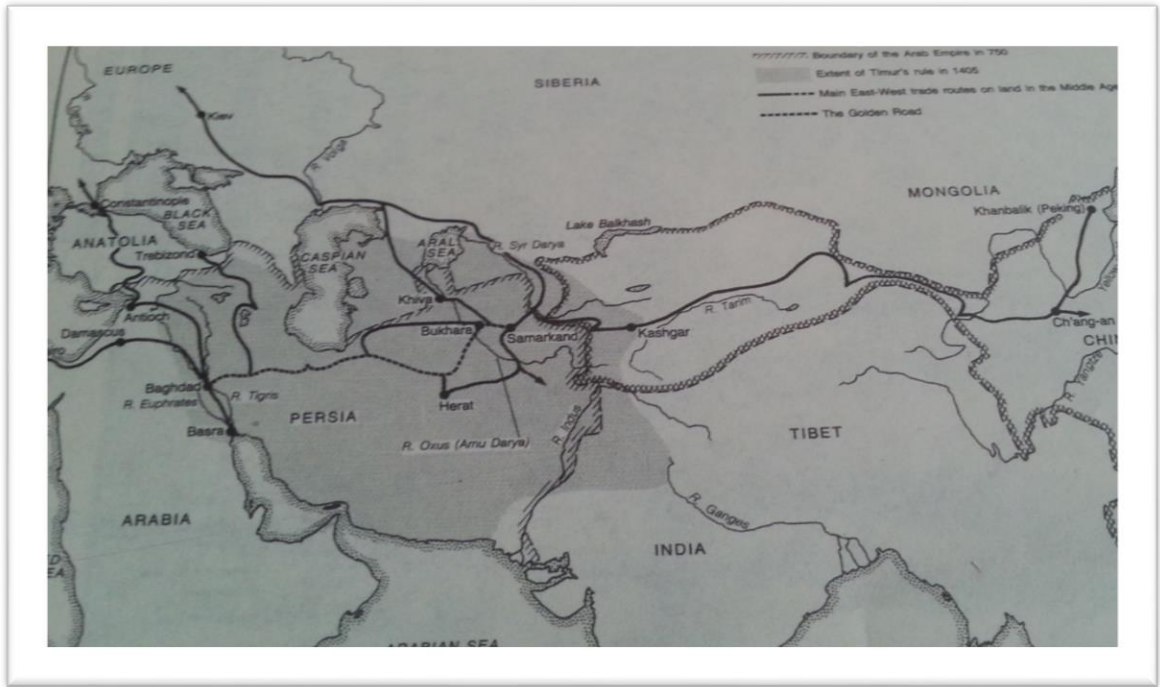
Haritalar

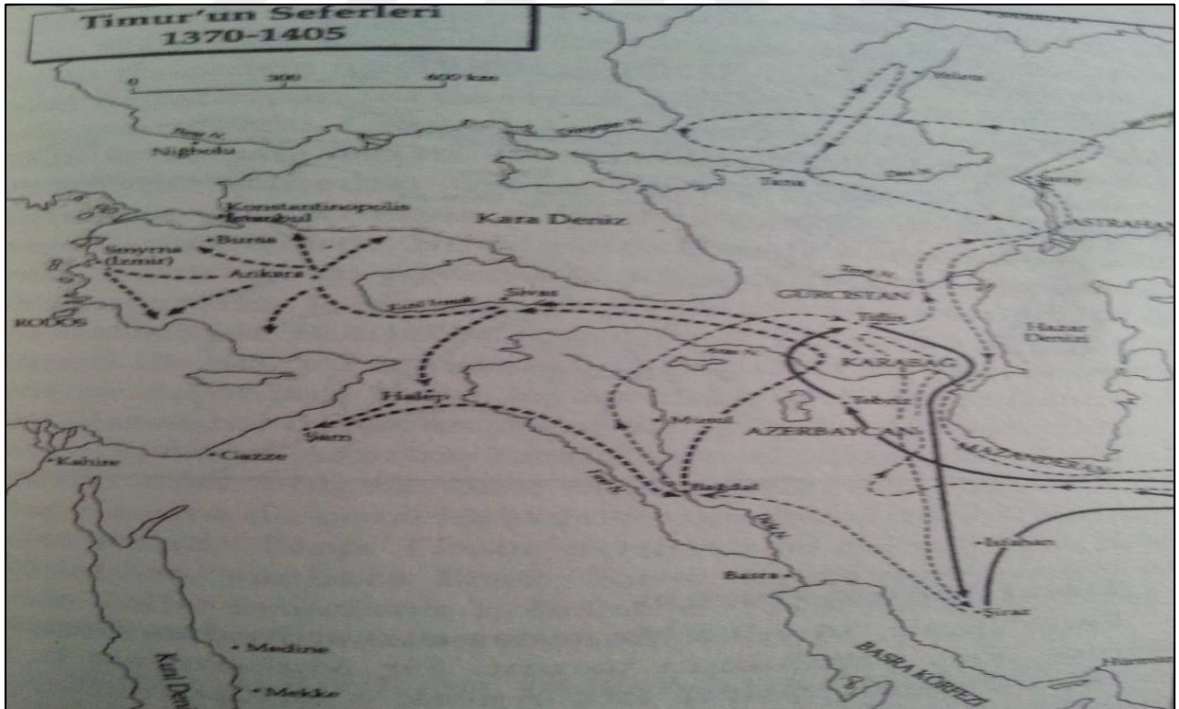
Harita 1: Mâverâünnehir bölge sınırları (Osman Gazi Özgüdenli'nin "Mâverâünnehir" isimli eserinden alınmıştır).

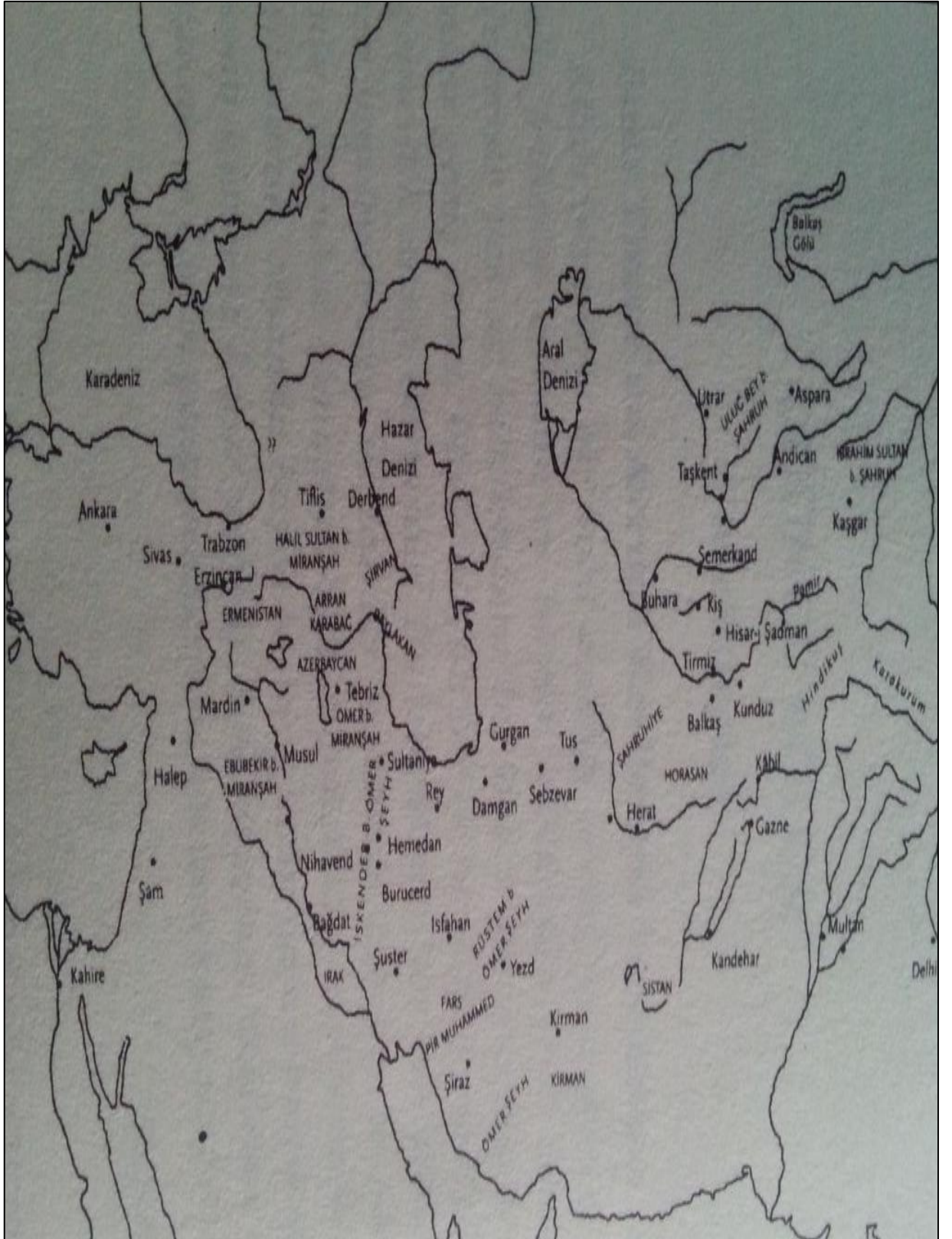
Harita 2: Semerkand merkezli Soğd ve Mâverâünnehir'in de içinde bulunduğu Horasan bölgesi haritası (Osman Aydınli'nın, *Semerkant Tarihi -Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999)-* adlı eserinden alınmıştır).

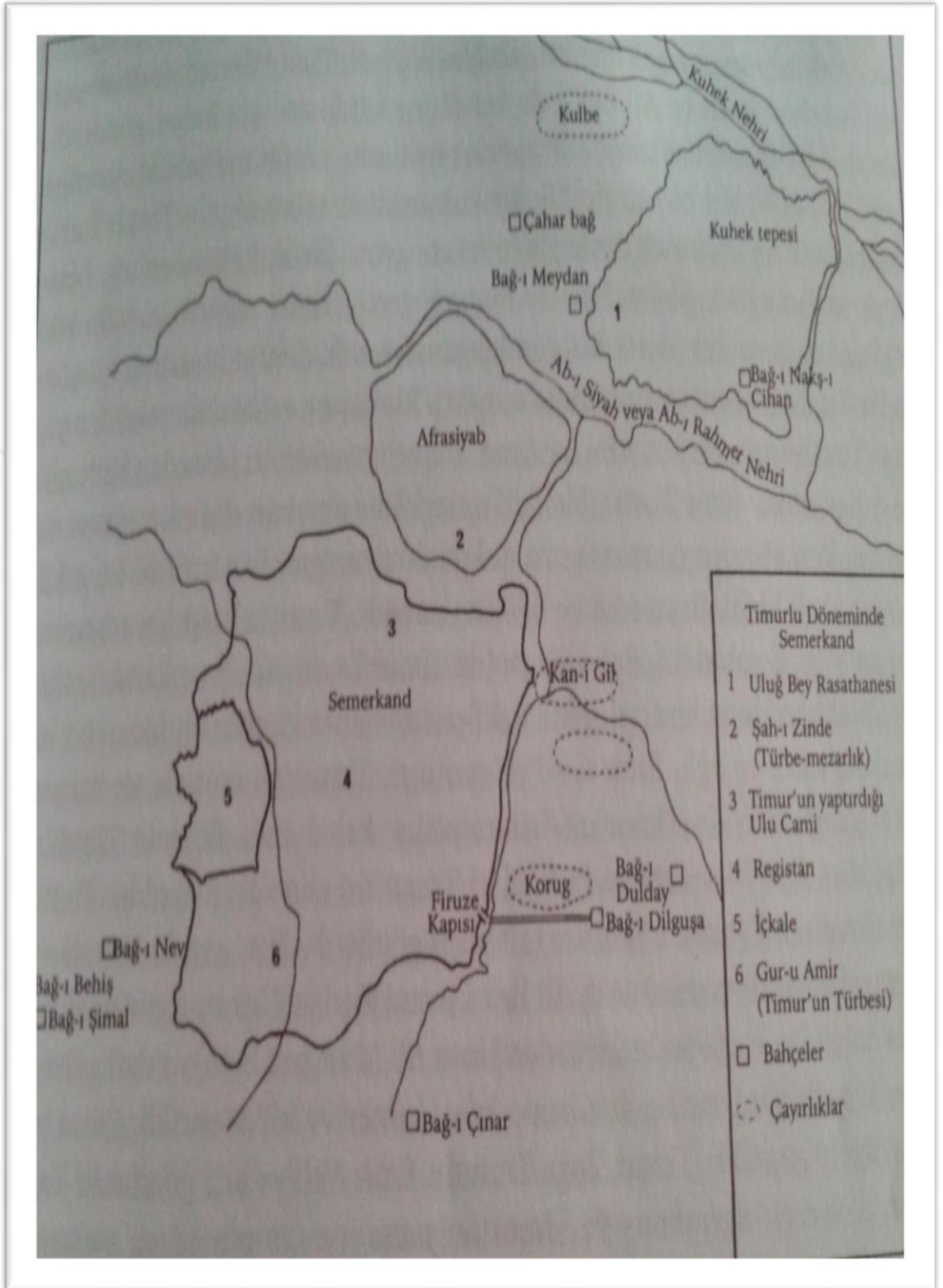
Harita 3: İpek Yolu güzergâhı (Osman Aydınlı'nın, *Semerkant Tarihi – Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999)*- adlı eserinden alınmıştır).

Harita 4: Emir Timur'un gerçekleştirmiş olduğu seferler (Savaş Eğilmez ve Ensar Macit'in, *Bozkırın Son Fatihi Emir Timur -Tarihi ve Avrupa Diplomasisi-* adlı eserinden alınmıştır).

Harita 5: Emir Timur'un fethettiği bölgeler (Savaş Eğilmez ve Ensar Macit'in, *Bozkırın Son Fatihi Emir Timur -Tarihi ve Avrupa Diplomasisi-* adlı eserinden alınmıştır).

Harita 6: Semerkand ve civarındaki bağlar (Hayrunnisa Alan'ın, *Bozkırdan Cennet Bahçesine* (1360-1506) adlı eserinden alınmıştır).

Fotoğraflar

Foto 1: Semerkand, Bîbî Hanım Camii ve Medresesi (E. BEKSAÇ, “Bîbî Hanım Camii”, 1992).

Foto 2: Semerkand, Bîbî Hanım Camii'nin mescid bölümüne ait cephe duvarı (E. BEKSAÇ, “Bîbî Hanım Camii”, 1992).

Foto 3: Semerkand, Bîbî Hanım Camii'nin giriş kapısı (E. BEKSAÇ, "Bîbî Hanım Camii", 1992).

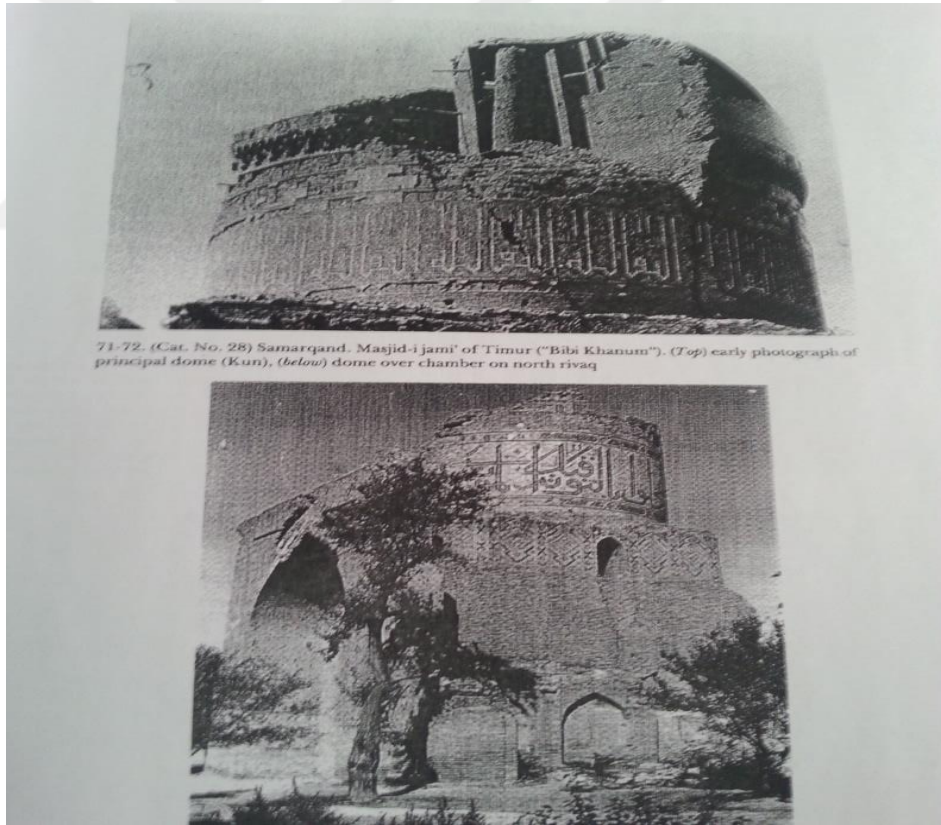

Foto 4: Semerkand, Bîbî Hanım Camii'nin ana kubbesi (altta) ve üzerindeki kubbe (üstte) (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

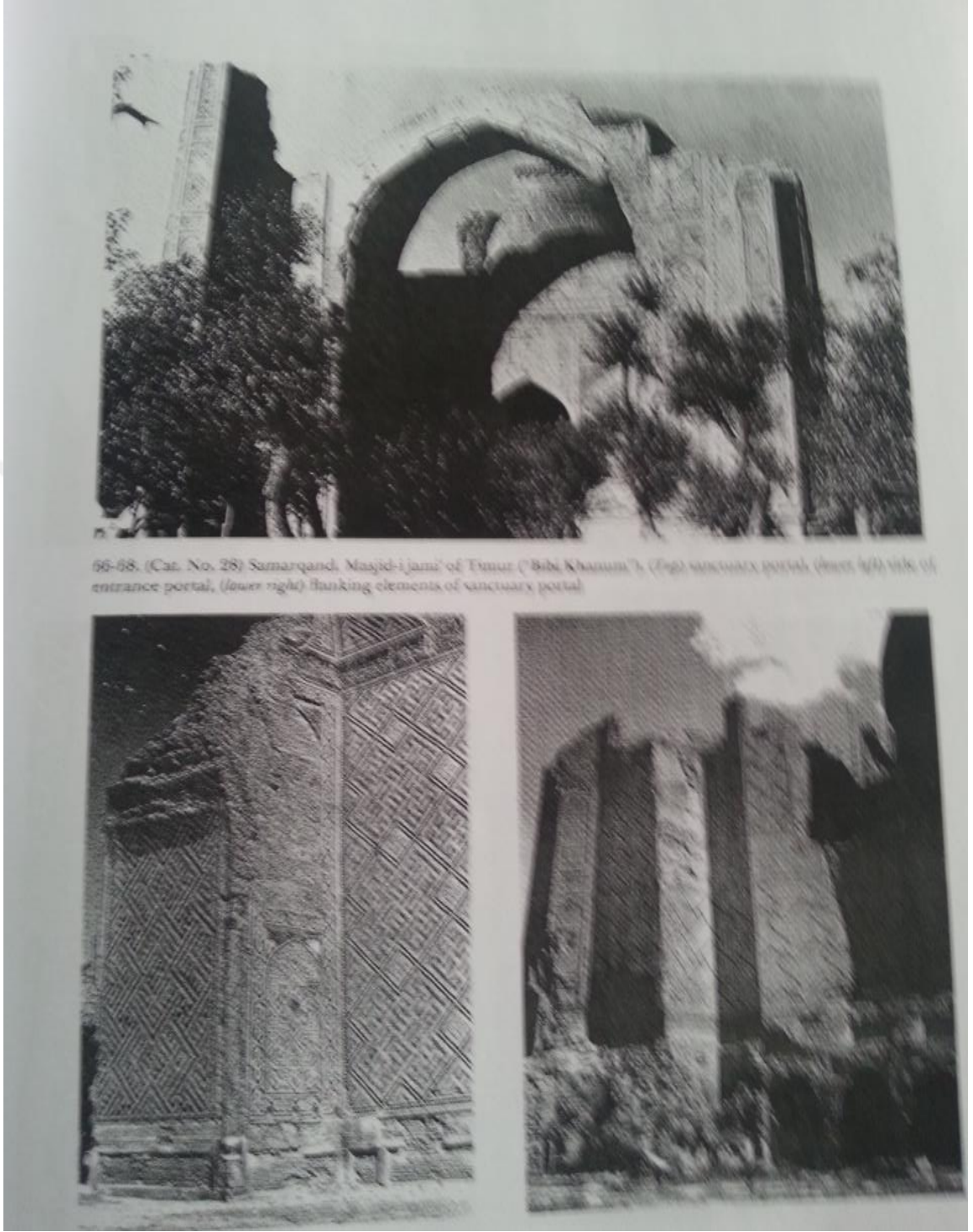

Foto 5: Semerkand, Bîbî Hanım Camii'nin sığınak portalı (üstte), giriş portalının tarafı (sol alt), ana portalı çevreleyen elemanlar (sağ alt) (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

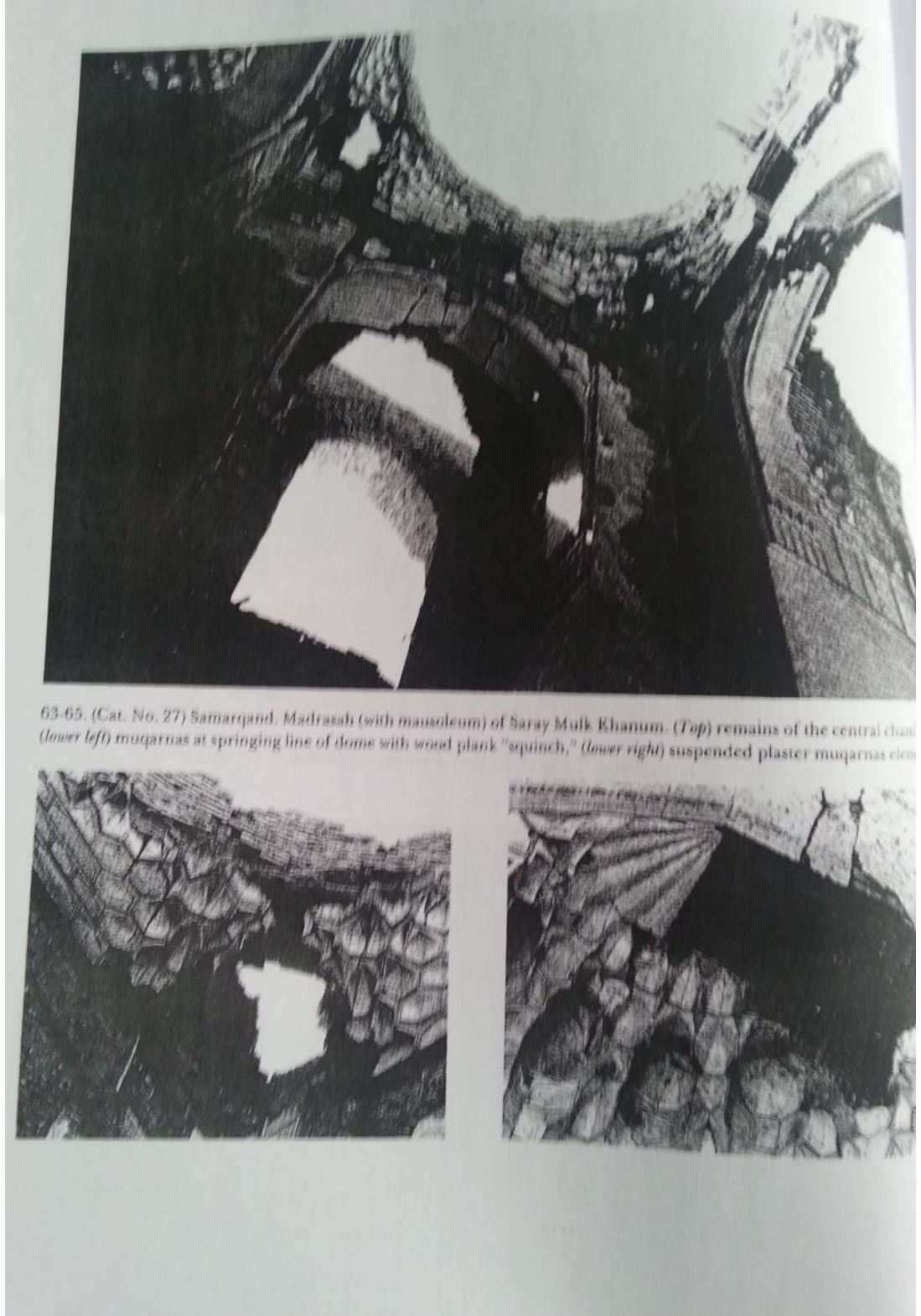

Foto 6: Semerkand, (Üstte) Saray Mülk Hanım’a ait türbe ve medrese, (altta) mukarnaslı geçişlere sahip kubbe (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

Foto 7: Semerkand, Uluğ Bey Medresesi'ne ait görsel (E. BEKSAÇ, "Uluğ Bey Medresesi", 2012).

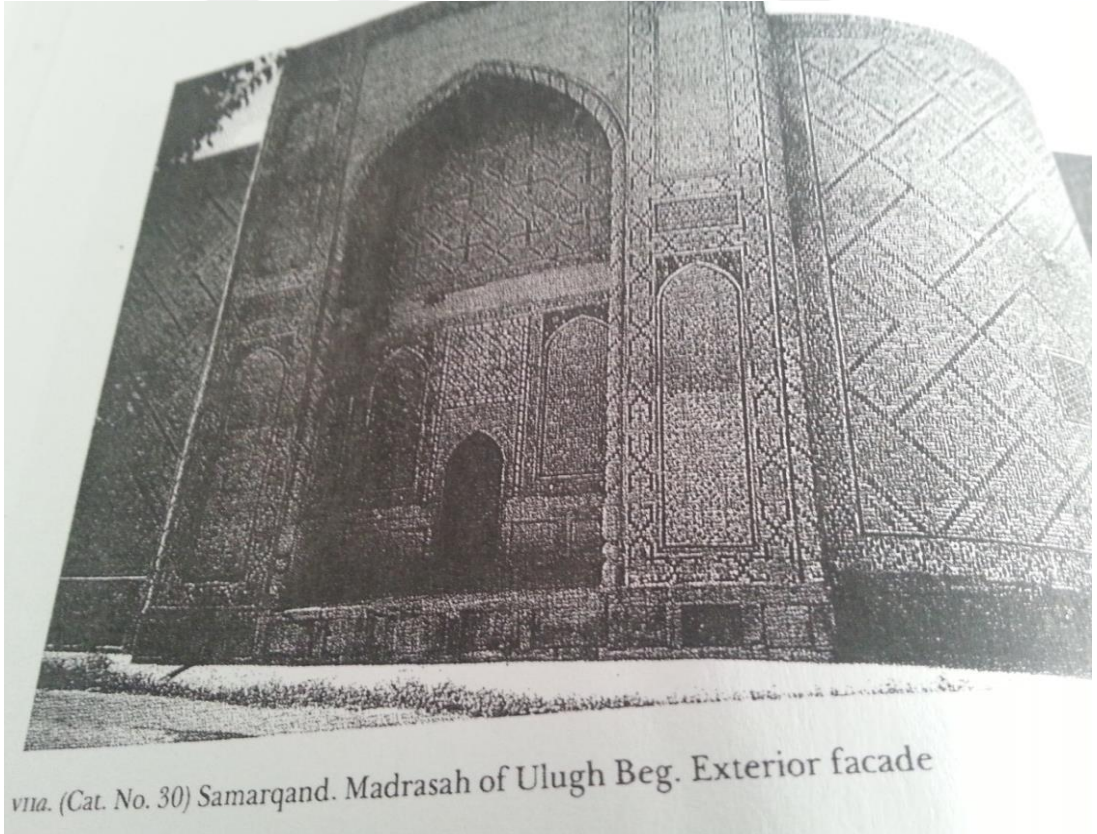

Foto 8: Semerkand, Uluğ Bey Medresesi'nin dış cephesinden bir görünüm (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

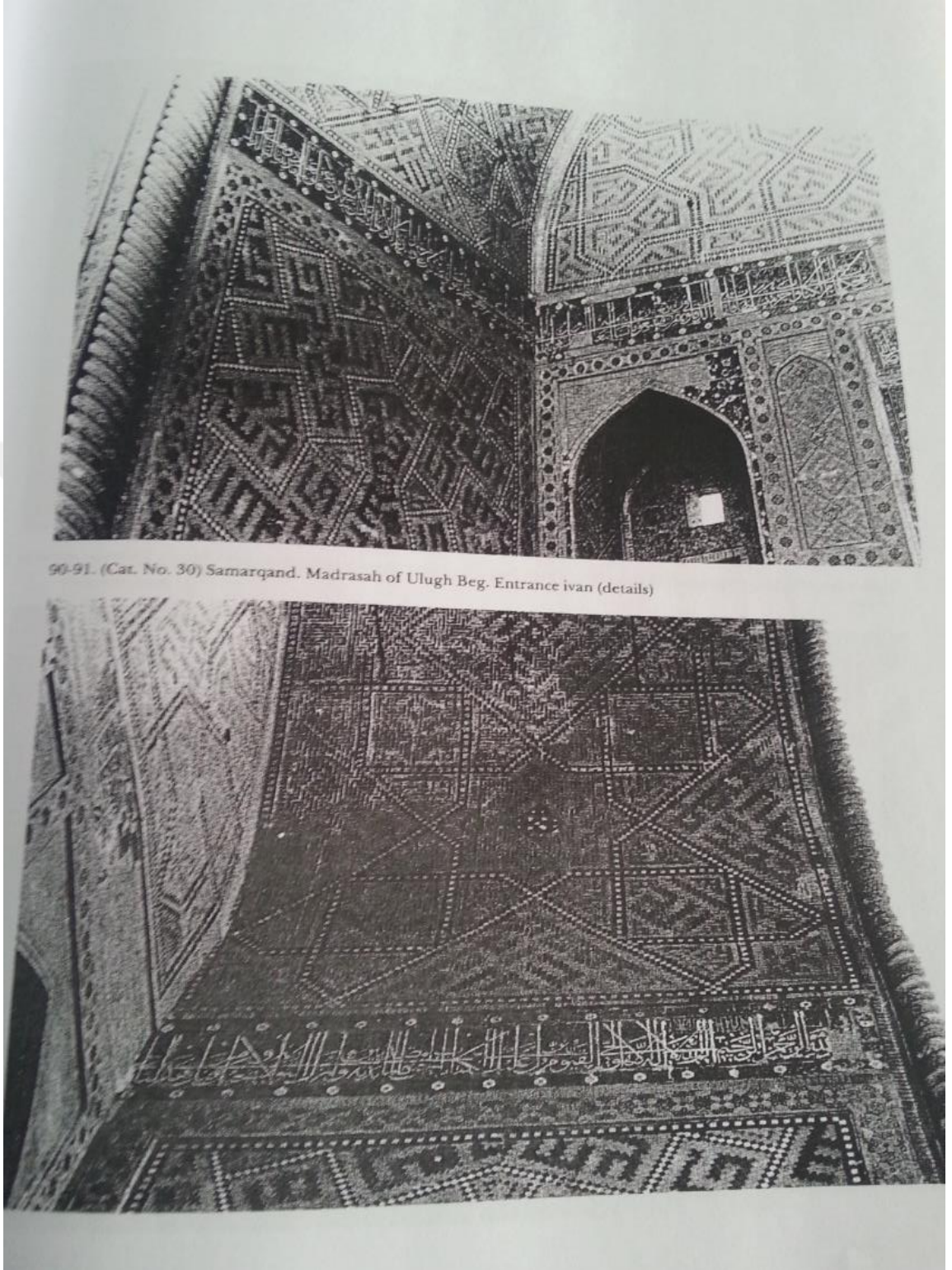

Foto 9: Semerkand, Uluğ Bey Medresesi'nin giriş eyvanı (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

Foto 10: Semerkand, Uluğ Bey Medresesi'nin kuzeydoğu köşesindeki minare ve çini tezyinatı (E. BEKSAÇ, "Uluğ Bey Medresesi", 2012).

Foto 11: Semerkand, Uluğ Bey Medresesi'nin taçkapısındaki detaylı çini tezyinatı (E. BEKSAÇ, "Uluğ Bey Medresesi", 2012).

Foto 12: Semerkand, Şâh-ı Zinde yapılar topluluğu genel görünümü (E. BEKSAÇ, “Şâh-ı Zinde”, 2010).

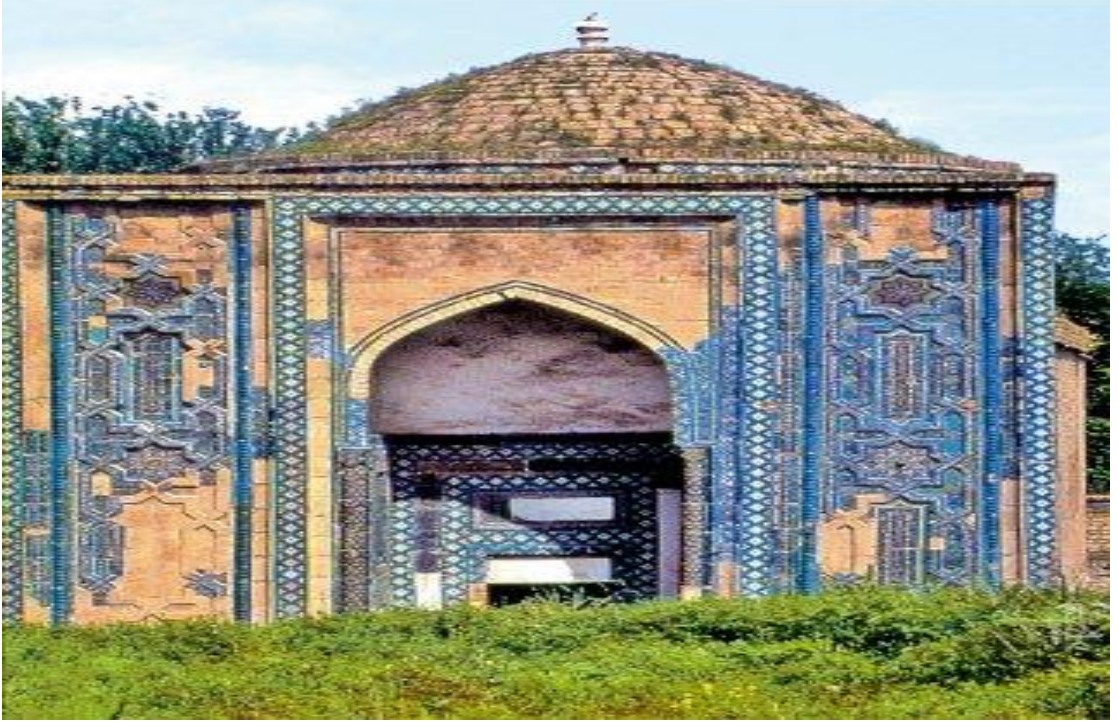

Foto 13: Semerkand, Şâh-ı Zinde, Kusem b. Abbas Türbesi dışardan görünümü (Osman Aydınllı, “Semerkant”, 2009).

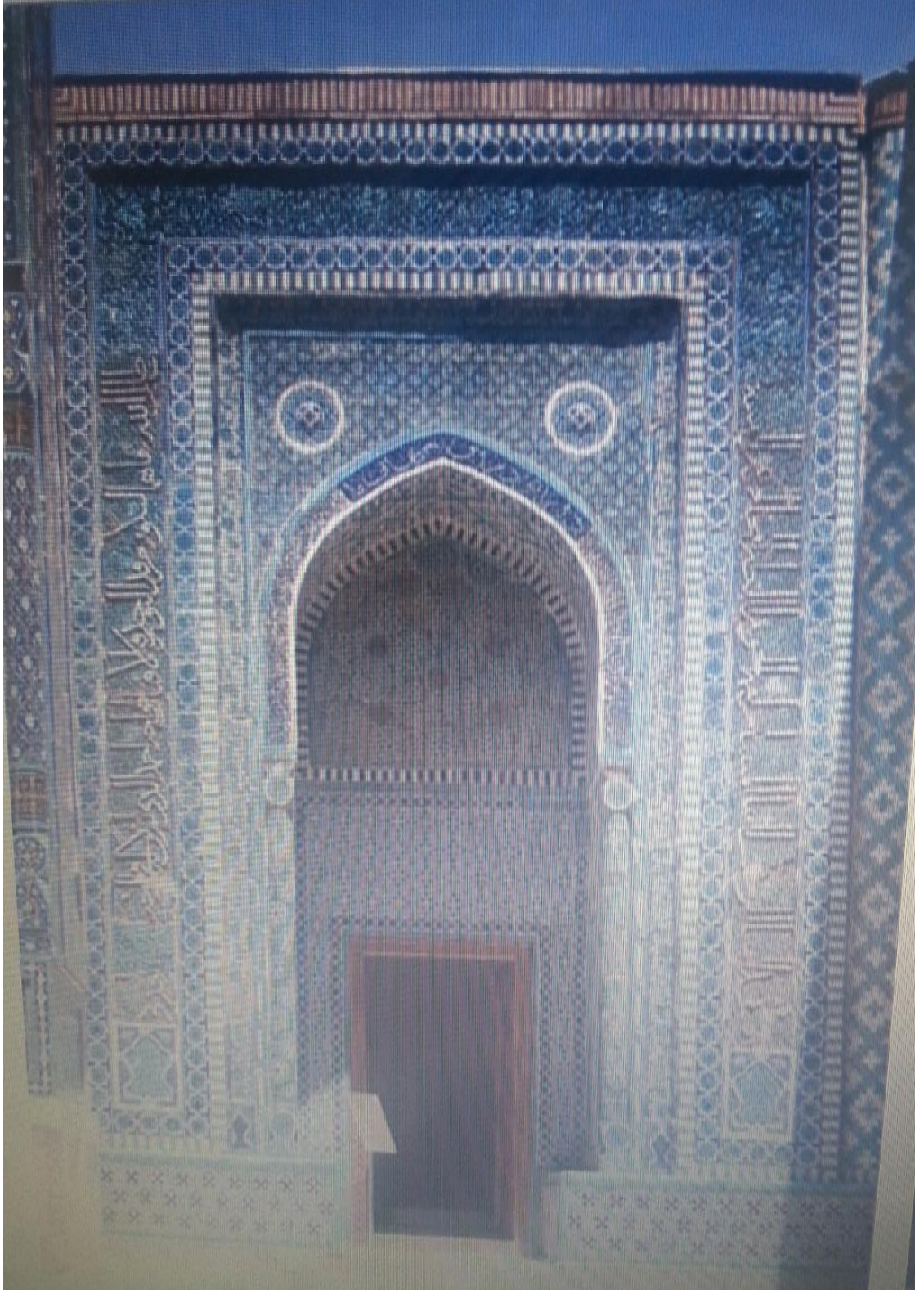

Foto 14: Semerkand, Hoca Ahmed Türbesi cephe kısmından görünüm (Başkan, “Semerkand Şah-ı Zinde”, 2012).

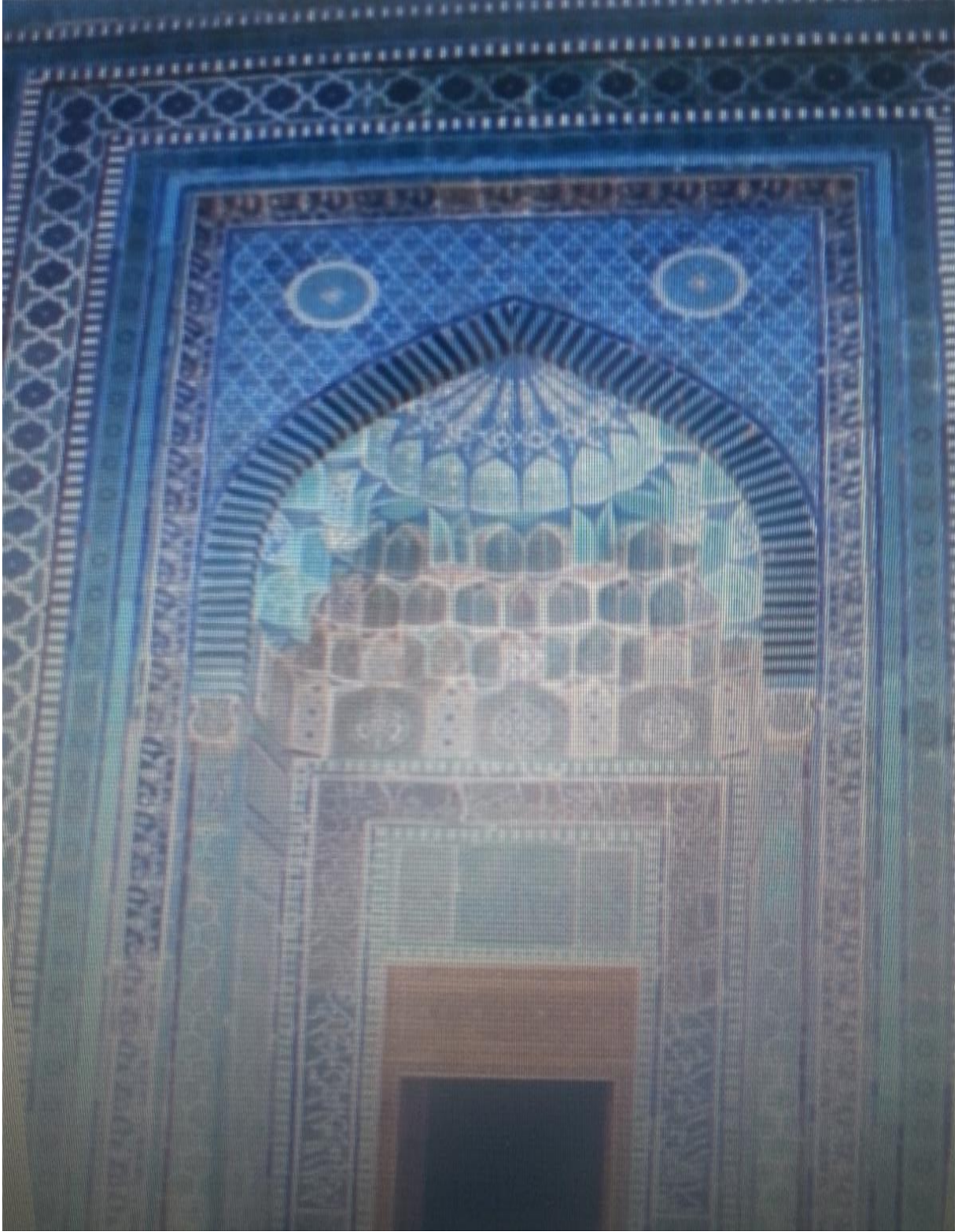

Foto 15: Semerkand, 1360-61 Anonim türbe giriş portalı ve çini tezyinatı (Başkan, “Semerkand Şah-ı Zinde”, 2012).

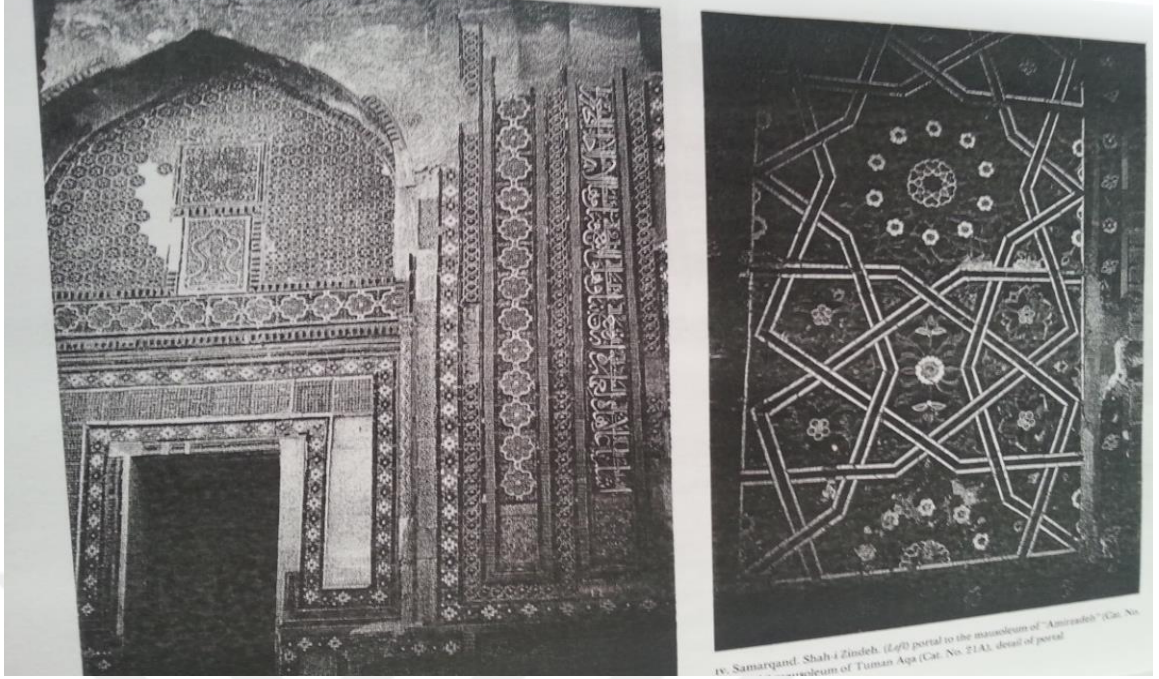
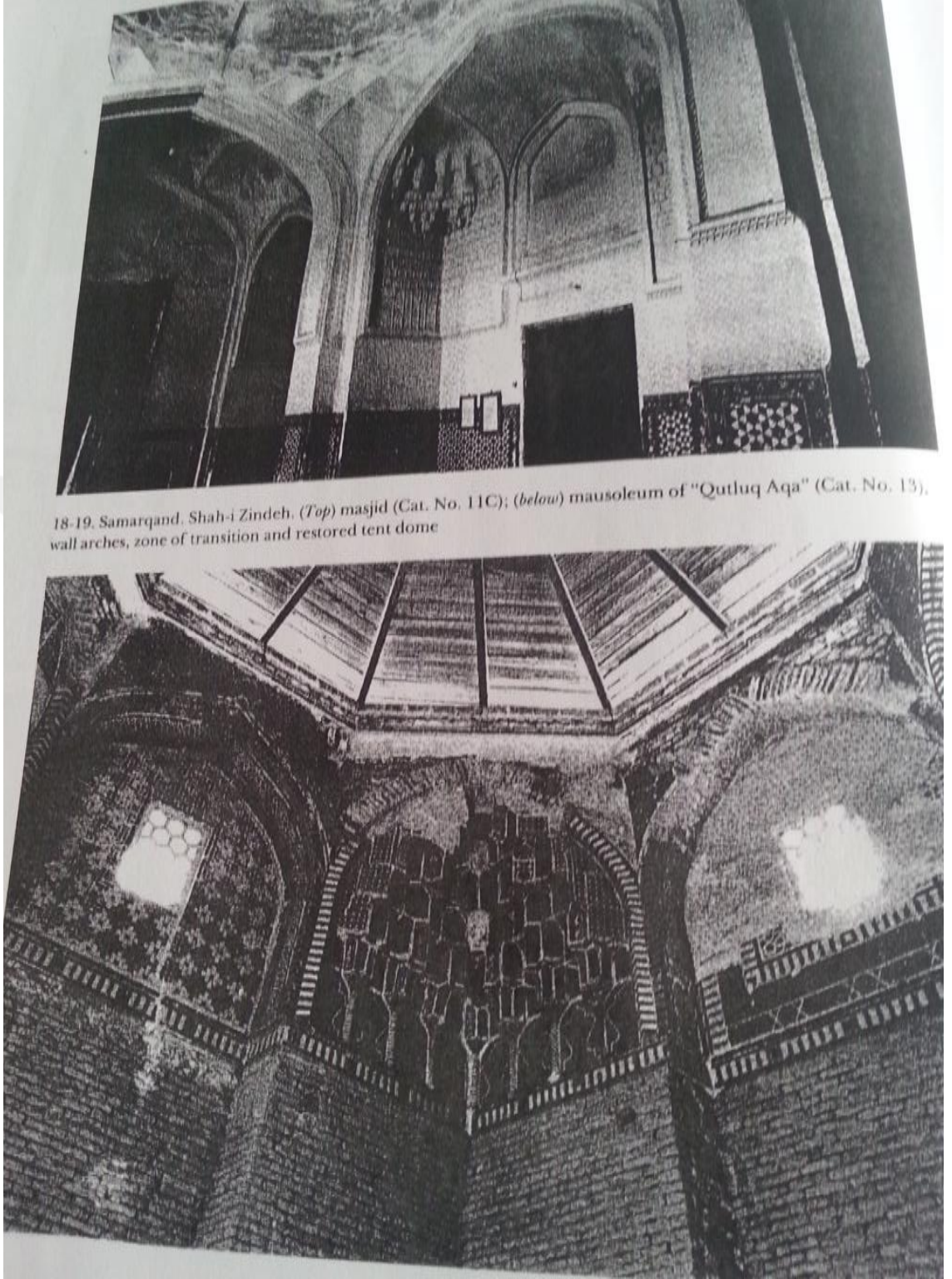

Foto 16: Semerkand, Şâh-ı Zinde Emîrzâde Türbesi giriş portalı (solda) ve Tuman Aka tarafından inşa ettirilen türbenin portal detayı (sağda), (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

Foto 17: Semerkand, Şâh-ı Zinde yapılar topluluğundan başka bir görünüm, ön planda ise Kadızâde-i Rûmî Türbesi var (E. BEKSAÇ, “Şâh-ı Zinde”, 2010).

18-19. Samarqand. Shah-i Zindeh. (Top) masjid (Cat. No. 11C); (below) mausoleum of "Qutluq Aqa" (Cat. No. 13), wall arches, zone of transition and restored tent dome

Foto 18: Şâh-ı Zinde (üstte) mescid, (alt tarafta) Kutluk Türkân Aka'nın yaptırmış olduğu türbeye ait duvar kemerleri, geçiş bölgesi ve restore edilmiş kubbe ile ilgili görsel (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

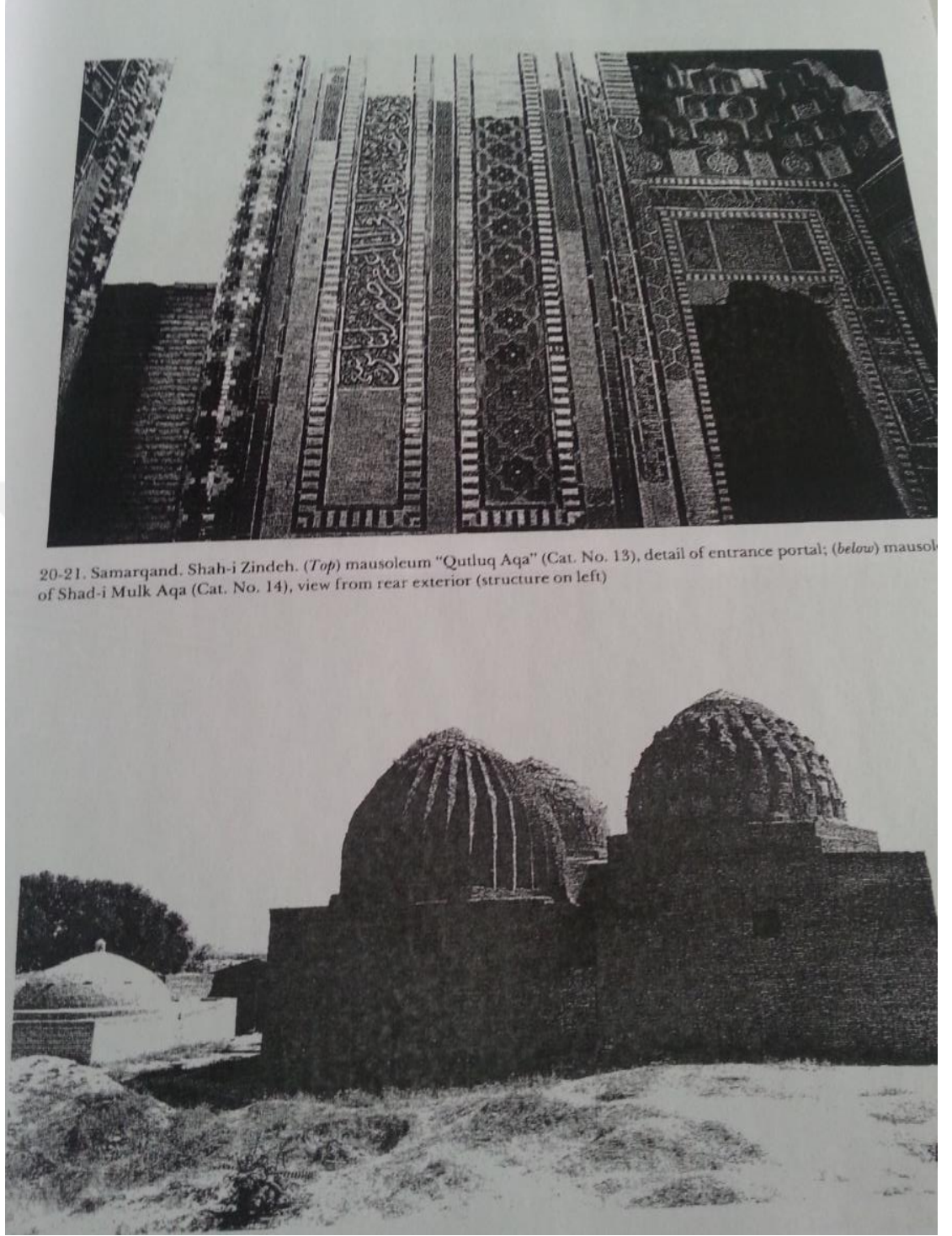

Foto 19: Semerkand, Şâh-ı Zinde (üst tarafta) Kutluk Türkân Aka'ya ait türbenin ana giriş detayı, (altta) sol tarafta bulunan türbe ise Şâd-ı Mülk Aka Türbesi'nin arka dış görünümü (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

Foto 20: Semerkand, Şâh-ı Zinde Kutluk Türkân Aka'nın, kızı Şâd-ı Mülk için yaptırdığı türbenin kubbesi içindeki çiniler (E. BEKSAÇ, "Şâh-ı Zinde", 2010).

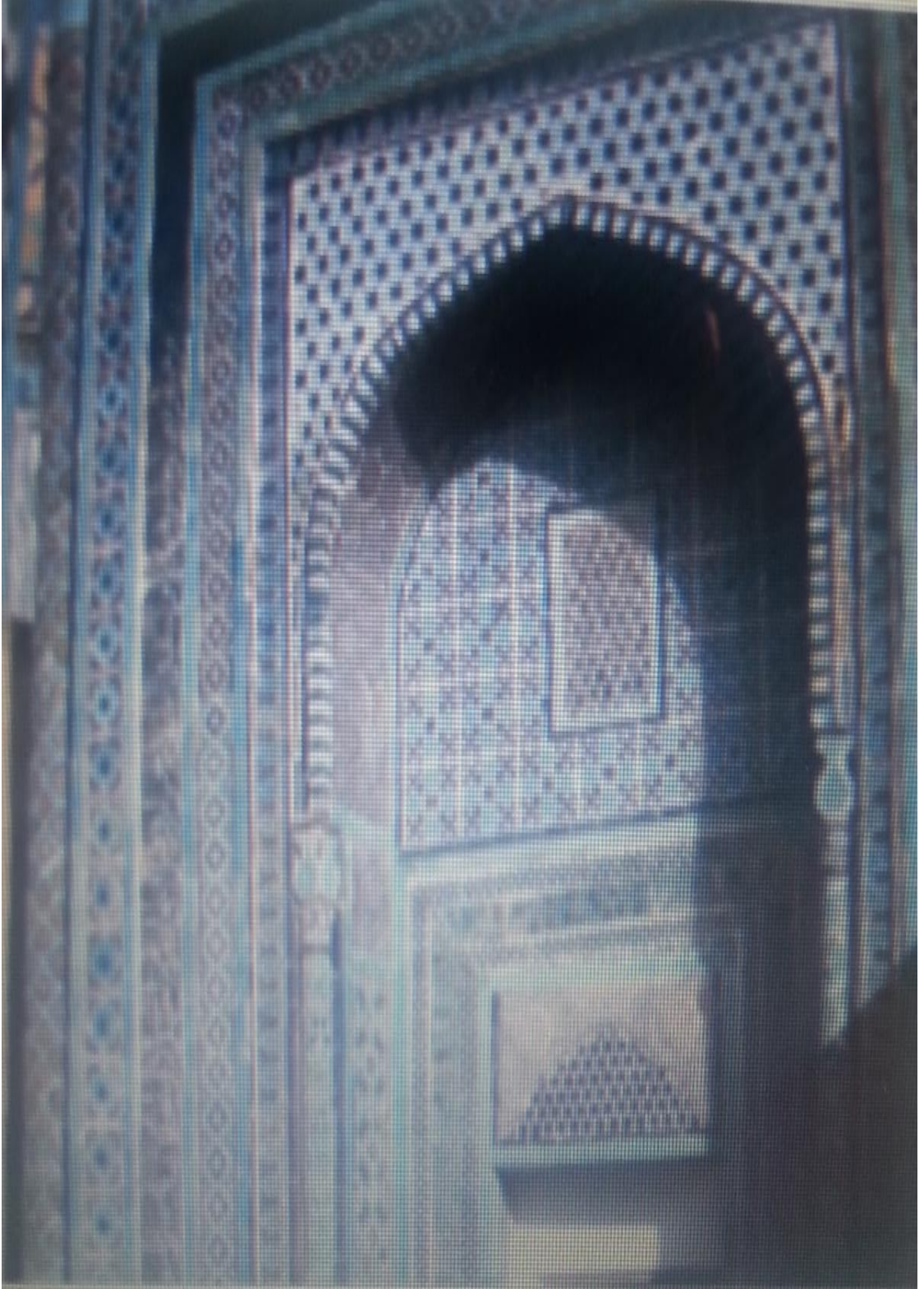

Foto 21: Semerkand, Hüseyin b. Tuğluk Tekin Türbesi görünümü (Başkan, “Semerkand Şah-ı Zinde”, 2012).

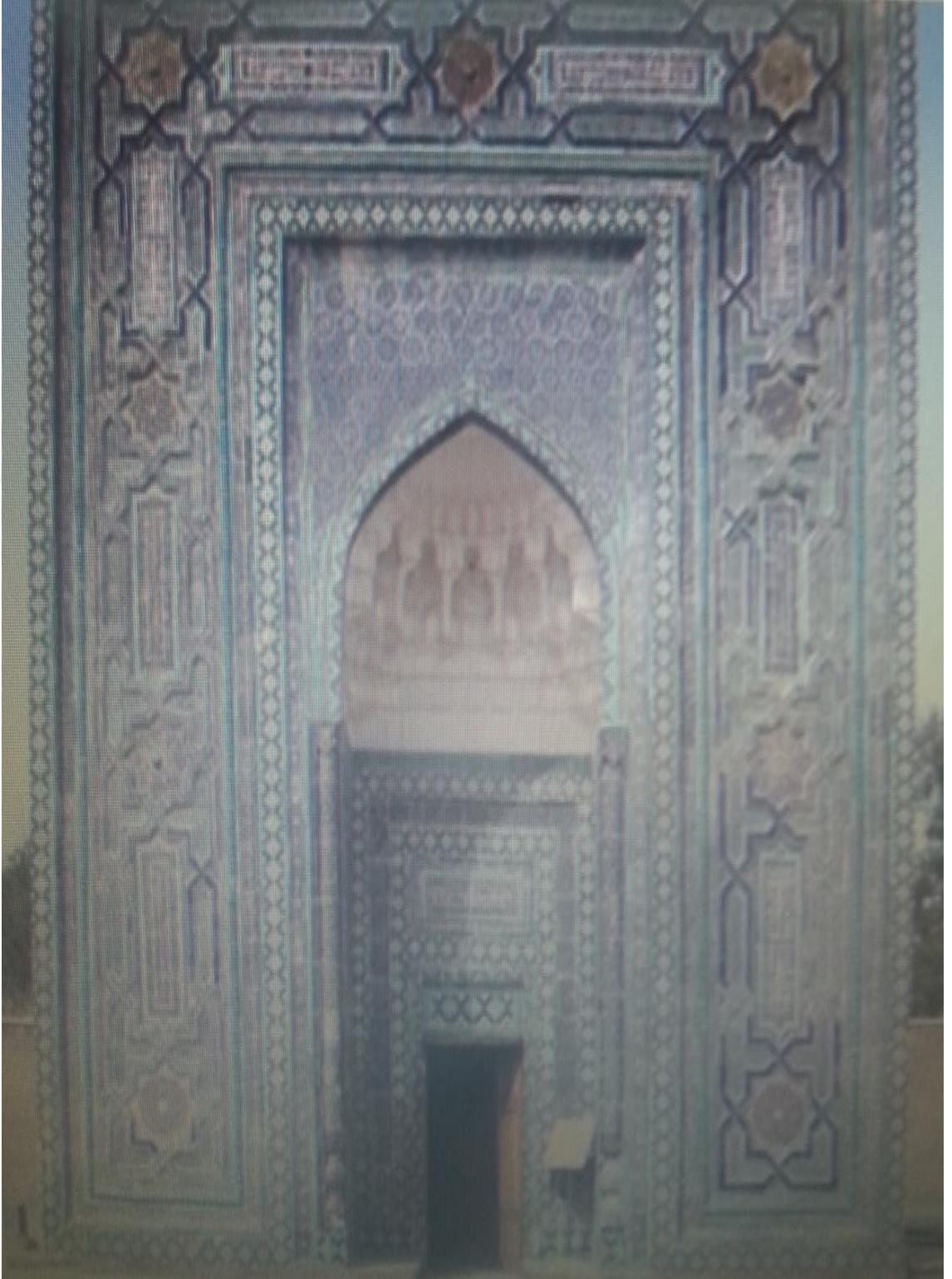

Foto 22: Semerkand, “Üstad Ali” tarafından inşa edilen anonim türbeye ait giriş portalı, kitabe ve çini tezyinatı (Başkan, “Semerkand Şah-ı Zinde”, 2012).

Foto 23: Semerkand, Emîr Burunduk türbesine ait bir görünüm (Başkan, “Semerkand Şah-ı Zinde”, 2012).

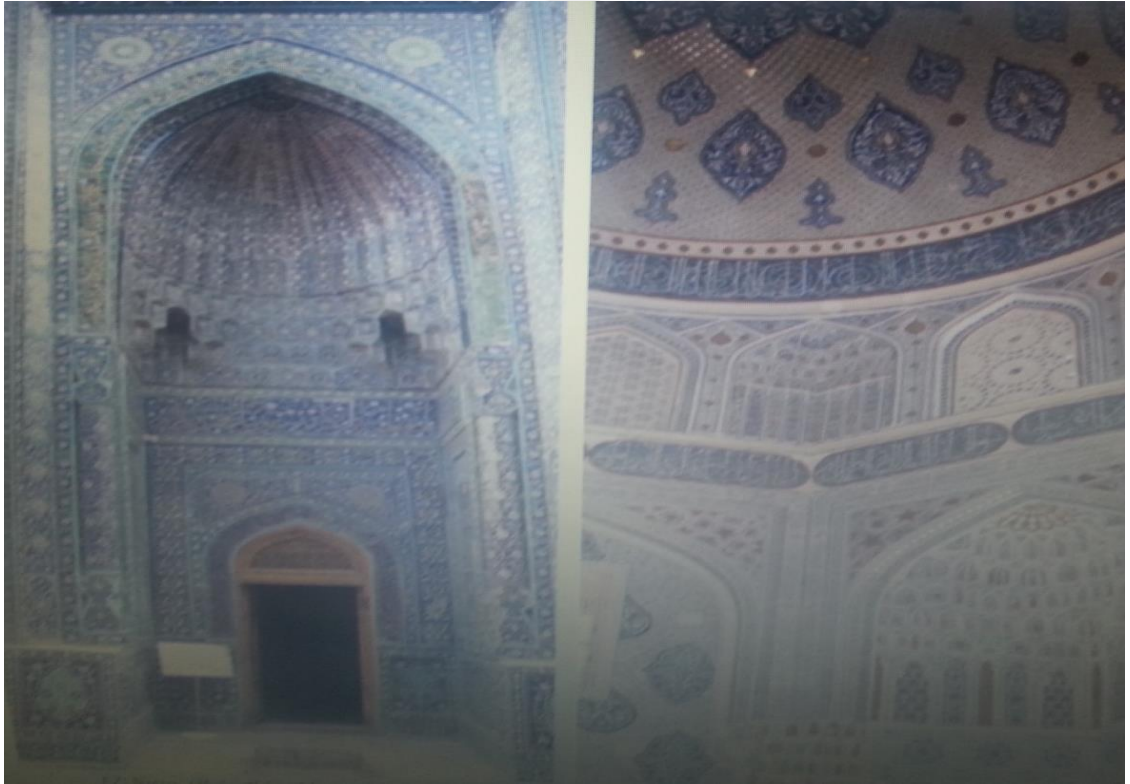

Foto 24: Semerkand, Şîrin Bike Aka Türbesi’nin giriş ve iç kısmından bir görünüm (Başkan, “Semerkand Şah-ı Zinde”, 2012).

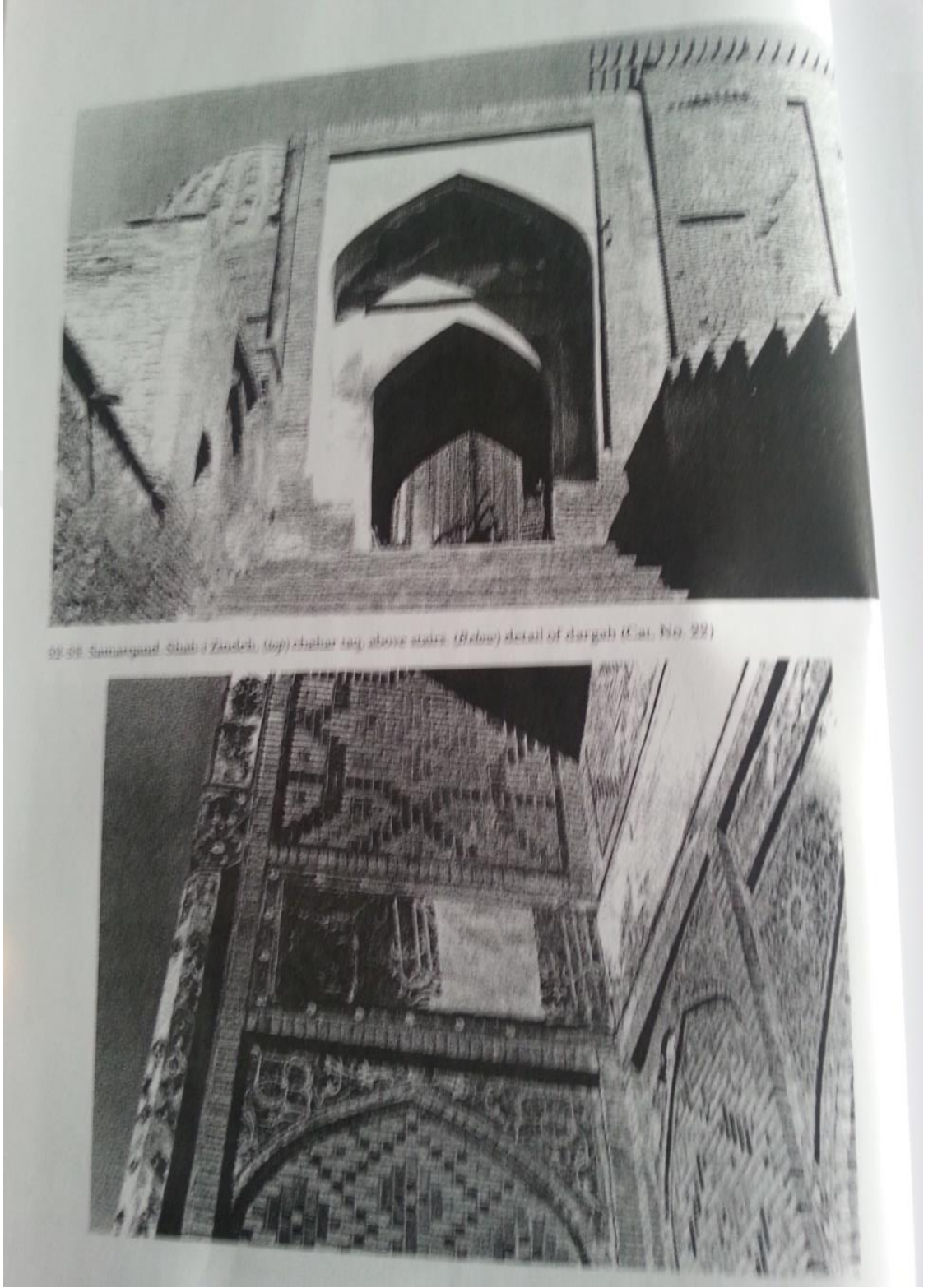

Foto 25: Semerkand, Şâh-ı Zinde (üstte) merdivenler ve taç kapısı, (altta) ise dergâh detayı ile ilgili bir görsel (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

Foto 26: Semerkand, Gûr-ı Emîr'den bir görünüm (Osman Aydınllı, "Semerkant", 2009).

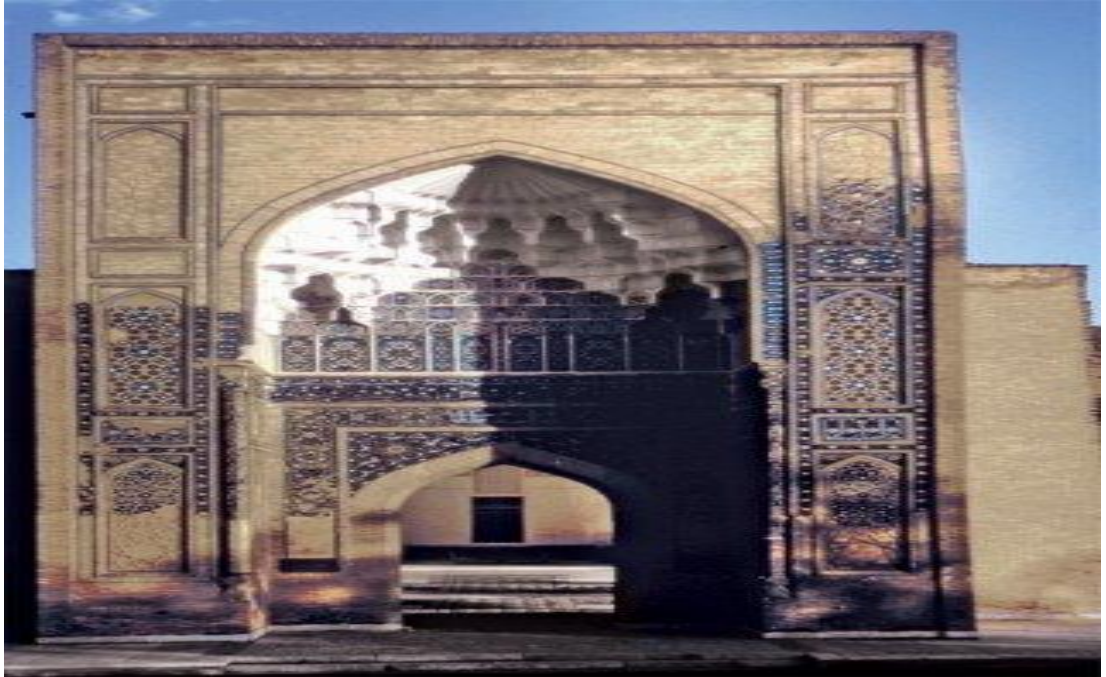

Foto 27: Semerkand, Gûr-ı Emîr ve ön tarafında ise Uluğ Beğ'in yaptırdığı abidevi taç kapının görünümü (E. BEKSAÇ, "Gûr-ı Emîr", 1996).

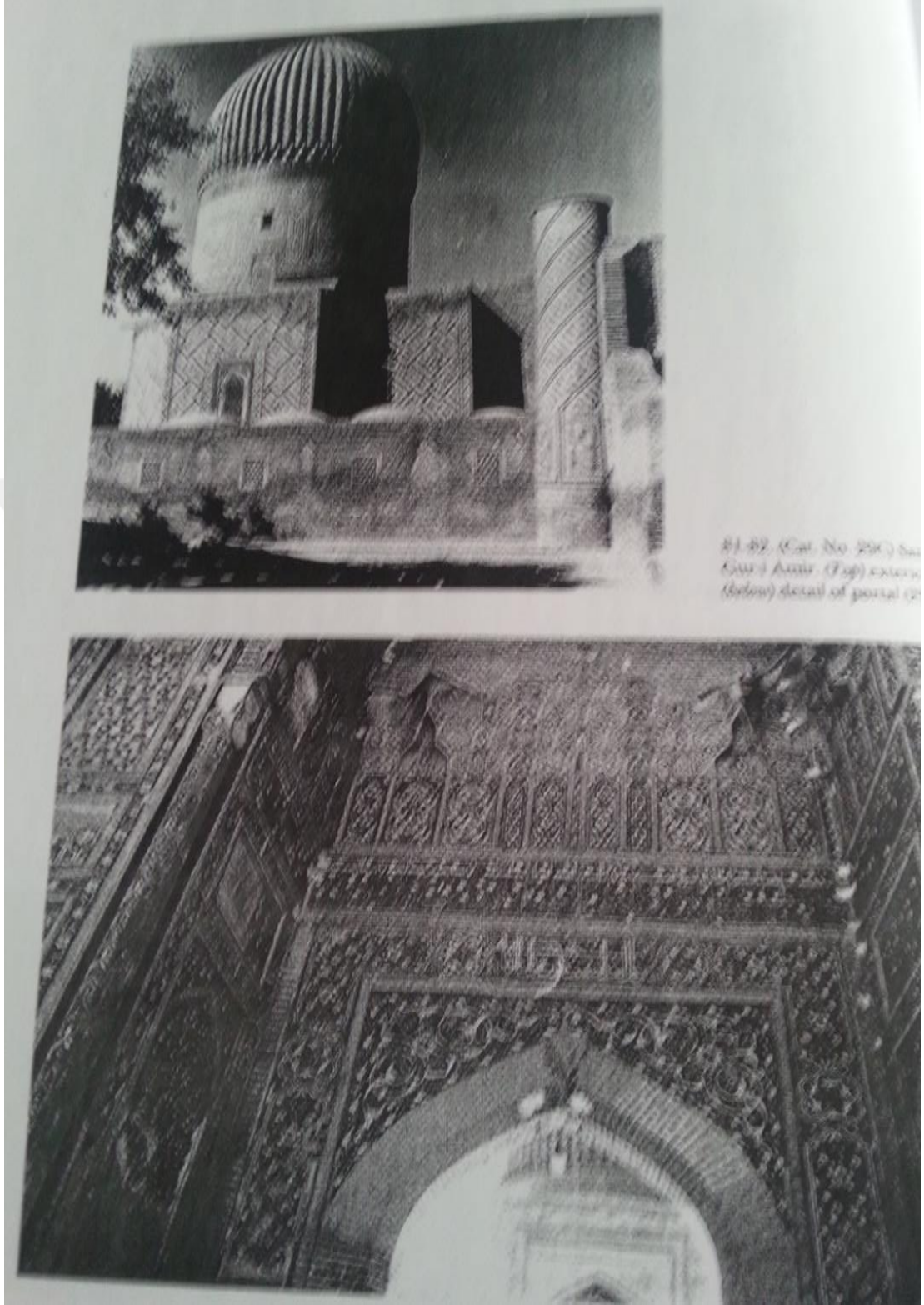

Foto 28: Semerkand, (üstte) Gûr-ı Emîr'in dış görünümü, (altta) ise portal detayı (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

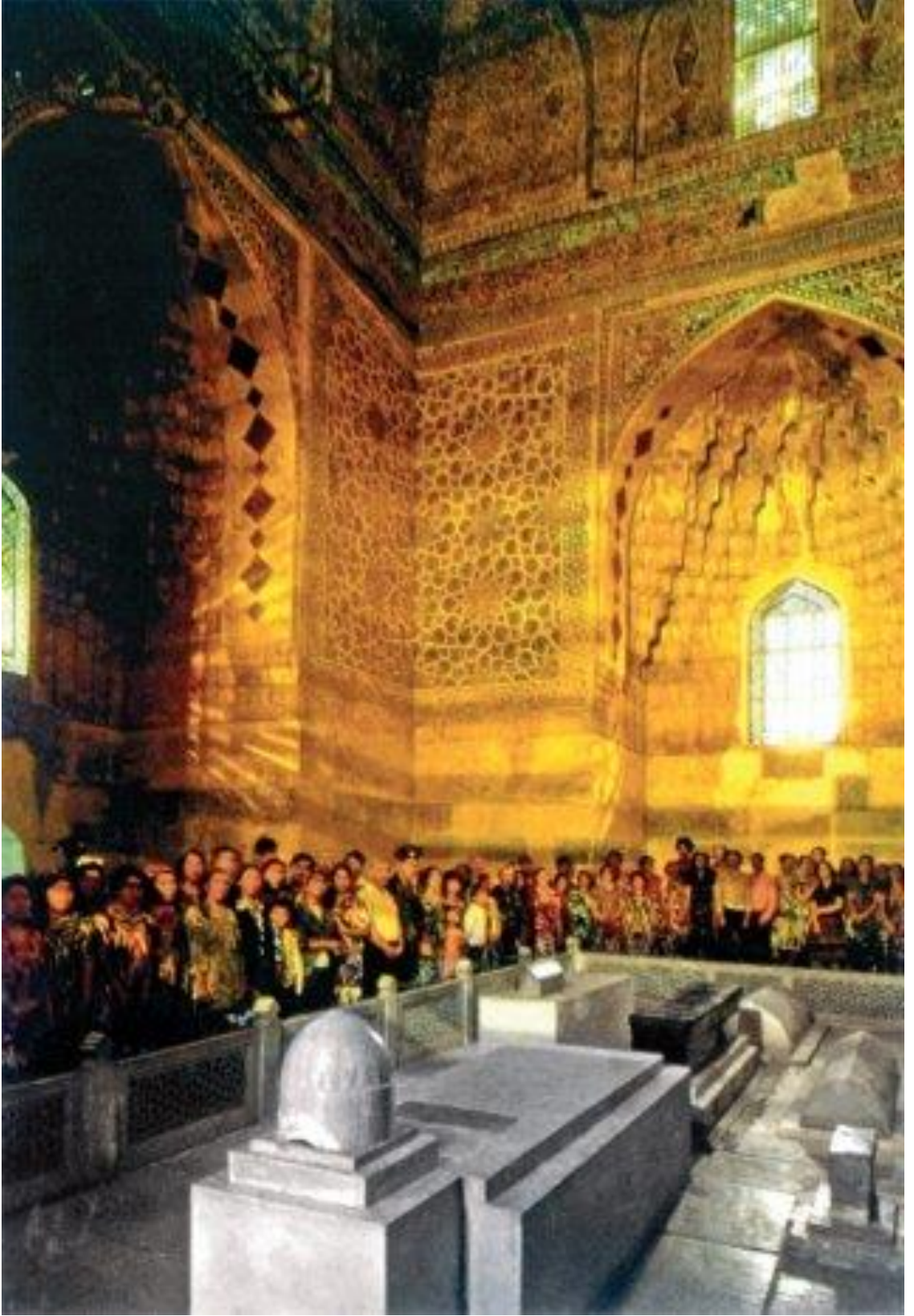

Foto 29: Semerkand, Gûr-ı Emîr'in içeriden görünümü (E. BEKSAÇ, "Gûr-ı Emîr", 1996).

Foto 30: Semerkand, Gûr-ı Emîr'in içerden görünümü ve yapıdaki geçiş unsurları (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

Foto 31: Semerkand, Gûr-ı Emîr'in kubbesine ait görsel (E. BEKSAÇ, "Gûr-ı Emîr", 1996).

Foto 32: Semerkand, Gûr-ı Emîr'in kubbe kasnağından bir görünüm (E. BEKSAÇ, "Gûr-ı Emîr", 1996).

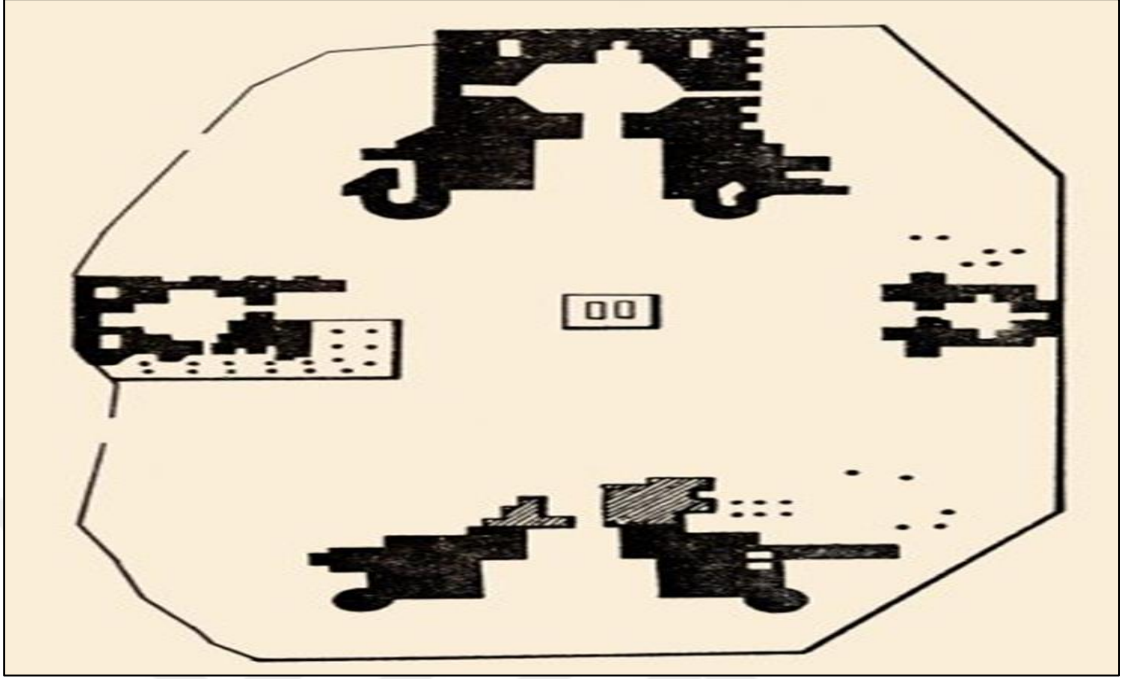

Foto 33: Semerkand, Semerkand veya Uluğ Bey Rasathanesi'nin dışardan görünümü (S. AYDÜZ, "Semerkant Rasathânesi", 2009).

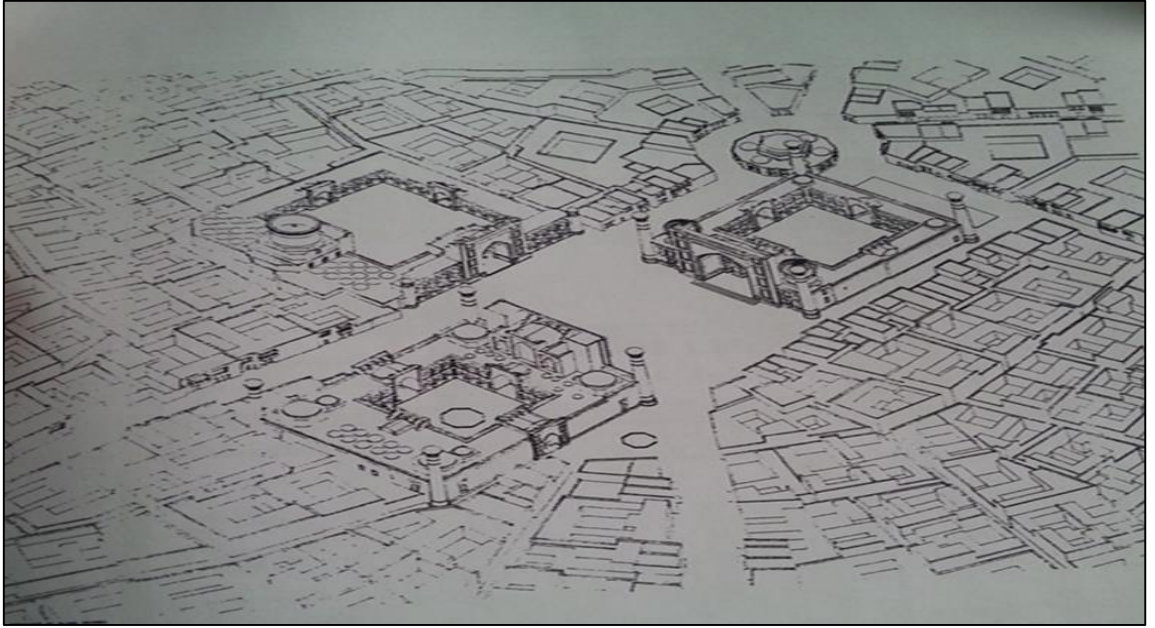

Foto 34: Semerkand, Semerkand Rasathanesi'nin içerden görünümü (S. AYDÜZ, "Semerkant Rasathânesi", 2009).

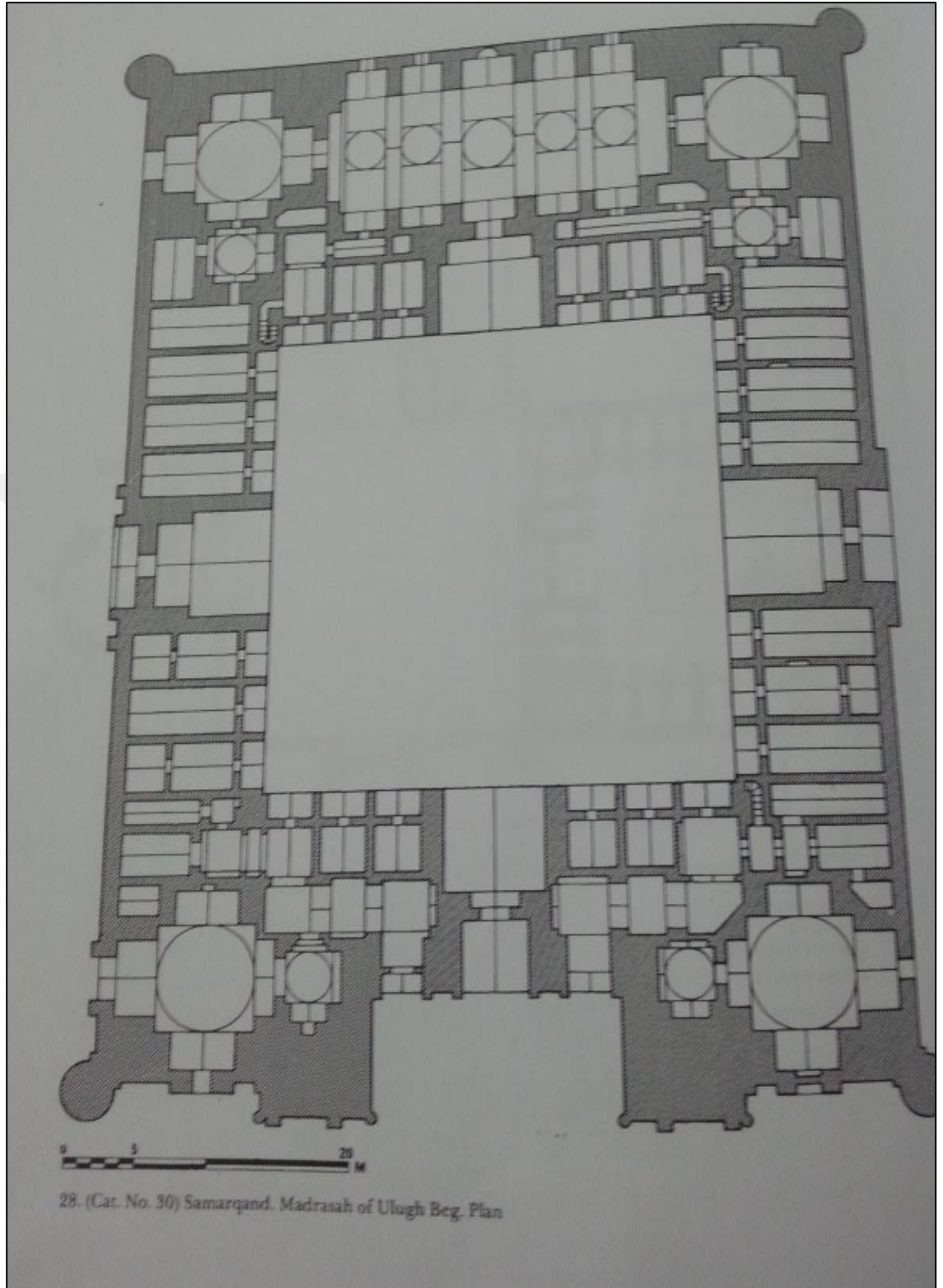
Şekiller

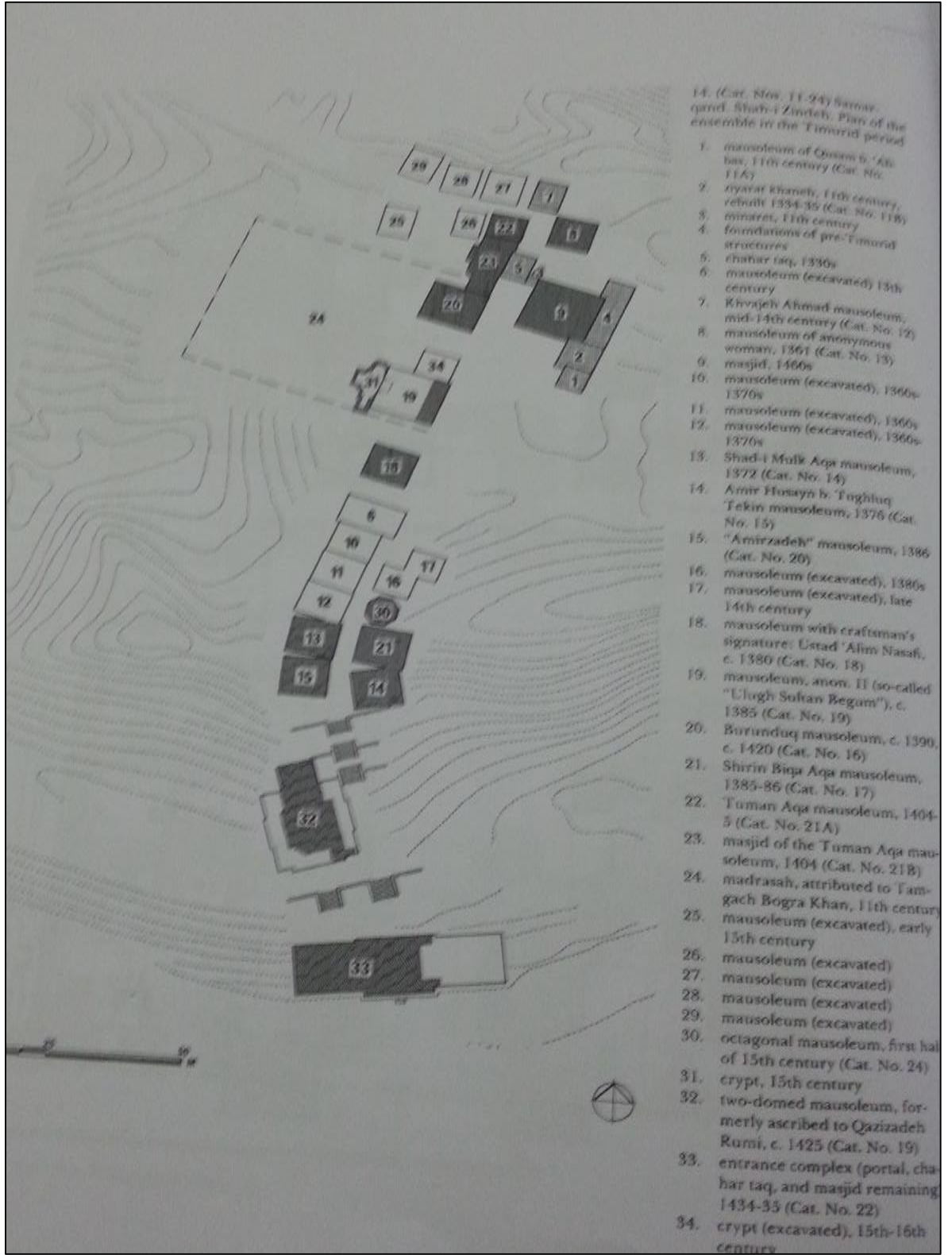
Şekil 1: Semerkand, Bîbî Hanım Camii plânı (E. BEKSAÇ, “Bîbî Hanım Camii”, 1992).

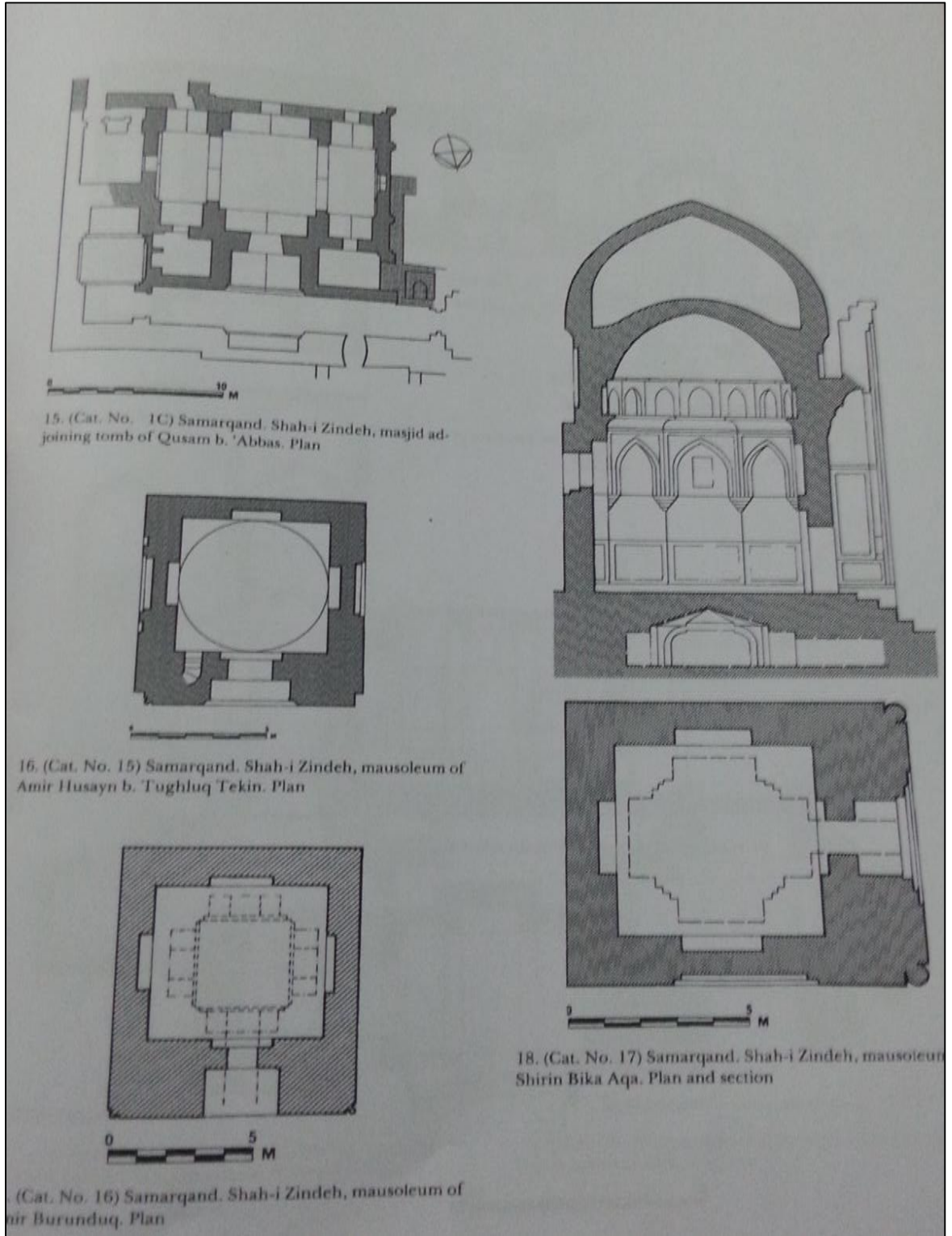
Şekil 2: Semerkand, Registan meydanı ile solda Uluğ Bey Medresesi’ni gösteren plân ve çizim (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

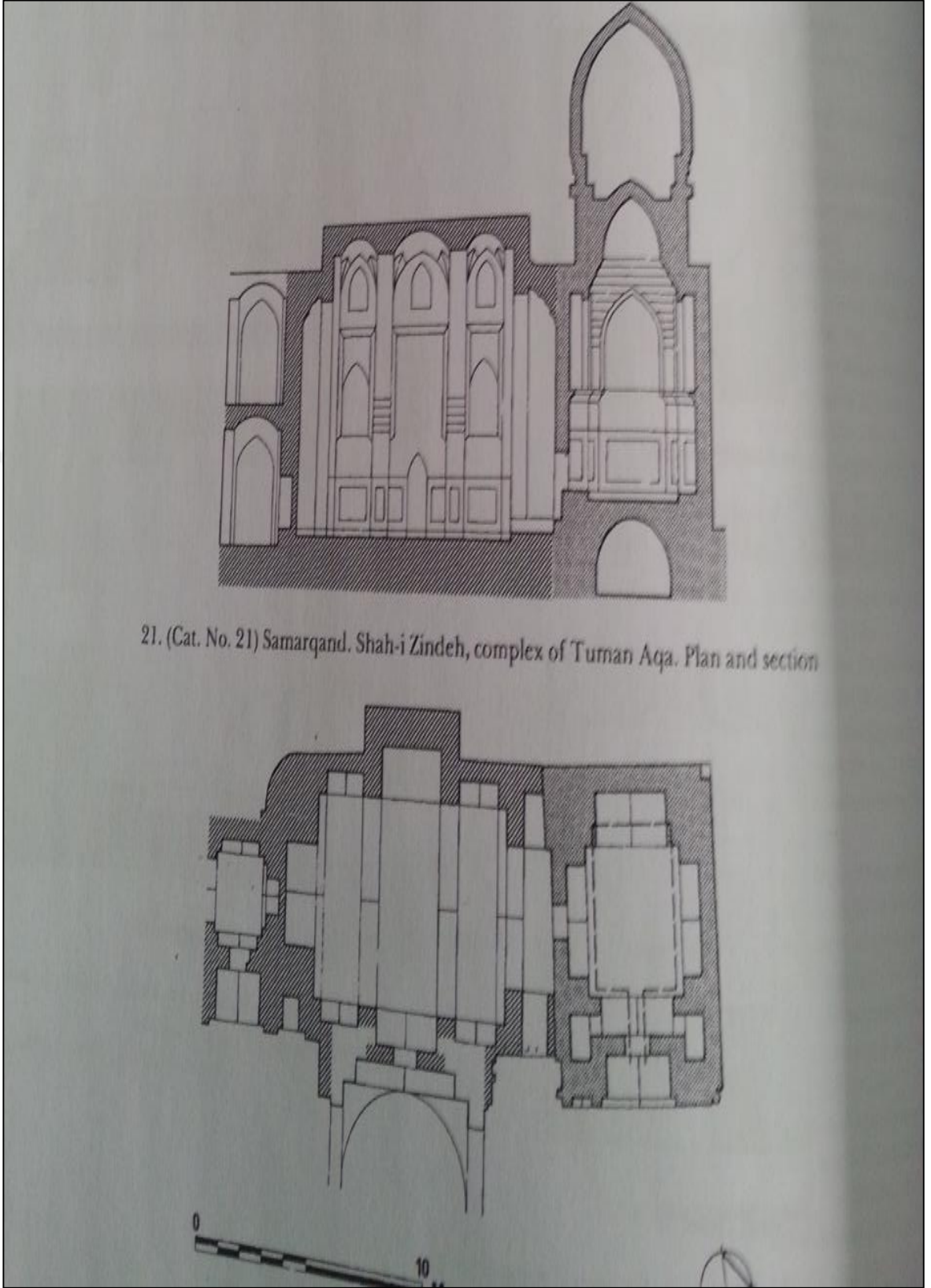
Şekil 3: Semerkand, Uluğ Bey Medresesi plânı (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

Şekil 4: Semerkand, Şâh-ı Zinde yapılar topluluğunu gösteren plân (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

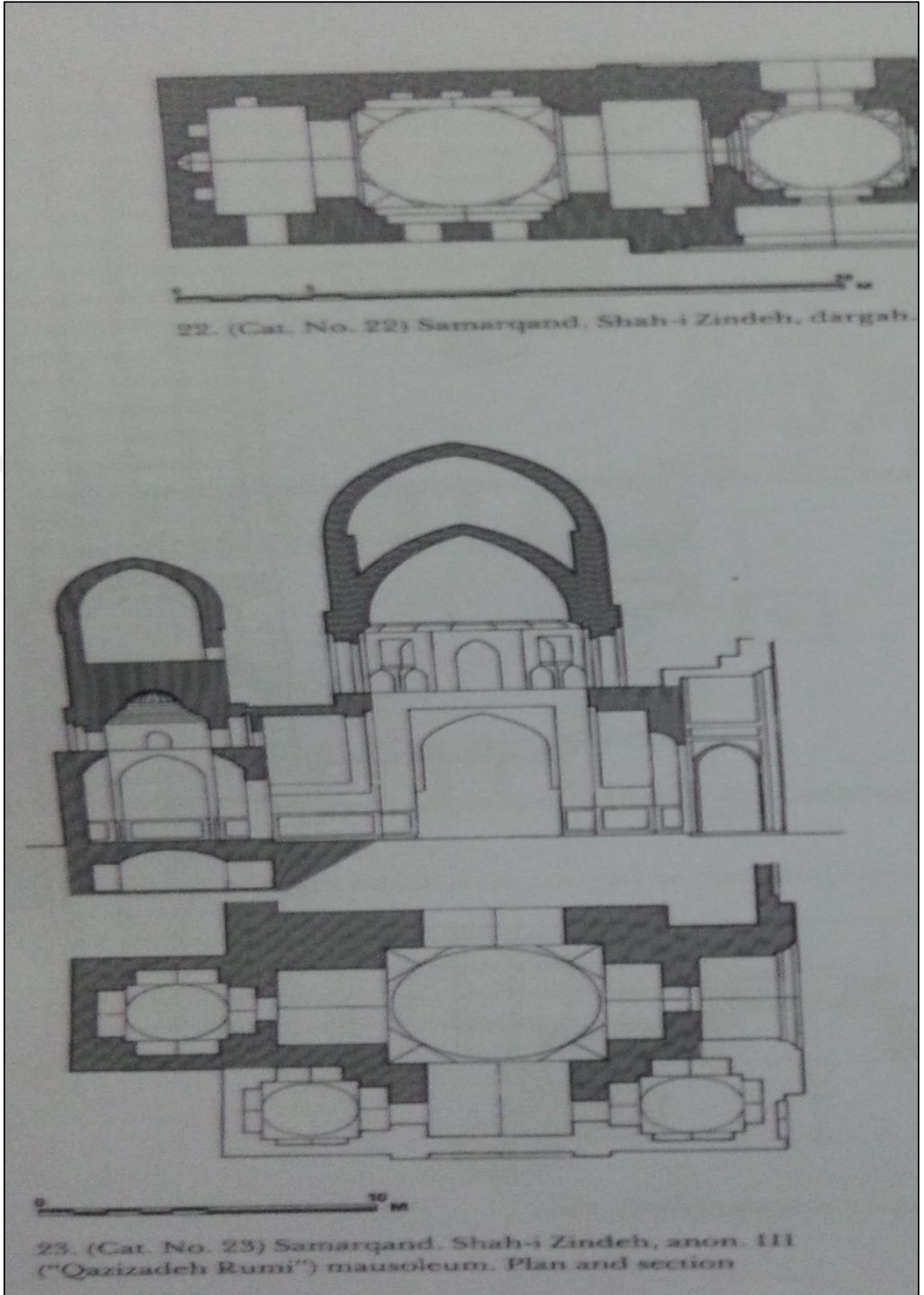

Şekil 5: Semerkand, (solda) Şâh-ı Zinde yapılarından üstten aşağıya doğru Kusem b. Abbas, Emîr Hüseyin b. Tuğluk Tekin ve Emir Burunduk, (sağda) ise Şîrin Bike Aka türbelerine ait plânlar var (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

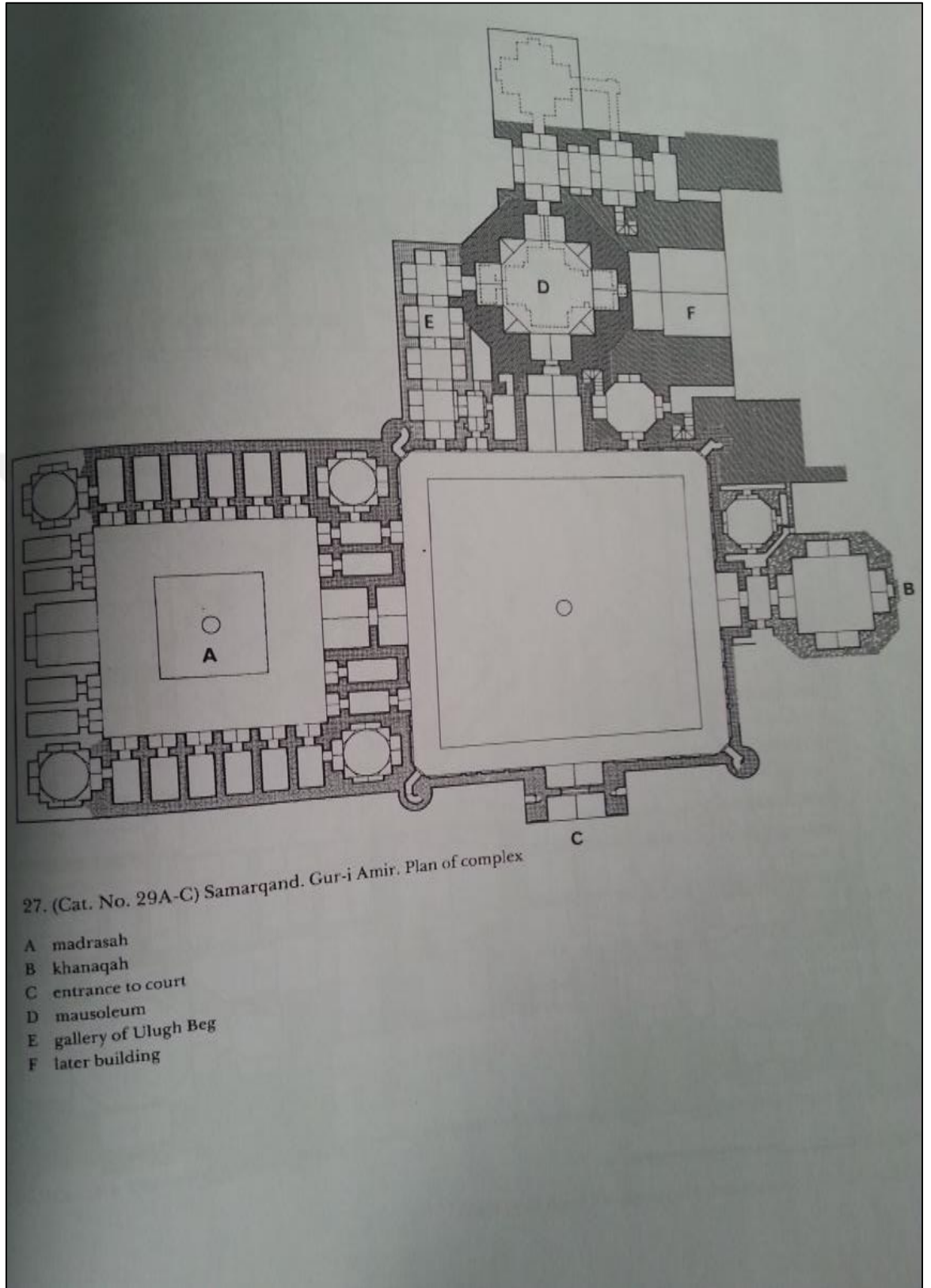

21. (Cat. No. 21) Samarqand. Shah-i Zindeh, complex of Tuman Aqa. Plan and section

Şekil 6: Semerkand, Şâh-ı Zinde yapılarından Tuman Aka türbe kompleksine ait plân (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

Şekil 7: Semerkand, Şâh-ı Zinde, (üstte) dergâh, (altta) Kadızâde-i Rûmî Türbe plânı (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).

Şekil 8: Semerkand, Gûr-ı Emîr kopleksine ait plan (L. Golombek, D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, 1988).